

અનુક્રમણિકા

એપ્રિલ-જુન

૧૯૫૬

સર્જન અને નિબંધો

સ્વાધ્યાય : 'નયોગિનાં સન્તાન' (સ્વીદ્રનાથ) ... , ... ૧૨૧

કાવ્યો : સત્વ-રામાયણ, બાલકાંડ, વિદ્યુતરાય (૧૧૨, ૧૩૬-૭); અમરુ-રાવક;

ક. ઇ. દવે, કે. દ. ધ્રુવ (૧૨૫, ૧૩૭); એક મૃત્યુ : સુદર્શન (૧૩૫);

સંપ્રદાય : પારાસર્ય (૧૧૮); વિષ્ણુદેવ : સરોદ (૧૩૬); કૃતિમ પ્રદોના

શ્રેણી : મ દવે (૧૮૩); રુબાઈકા. રવ. દ. પ્રે ત્રણી (૨૦૮-),

દિનચર્યા (નિબંધ)

કાન (મર્ચિસન ૨. ૪૬) ... ૧૨૬

પ્રિતીપત્ર (પદ્યકાવ્ય)

અ. ક. ખમરદાર (સં. મૂ. પી. ગાદ) ... ૧૨૪

પ્રજ્વલવાદનું દાસ્તાન (ચરિત્રગણ)

રવ. કપિલરાય પ. ૬૫૨ ... ૧૩૧૬

કુંઝ અને કુનૈયો (નિબંધ)

પ્રા. મેહનવાલ પા. દવે ... ૧૩૮

પંચતંત્ર હેઠ ૧-૩ (પ્રવાસવર્ણન)

ડૉ. ભદ્રાણ ક. વૈદ્ય ... ૧૪૧

સાહિત્યપરિચય ને સંસ્કૃતિતા (નિબંધ)

પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી ... ૧૪૨

આપણા ભવાદે (પ્રવાસ-પ્રસંગવર્ણન)

સ્વામી શ્રી પ્રવૃત્તિશીલ ... ૧૪૨

અમને અદ્વય (સાહિત્ય-વારિકા-વિદ્યાર)

વિ. ક. વૈ.

...

...

... ૧૮૪

શ્રીશૈલચંદ્રસાહી (સાહિત્યવિવેચન)

શશિવદન દિ. મહેતા

...

...

... ૧૮૭

‘વિપત્તિસીમા’માંથી (નવસિંહરાવ)

...

...

... ૧૯૨

સન્ત જ્યોત્સનાની સાંજ (નવસિંહરાવ)

કાન્ત રાવળ, રામદ દવે

...

...

... ૧૯૩

નંદાનાસાલ કવિનો ધર્મ વિચાર (વિ. ક. વૈ.)

...

... ૨૦૬

નિકૃષ્ઠ. ભાલ્લા વિષે કેકા : ડ. ભાલ્લા (૧૧૨); પેટલીકરની “શકુન્તલા”

વગેરે : મ. હી. પારેખ (૧૧૭); સાગ મેઘાં પ્રકાશનો : વિ. ક. વૈ.

૨૨૩

લિખેટ, ગાનનો બારડોનો કોટા

પ્રભાકર મહેતા

...

...

... ૨૨૫

મનન. જગદ્ગુરુ ભાણ : વિ. ક. વૈ. [૨૩૦]; મી. આગાહ સાહિત્યકાર તરીકે : કાન્ત રાવળ [૨૩૨]; ગોવાલ : રામદ દવે [૨૩૮].

વાસારિકા, વિનોદકાનની શુદ્ધતેમો [વિ. ક. વૈ.] ચર્ચાપત્ર ... ૨૪૧, ૨૪૬, ૨૪૯

મંજુષા પદ ને ગદ્યના ઉત્તારા...

...

...

... ૨૪૮

માનસી ગ્રન્થમેળો, તંત્રી વિજયરાય ક. વૈશ [૧૫૮૨ કૃષ્ણમહે ભાવનગર]

ઉપતંત્રી શરદ દવે. પ્રકાશનસ્થાન. આનંદ એસ, સ્ટેશન રોડ; ભાવનગર. ગાખાઓ; એન. એમ. ગિપાહી લિ. મુંબઈ ૨. શુદ્ધર મ. ૨. કાચી. અમરવાદ, વાર્ષિક લેખાનમ ડા. ૪; વિદેશ ડા. ૬; દરક ડા. ૧.

આ ગ્રંથમાં કુલ પાના ૨૪૪ તું નંબર છે. ૭ પાનાં ૧૯૩ થી રાઈ કરી, વીંસના શુદ્ધ પદ ન. મે. મહેતા (ભાવનગર સમાચાર પ્રેસ, ભાવનગર) છે.

ધ્યાનમંત્ર

ભરતભૂમિ

શું તે જ ભરતભૂમિ આ એ, (૨)

અમરમે ભીના પ્રપિવરની તે અહાવેદી તે આ-એ !

× × ×
વમિષ્ટ, વિશ્વામિત્ર, અંગિરા, વામદેવ વળી ભરદ્વાજ
શુદ્ધ મનાતન અહાલેગથી : જે જળહરે સ્નાય
તે તેજ ભરતભૂમિ આ એ.

કાલિંગસ કપિરાજ યુકુટમણિ, દડી, બાણ, ભવમુતિ, ભારવિ
ભાસ, મેંડ, શૂદ્રક, બિલ્હણ, વળી શ્રીમયદેવ, શ્રીહર્ષ, માધકવિ,
જગન્નાથ, સુર-ચંદ્ર ચંદ, રવિ, પ્રેમી પ્રેમાનંદ આદિ કવિ.
પરમપ્રજ્ઞાદી રમામૃતની જહીં આકુંઠ કાન્ત પાયે,
તે તેજ ભરતભૂમિ આ એ

અમર કવિવરનું નૈસર્ગિક તે યશઃમત્ર તે આ એ.

× × ×
ચરેણ પખાળે જલધિ પ્રીતથી, મહાનુ પૂજે પત્રપત્રી
બાનુ કરે ત્રપકાળ આરતી, વાયે ચમર સમીર સૂરીતથી,
સુભગ મરિત શુચિ મલિન લાસ્પથી
મુદ્, મર્મગ કલરવ-વિગમથી,
સુજય દાસે દિશલિ પ્રકાશની.
પ્રેમભૂષા - કપહાર અપી વળી જયજય જન માયે.
તે તેજ ભરતભૂમિ આ એ,

ભૂમંડળમંડળ જનનદન અમ આપ માત તે આ એ,
તે આપ આત અમ આ એ.

[કે. હ. મુવ : 'સાક્ષિય અને વિવેચન' ભાગ. ૧.]

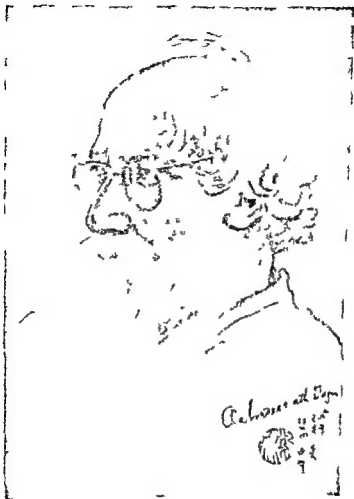

ભારતથી આવેના પ્રતિનિધિમંડળ પાસેથી, એમની આગવી મુનાકાત
વખતે, ઠાઠ પુનિત અનશોયનો સ્વીકાર કરતા હસાધું લાભા

ચોડા વર્ષ પર પાટનગર લ્હાસામાંથી નાસી છૂટીને આગત્સે
નજીક પહેલેની તિમેટી રાજકર્તાઓની વણગાર

પ્રોફ. * લોકમિતાપના સોળવ્યથી

રસપિ રવીન્દ્રનાથ
 એમની મનમુગ્ધતાની લેણીઓ ત્રણી ગાન
 'જ્યાંતિના નન્તાન'
 [જ્યોત્સના સરસ્વતી આદિયમન્દિરના સોજનની]

મા ન સી

અમિત-મે-જીવન

૧૬૫૬

સ્વાધ્યાય

જ્યોતિનાં સન્તાન

[રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર-રચિત આ કાવ્ય ગુજરાતે 'મળનૂત'નો-૨૧. અપિલભાઈ પ. ઠાકુરની) રચના હોઈ, એમની પુનરુત્થાપિતમાં અડી જીવન ૧૯૧૦ના ચેતન-માંથી (૫.૨) પુનરુદ્ધિ કરી છે.]

જય ! જય ! દીપક છે તૈયાર,

તમ હૃદયજ્વાલ ધરી કરે એ જ્યોતનો વિસ્તાર.

તારક ભૂમિના યાત્રાળુનો તિમિર-નાશક નાદ,

ભાનુઉદયને શિખર ચડવા મોકલે છે સાદ.-જય !

તમ કીર્તિનાં ગીતો ગળવે અપ્સરાનો સાથ

જયને સિતારો લે તમારો વિજયવજ્ર નિજ હાથ-જય !

શાને પછી નિર્બંધ બનો ? શાને ગુમાવો શૂર ?

ઓખન્ધુઓ ! ક્યાં હૃદયબળ એ ? ક્યાં તમારું નૂર ?-જય !

હો પવન ધૂધવે વનવને, અંધાર ભૂલવે ભાન,

લીવણુ સ્વરો હો ધ્રુવડ એ ગાતાં રુદનનાં ગાન-જય !

આકાશના શિખરે ઊભા મંત્રો ફિરસ્તા ગાય,

યુગયુગજૂની એ પ્રાર્થના તમ ભાત પર અથડાય-જય !

"કર દૂર તિમિર મને અખંડિત જ્યોત એક બતાવ,

મૃત્યુ નિવાર અને અનન્ત અમરપણામાં લાવ."-જય !

નિદ્રા તબો, ફેંકો નિરાશા દૂર, ધરવા ભાન,

જાગે, ફરી ગૌરવ ધરો, હો જ્યોતિનાં સન્તાન.-જય !

સર્વ—રામાયણ

સ્તુતિ

શુભારંભે રમરી ગણેશ,
લેખનકાર્યે કરું પ્રવેશ;
વાંછું વાણી વંદી વ્યાસ,
સરસ્વતી ચરણે ધરી નિવાસ;
શારદા બ્યાસ ગણેશ સાથે,
પ્રેરી હોરે બાળક હાથ.

બાસકાંઠ

સ્તુતિ રાધવ રાગ રામ,
પતિતપાવન સીતારામ,
[કબને રત્ન એ પૂનો]

૧

શ્યામ નિઃશ્યાસે હૃદયારામ,
થાયે રમણે દુઃખવિરામ;
• વાણીવન્દન રાન-રામ,
રમણાનુભવે નામ શ્રીરામ,
દુઃખપીડિતના દિલમાં રામ,
આણીઆવના આતમરામ.

૨

શુકલ નવમી ચૈતરમાસ,
રવિ મધ્યાહ્ને જન્મ પ્રકાશ,
દશરથ ને કૌશલ્યામાત,
પ્રભુ પધાર્યાં ભ્યાં સાક્ષાત,
આનન્દ-ઉત્પલ મંગળકામ,
ભિષ્મ જે હર્ષ અવધધામ.

૩

અવિચલ આંકે જન્મે રામ,
અક્ષર નવઠે અચલ નામ;
એક પત્ની વચન એક,
જન્મ જીવન બાણ જ એક;
નવનો મહિમા નવમી નામ,
મર્યાદા-પુરુષોત્તમ રામ.

૪

જન્મ્યા લક્ષ્મણ સેવા કાજ,
શ્રીરામ-પગલે વાળેવાજ;
સમર્થ રોષનો અવતાર,
સેવક, બન્ધુ ને બ્રહ્મચાર.
દીપાવે પુત્ર સુમિત્રા નામ,
દામે-હૃદયે રાખી રામ.

૫

શબ સુદર્શન હરિને હાથ,
એ ન જન્મ્યા બાંધવ સાથ;
શત્રુદમન ને ભરતભાવ,
જોતા દશરથ પુણ્યપ્રભાવ;
હિલય જનેતા કુંકેયી નામ,
મન્થરા કેરો દોરદમામ

૬

શરદ્પૂર્ણિમા ચન્દ્ર આકાશ,
બ્રૂલે પારણે પૂર્ણ પ્રકાશ;
દીકું કીતક માત ને તાત,
રામ-તેજમાં રજનીનાથ;
મયંક સાશી દીકું નામ,
રામચન્દ્ર જે પૂરણકામ.

૭

રામચન્દ્રનાં મહિમાગાન,
કલંક સુધાનાં સંગમ પાન;
મયંક સુધાયી ભરશે સોમ,
કલંક સપગાં ધરશે સોમ;
શુર ત્રિહાણી વસિષ્ઠ નામ,
ભાષ્યું ભાવિ સાર તમામ.

: વિષ્ણુત્રય ચરણવંતમહાદેસાઈ :

અમર-શતક

અ મર-શતક સરકૃત સાહિત્યનું એક શુગારપ્રચુર કાવ્ય છે. લોકપ્રિય છે કે શ્રીમદ્ શુકરાચાર્ય અને મહાનભિશ્રના સહ-ધર્મચારિણી શ્રીમતી ભારતીદેવી વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ તથા વાદવિવાદ કરવાનું નક્કી થયું, ત્યારે ભારતીદેવીએ શુગારરમન ચર્ચાથી શાસ્ત્રાર્થનો આરભ કર્યો. શ્રીમદ્ શુકરાચાર્ય તો આ રમથી તદ્દન અજાણ એટલે તેમણે ૭ મામની મહેનત બાદ શાસ્ત્રાર્થ શરૂ કરવા પત્નિપરિચ-પાસે વિનંતિ કરી પડીતાએ તે વિનંતિ સ્વીકારી.

સસારભોગ ઝિવાય આ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અશક્ય લાગતા શ્રીમદ્ શુકરાચાર્યે નિષ્કન થયેન અમરક રાગ્નના શરીરમા પોતાનું અવારોપણ કર્યું, અને શિષ્યોને પોતાનો દેહ છ મામ સુની સાચવવા સૂચના આપી. આ રીતે અમરક રાગ્નના દેહમા વખીને શ્રીમદ્ શુકરાચાર્યે શુગાર, કામશાસ્ત્ર, રતિક્રીડા વગેરેનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરી શ્રીમતી ભારતીદેવી માથે શાસ્ત્રાર્થ શરૂ કર્યો અને પૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો.

૭ માસના અમરક રાગ્નના દેહમા શ્રીમદ્ શુકરાચાર્યેના અવારોપણ દરમિયાન શ્રીમદ્ શુકરાચાર્ય અમર શતક લખ્યું.

આ લોકોપ્રિય જ છે પણ મરકૃત ભાષાને વૈભવ, સુદ પ્રામાણિક પદોથી અમર શતકમા પૂર્ણપણે ખીલ્યો છે.

સૌએ જ્ઞોકનું એક સાળગ કાવ્ય આ નથી પણ દરેક મોઢું સુદ કાવ્ય છે, તેમાં જ કહેવાયું છે કે

અમરક કહેરે જ્ઞોકન્યરાત્રાનિ .

અહીં આ ભાષાતરની દ્રષ્ટિમા સુખ્યત્વે અર્જુનવર્મદેવની રસિક સહચિની દ્રષ્ટાનો જ આધાર લેવાયો છે.

આશા છે કે આપણે આ કાવ્યનો પરિચય બસ થશે.

: ૧૦ :

યાગા કિં ન મિલન્તિ સુન્દરિ પુનઃકિન્તા ત્વયા મસ્ક્રુતે,
નેા કાર્યાં નિત્ય કૃષ્ણાસિ કથયત્યેવં સ્વાપે મયિ ।

સ્વજામન્યતારકેણ નિપત્તર્પિતાદુષ્ણા યપુષા
શ્ચૂલા મા હૃતિતેન માવિમરણાન્સાહસ્તયા સૂચિ ॥

હા પાડું કાંઈએ ગયેજ ન મોડે? રિજા નડામી કરે,
“જે આ લડાઈ સારી ખૂલે હું” એ જ્યારે કહ્યા સભ્ય મે
લગ્નથી, મૃદુ ડોનના નયનથી ને આસુ સતાડતા
ધીમા હાટયથી, સૂચબુ નછકતુ મૃદુ અને દક્ષિમા

લગ્નથી મૃદુ ડોનના નયનથી ઈ,— બકાર પ્રસ્થાન કરતા નાયકે જ્યારે
ઉપના શબ્દો કહ્યા ત્યારે નાયિકાએ જવાબમા એક પાલુ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો વિના
જ શરમથી ધડી ધડી ઢળી પડના, અને વિયોગ દુખના વિચારથી આવના
આસુને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરતા નયનથી, ધીમુ હમીને એવું સૂચન કર્યું
કે વિયોગદુખમાં પોતાનું તો મૃદુ જ છે પ્રસ્થાનમયે આસુ અમગલ
છે તે નાયિકાને ખ્યાન છે તેથી આસુ સતાડવા પ્રયત્ન કરે છે જુઓ ચીર-
પયાશિખ

“અથાપિ તન્મનસિ મપ્રતિ વર્તતે તે ।”

પ્રવામથી ઉત્પન મતો વિપ્રનબ છે શબ્દોનો ઉત્તર ગૂઢ એટલાથી
અપાતો દેખાડી નાટ્યોપર અનકાર થોળો છે

: ૧૧ :

દપત્યાર્નિશિ ગ્લપ્તોર્મ્યુત્તેનાવર્ણિતં શદ્ધ-
સ્તત્પ્રાતર્ગુપ્તનિષૌ નિમ્લત્ત છુત્તેવ સારં વધુ ।
વર્ણાલ્પ્રચિન્નપદ્માન્તકલં વિન્યસ્ય યન્વા પુરો
મીઝર્તા પ્રકરેતિ દાદિમફલવ્યાજેન માગ્નચત્તમ્ ॥

શતે દપતિ પાત સર્વ સુશ્રુતા બીજ પ્રસાતે રહે,
સુધર્મ સર્વ કંઈ ગુણને, લગ્ન સારી ભેઈ એ

હજો ધારિત રક્તરંગ મણિને ચચુકને મૂકીને
વાણી બંધ કરે શું હારિમ ફલ વ્યાજની એ સુદરી

લજ્જાભરી-એથી લીટીમા આવતા સુદરી શમ્ભુ વિશેષણ,

સંસ્કૃત શબ્દ “પ્રીડા”નો ગુજરાતી ભાષામા એક શબ્દથી અર્થ થઈ શકતો નથી તેથી પ્રીડાતાનો “લજ્જાભરી” અર્થ થોળ્યો છે પ્રીડાનો અર્થ સ્વાભાવિક લજ્જા નથી પણ પોતાના શૃંગારભાવો કોઇ જોઈ જાય ત્યારે જે શરમ ઉત્પન્ન થાય તે પ્રીડા

રાત્રે પતિપત્નીએ કરેન તમામ વાતો પોપટ સવારમા વડીનો સમક્ષ કહેવા માડી તેથી પત્નીએ પોપટને વાત કરતો અટકાવના પોતાના કાનના એરીગતુ માણેક તેની ચાચ પાસે ચૂકચૂ પોપટ તેને હાડમતુ બીજા માની ચાચો મારી તે કેમ વૂટવું નથી તે વિચારમા જ રહ્યો આ રીતે પોપટને છેતરી સુદરીએ તેની વાત બંધ કરી.

પત્નીની અર્થહીન વાતોમા-લાના વિયોગ પડી—આખી રાત જાય તે મંદકૃત કવિઓની રસમય કલ્પના છે

ઉત્તર રામ ચરિત—કિમપિ કિમપિ મય મેયમાલિષ્ટસાનુ

લજ્જાથી પુષ્ટ અને સભોગશૃંગાર છે કાનના અવકારના માણેકમાં હાડમબીજની પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન થતી હોવાથી પ્રાન્તિમાન અનકાર છે

: ૨૩ :

एकस्मिन्नायने पराङ्मुखया वीतोत्तरं ताम्रयतो ।

रन्वाङ्मयं हृदयरियतवाङ्मयनुनये सखतोर्गैरवम् ।

दंपत्योः शनकैरपाङ्गवल्लान्निध्रीभक्तचक्षुषो—

भंग्ना मानकलिः सहायतमम व्यावृत्तवन्द्यदः ॥

રાય્યા એક મહિ પગાં મુખ યયા રોડી બધા ઉત્તર
ચિત્તે બેઠે જણા પ્રમાણ છગા રક્ષી રહી ગૌરવ,
ધીમે દેલ્લન અત દંપતિ જણા નરો જરા જ્યા મહ્યાં
ભગા કલ્પેલ હસી પડ્યા દુરત જે આપ્તેલમા કહના

પરાંચુખ થયાં—એક ખીજ તરફ પીઠ ફેરવીને સતાં.

ચિતે બેઠ તણા—મનથી બન્નેને એક ખીજને મનાવવા ઇચ્છા છતાં

વાળે સોચન અંત—ત્રીમાએયાં છતાં એકખીજને જોવાની ઇચ્છાથી બન્નેએ આંખના ખૂણા એક ખીજ તરફ વાળ્યા. આંખો મળી કે કશેજ નતો રહ્યો. બન્ને હમી પડ્યાં અને કંઠાશ્વેષમાં બાટત થયાં.

પ્રણયમાનથી શરૂ થતો વિપ્રધન, શુંગારથી શરૂ કરી કરીએ સ્વર્ધાત્મક સંભોગશુંગાર રમ ચોળ્યો છે.

આવા પ્રણયમાનનું પરિણામ તો આશ્ચર્યમાં જ આવે. જુઓ ભનકી-હરણ સ. ૮, શ્લોક ૫૩.

: ૨૪ :

પરધામો મયિ કિં પ્રવચ્ચત્ત્વમ્મિત્તિ સ્વૈયં મયાલમ્બિન
કિં મા માલવતીન્વયં જાતુ શઃ કોપન્તયાપ્વાક્તિ ।
સ્તપન્મોન્યવિસ્તરત્પિપ્પુરે તસ્મિન્નત્પાન્તરે
સપ્પાજ્ઞ હસિતં મયા પુતિદ્ધો માપ્પસુ મુપસ્તયા ॥

“જેવા કે સખી શું કરે છે ” પદીને કું ત્યાં બસે સ્થિર ને
‘શું કે’ એ શક બાદશે ન ” બહતી ધારી હતી, કોપ એ
હસા એ સ્થિતિ ફેરમા સમય કે અપોત્ત્ય બે-ચા વિના,
મિથ્યા બાળ નડે હસ્યા કું, સખિયે નેત્રાશ્રુઓ સારિયા.

અન્યોન્ય દષ્ટિ વિના—એકખીજ તરફ જોયા સિવાય મિથ્યા બાળ વડે હસ્યો કું છ,—ખેટા પ્રણયમાનમાથી ક્યાક લાભો કપડ હૃદયને તો ? એ બહિ નાયક કોઈ જુદા જ કારણે હસ્યો. તેને હસતો જોઈ પ્રિયમા પોતાનો આવેગ રોકી ન શકતા રડી પડી.

ખૂન જ રેકેથી લાવન કરેલ મુઝા નાચિકા છે કોપ છોડી એકદમ આંસુ પાડવાં તે સ્તિહજ માધુર્વ છે.

પુવાન સીના અવસવ અને ધનિયમત અસંકારમાં આતુ માધુર્વ પશુ અસંકાર છે.

જુઓ—ધીવને સ્વપ્ના સીણા આશુ સિમતદુલ્હો તથા ।

(દિવસ શી રીતે ગાળવો ?)

દિવસ એ એક ન્હાનું જીવન છે, જેમ જીવન પોતે એક મોટો દિવસ છે તેમ. દિવસ તે એકમ છે, કે જેનું મોટામાં મોટું જીવન બનેલું છે. આટલા માટે, આખું ભાગોનું બનેલું છે, અને આખાનો ગુણ ભાગોના ગુણથી નિર્ણયિત થાય છે, એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે 'દિવસ શી રીતે ગાળવો' એ પ્રશ્નનો આપણે ગાંઠભીંસીથી વિચાર કરવો ઘટે છે. જો જીવનના એક દિવસને અનુસાસનાર* સત્ર આપણે પ્રાપ્ત કરીએ, જો તેની અંદર આપણા વર્તનને નિયમનાર+ સિદ્ધાન્તો આપણે સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ આમળ રાખીએ, તો આપણને માત્ર દિવસનો નિયમ નહીં પણ જીવનનો નિયમ સુધ્ધાં મળે છે. 'અમારા દિવસો અમને એવી રીતે ગાળતાં શિખવ, કે જેથી અમે અમારાં હૃદયને જ્ઞાનમાં ભેડીએ'.

અને તેમ કરવાને માટે જ્યારે દિવસ શરૂ થાય, ત્યારે આપણે જ્ઞાનના સવિતા** તરફ દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ, અને તેની અંદર એટલું કશું ન થયેલું જોઈએ કે જે પ્રભુની પાસે જતાં આપણને અટકાવે, અથવા જે દિવસ પૂરો થાય ત્યારે તેના તરફ ફરી આપણા વિચારો અને પ્રાર્થનાઓને દોરતી વેળાએ આપણને શરમાવે.

૧. ૧૯૧૨-૧૫ દરમિયાન માત્ર પત્રિકા તરીકે છપાયેલો આ સરસ અપ્રાપ્તિ નિબંધ રા. મુનિપ્રભાર મ. ભટ્ટના માયાળુ સંકલ્પથી મુદ્રિત છે. — તાંત્રી

* જાન્યોને ઉપદેશ કરનાર, કર્તવ્યનું ચર્ચાખણું સમજાવનાર.

+ વર્તનનું નિયમન સમજાવનાર.

“*” તત્સવિતુર્વરેણ્યં મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ।

ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥ ”

ઋગ્વેદ, મં ૩ : અ. ૫. સુ. ૬૨.

“ યઃ સવિતા દેવો નોઽસ્માકં ધિયઃ કર્માણિ ધર્માદિવિષયા વા લુક્ષીઃ પ્રચોદયાત્ પ્રેરયેત્ તત્સ્ય દેવસ્ય સવિતુઃ સ્માર્તર્ગામિતયા પ્રેરકમ્ય જગત્સંબુઃ પરમેશ્વરસ્ય વરેણ્યં સર્વેશ્વાસ્યતયા ક્ષેયતયા ચ સંમંત્રનીયં મર્ગોઽવિકાતત્કાર્યમોર્મ-જનાદ્ગર્ગઃ સ્વયંજ્યોતિઃ પરમજ્ઞાત્મકં તેજો ધીમહિ । યયં ધ્યાવામઃ ” સ્વાયણાચાર્ય.

બધું ખર સુખ ધર્મની 'સાથે સમજા છે, કારણ કે જે આનન્દ
જીવન ઉપર રસ નાખે છે તે ધર્મને બાધક નથી. જીનને સતોક કરવાનો
આપણને કોનો હક નથી. અહીંના જીવનના માર્ગમાં પુષ્કળ પરીક્ષણો^૩ અને
પ્રશ્નો^૪ છે એટલે અનાવશ્યક શોક સમજાવતું પ્રયોજન નથી નિર્દોષ અને
ધર્માભિરૂઢ આનન્દ સાધારણ રીતે ધરાય છે તે કરતાં આપણને અને બીજા.
એને પણ વધારે મજા આપે છે. તે આપણી વાતચિત આનન્દી થવા દે.
આપણાં મનુષ્યમનુષ્યો એવાં પુસ્તકો છે, કે જેમાં આપણે રસ અનુભવવો
જોઈએ. અને તે સ્વ અનુભવવા માટે આપણે પણ સારી વસ્તુઓનાં આપણે
હિસ્સો જામણવારમાં લાવવો ધટે છે, જે શુદ્ધિની વાતચિતથી હંમેશાં થશે.

બ્યાવહારિક જીવન આપણે બધાને ખોમ કરીને કેસે છે. એ આપણા
શુભને બંધાર લાવે છે. એ કુનિયામાં સફલ પ્રવૃત્તિ માટે સન્ન કરનારી
બાધ ટેવો માત્રને રૂપરૂ નથી. એ આન્તર શુભને સુધાં પ્રકટ કરે છે, કે જેનો
જો આપણે લાભ લઈએ તો દેવી જીવનને માટે પણ સન્ન થઈએ.
વસ્તુતઃ પૃથ્વીનું જીવન અને સ્વર્ગનું જીવન પરસ્પર એવાં સમજા છે,
કે પૃથ્વીના જીવનનો ઉદ્દેશ સ્વર્ગના જીવન માટે યોગ્યતા આપવાનો
છે. અને જો આપણે તેને ખરાખર ઉપયોગ કરીએ, તો તે પ્રમાણે થાય.

બીજાએને માટે લાભણી આપણામાં અવશ્ય હોવી જોઈએ. આપણને
જે કોઈ મળે તેનામાં-શ્રેયતામાં પણ-આપણે પોતાને^૫, જે મનુષ્યત્વમાં

૧ નેહાપિલ્લ, ૨ રસવાણું કરવું. ૩ પરીક્ષા થાય તેવા પ્રસંગો. ૪ લાલચો.

* “ સર્વભૂતમ્યામાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાડ્યન્મનિ ।

દૈક્ષતે યોગ્યુકાત્મા સર્વવ્રમદર્શન ॥ ”

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, ઓ. ૬, શ્લો. ૨૯,

સર્વભૂતમ્યાં સર્વેષુ ભૂતેષુ સ્થિતં સ્વમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાડ્યન્મનિ વ્રજાદીનિ
સ્તમ્બપર્વન્તાનિ ॥ સર્વભૂતાન્યાત્મન્યેકતાં ગતાનીક્રતે પચ્યતિ યોગ્યુકાત્મા સમા-
હિતાન્તઃકરણઃ સર્વવ્રમદર્શનઃ સર્વેષુ વ્રજાદિસ્થાવરાન્તેષુ વિપમેષુ સર્વભૂતેષુ સર્વ
નિર્વિશેષ વ્રજાત્મેકવિષયઃ દર્શનં જ્ઞાનં યસ્ય સ સર્વં સમદર્શનઃ ॥ ”

શંકરાચાર્ય.

આપણે સાથે ભાગ છે તેને, એવાનો મત્ત કરવો જોઈએ. દર્શન અને સ્વરમાં પ્રકટ થતી લામણી બધાં હૃદયોનું આપણી તરફ વક્રણ કરશે. દયા શ્રેષ્ઠ પ્રકારે આમ બતાવાય છે; દામ્નિક દાનદક્ષિણામાં નહીં. બીજાઓને આપણે કંઈ દિન કરી શકીએ, તે સાર તેમને માટે સમજાવતી અન્ય પ્રથમ દૃઢ થવી જોઈએ. એ દૃઢ થાય એટલે માણસ પોતે જેને સર્વોપરિ અને પ્રિયતમ માનતો હોય તે બીજાઓની આગળ પરીક્ષા સાર મૂકવાને તેને બધું પ્રસંગો મળે છે, અને તે તેમની સ્વતંત્રતા તથા બુદ્ધિને કરો બાધ કર્યા સિવાય.

એવા બનાવો બનવાના, કે જેની અન્દર આપણામાં જેઓ સારામાં સારા હોય તેમના સ્વભાવ પણ કસોટીમાં આવે; છતાં આપણે ક્રોધ, કે જે ‘અપ્પ ઉન્માદ’ કહેવાય છે, તેને આધીન થઈ જોઈએ નહીં. જે આપણો સ્વભાવ બધી કસોટીઓ ખમી શકે નહીં તે એમ સમજવું કે તેને નિગ્રેધ અને આધીનતામાં લાવવા માટે ઉપર પહેરા રાખવાની ખાસ જરૂર છે. માણસના મિજાજ કે સ્વભાવમાં નિશ્ચય ન હોય તેટલું બીજું કશું તેને અવિશ્વસ્ય કરનાર નથી. અને આપણે ખાત્રીથી સમજવું, કે દિન મનુષ્ય ધાર્મિક અને સ્વસ્થતાની એવી ઉચ્ચ કોટિઓએ પહોંચેલા હોય છે, કે જે ગમે તેવા પ્રતિકૂલ બાહ્ય બનાવો કે સંભેગથી કો નહીં.*

સુખો બધાને જોઈએ, અને તેની મના નથી. દરેકને પોતાનું વહાલું સુખ હોય છે. સગીન, રમત, ચિત્રશાસ્ત્ર, પુસ્તક, સમરાડગણ, ઇત્યાદિ બધાના પ્રશંસકો છે. તેણે આપણો એટલો વખત શેકવો જોઈએ નહીં, કે જેથી ત્યારે કર્તવ્યના બોલાવશથી જરૂર પડે ત્યારે આપણે તેને તથા ન

૫ દેખાવમાં ૬ અવાજમાં-વાણીમાં ૭ પરીક્ષામાં ૮ અટકાવ.

* “યોગસ્ય. કુરુ કર્માણિ સત્ત્વં સ્યત્કવા ધનંજય ।

સિદ્ધપસિદ્ધયોઃ સમો મૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥”

ધૈમત્સમ્મદર્શિતા, અ. ૨ : ૪૮.

“યોગસ્યઃ સન્કુરુ કર્માણિ કેવલપીધાર્થ” તત્પ્રાપ્તિશ્ચરો મે તુખ્યત્વિતિ સત્ત્વં સ્યત્કવા ધનંજય । ફલતુષ્ણાશ્ચલ્યેન ક્રિયમાણે કર્માણિ સત્ત્વશુદ્ધિના જ્ઞાનપ્રાપ્તિલક્ષણા સિદ્ધિસ્તદ્વિર્યદનાસિદ્ધિસ્તયોઃ, સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોપિ સ્મતુલ્યો મૂત્વા કુરુ કર્માણિ । કોડ્ડો યોગો યત્સ્ય. કુર્વિત્યુષ્ણનિરમેષ તાત્પર્યસિદ્ધયોઃ સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥”

શંકરાચાર્ય.

શરીરો. તેને અનુમરતા પણ આપણે સમજવું જોઈએ કે તે પૃથ્વી પરના અને સ્વર્ગ માટેના અને જીવનની ઉચ્ચતર પ્રગતિઓને અર્પીત છે. પણ કુર્બાન કુર્બા પડી, જેમ આપણે નિર્દોષ સુખાનુભવ કરીએ, તેમ આપણી અન્દરનું બાલક વધારે સુરક્ષિત રહેશે. આપણી અન્દરની વખત, શ્રીષ્ઠ અને શરણી સાથે વધારે જોડાશે. અને આપણી અન્દર ખરી દૈવી સ્થિતિ વધારે પૂર્ણતાથી પ્રસ્ફુટિત થવા લાગશે.

વખતે વખત પ્રયોજનો આપણા ઉપર હમમે કરવાના, જેને આકર્ષવામાં કે દૂર કરવામાં જાણ સ્થિતિઓનું કચ્છ કાપું નથી, જેની અન્દર તે વખતને માટે દુનિયાના સુખોમાં આપણને કોઈ સ્વાદ વામતો નથી. આમાંથી માત્ર સ્વર્ગમાં આપણને આશ્રય મળી શકે માત્ર પ્રભુ તરફ વિશ્વાસ અને પ્રાર્થનામાં દૃષ્ટિ કરવાથી મન મળી શકે તેના વચનોને વળગી રહીશું* તો તે વખતે

“દુ સ્વેન્નનુદ્વિમનના મુલેષુ વિગતમ્પૃહ ।
 ધીતરાગમયકોષ સ્થિતધીર્નિદિવ્યતે ॥”

ધીમદ્ ભગવદ્ગીતા, અ. ૨ સ્તો. ૫૬

“દુ સ્વેન્નનુદ્વિમનના પ્રાપ્તેષુ નોદ્વિમં ન પ્રભુમિતં દુ સ્વપ્રાપ્તૌ મનો યસ્ય સોડયમનુદ્વિમનના । તથા મુખ્યુ પ્રાપ્તેષુ વિગત સ્પૃહા તુળા યસ્ય નામિરેવેન્વતાપા-
 ધાને મુલાન્વનુ વિવરતે સ વિગતમ્પૃહ । ધીતરાગમયકોષો રાગથ ભવં ચ ક્રોધથ
 ધીતરા વિગતા યસ્માન્સ ધીતરાગમયકોષ સ્થિતધી સ્થિતરાજો મુનિ મન્યાત્મો
 સદાચરત ॥”

શ કરાધાર્ય.

૯. ખીલવા

* સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં દારણં વ્રજ ।

અર્થે ત્વા સર્વપાપેભ્યો મેન્શયિષ્યામિ ના શુષ ॥

ધીમદ્ ભગવદ્ગીતા, અ. ૧૮, સ્તો. ૬૬.

“સર્વધર્માન્ત્યજે ચ તે ધર્માથ સર્વધર્માન્ । ધર્મશબ્દવાકાધર્મોડપિ વૃથાને,
 મૈષ્કર્મસ્ય વિરક્તિમ્પ્રાત્ ‘નાતિસ્તો દુઃશરિતાન્’ ત્યજ ધર્મમધર્મં ચ’ ક્વિપ્યપિ
 મુક્તિમ્પ્રાપ્નિશ્ય । સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય સંન્યસ્ય સર્વકર્માણીત્યેતન્ । મામેકં સર્વોત્પાત્

આપણી આમણામ ગમે તેટલો અન્ધકાર સંચિત થશે તો પણ આપણે દેખાવ બદલતો નોંધશું, વાદળાંઓ વિખેરાશે, તોફાન નરમ પડશે, સ્વર્ગનું વદન અને નીતિનો સ્પર્શ ફરી દેખાશે, અને આત્મા ઉપર સ્વાસ્થ્ય તથા શાન્તિ ઉતરશે. આ અનુભવ દર રોજનો નથી. પણ જે માણસ સ્વર્ગના માર્ગને અનુસરવાનો યત્ન કરે તો હજી તેને તે કોઈક દિવસ મળ્યા વગર રહેશે નહીં.

સ્વપરીક્ષા આપણે માટે આવસ્યક છે; જો હમેશાં નહીં, તો વેપારીની માથમેળવણીની માફક હકેતે હકેતે પણ ચાલે આપણે માત્ર આવતા દિવસની અન્ધ આપણા વર્તન સર્વોપરિ સિદ્ધાંતોને આગ્રહથી અનુરૂપ કરવાનો નિશ્ચય કરીએ, અને આપણાં પરિચિત પાપોમા પડી ન જવાય તે માટે ચોટી રાખીએ જો આપણે ઈશ્વરી મઠ તરફ દષ્ટિ કરીએ, અને તેના પર આધાર રાખીએ, તો એ પ્રમાણે યથાએચ બની શકે. દિવસને અન્તે ફરી એ પ્રમાણે કરવાનો ચાલે આપણે નિશ્ચય કરીએ. જેમ જેમ આપણે અકર્મથી વિમુખ થઈએ, અને કર્તવ્ય કર્મ કરીએ, તેમ તેમ ફરી તે જ કરવાનું આપણને વચણ થાય છે દરેક કાર્ય ટેન પાડવામા મદદ કરે છે, અને નિશ્ચિત ટેવ એ લક્ષણ છે અને જે લક્ષણ આપણે આપણા માટે બનાવીએ, તેથી આપણી શાન્તિ^{૧૦} સ્થિતિ નિર્ણીત, અને જે ઉદ્દેશને માટે આપણે સજાએલા છીએ તે મક્ક થાય છે.

सनं सर्वभूतस्य प्रीतिरमृत्युतं गर्भं च न नरामरणविवर्जितमहमंबवत्येवमेकं शरणं ब्रज
नमस्तोऽन्यदस्मीत्यवधारयेत्यर्थः । अहं त्वा त्वामेवं निश्चिनुदिं सर्वपापेभ्य सर्व-
धर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्माभावप्रकाशकरणेन । उक्तं च 'नाशया-
म्यात्ममावस्थो हानदीपेन भास्वता' इति । अतो मा शुच शोकं मा कार्षीरित्यर्थः ।”
ईकराचार्य.

બિલીપત્ર

[કવિવર ખખરદારના ત્રણ પત્રો]

: માનસી માટે ખાસ સંપાદક :

મૂળજીભાઈ પી. શાહ

૭૮૮ જાણાં મેનરાન, જામે જામશેદ શાહ,

પારસી કોલોની, હાહર, મુંબઈ; તા. ૮-૧૧-૧૯૩૮

૨૧. ૨૧. સુજા બાઈશ્રી મૂળજીભાઈ પી. શાહ,

તમારો તા. ૬નો પત્ર મને મળ્યો છે તેમ જ ' પ્રેમાનંદ અંક ' તથા ' રસકોમુદી ' એમ બે પુસ્તકો પણ મળ્યાં છે; એ માટે હું આભારી છું.

અર્ધ તા. રજીમીએ તમે મને મળી ગયા, એ તમારો સફલાવ હતો. જૂના તેમ જ નવીન ગુજરાતના કવિઓ તેમ જ લેખકોને મારે માટે રસ છે, તેના પ્રત્યક્ષ પૂરાવા તો મને જીવનભર મળતા જ રહ્યા છે. ગુજરાતથી હું ત્રીસ વર્ષ બહાર દૂર હતો, પણ તે અરસામાં નથી હું ગુજરાતને ભૂલ્યો કે નથી ગુજરાત મને ભૂલ્યું. પ્રજાની સસ્કૃતિ તેના સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી હોય છે. એટલે સાહિત્યકારે તો પોતે જ પ્રજાનું તે અંગ છે તેની કાલિ જાણવવા ને વધારવા એ સાહિત્યને સદા નિર્ભજ અને આદર્શ બનાવવાનું તથા રાખવાનું રહ્યું. ગુજરાતના એક નમ્ર પુત્રવેળે મેં મારી શક્તિ અનુસાર એ આદર્શ મારી સમીપ સદા ઝળહળતો રાખ્યો છું તેમજ એ આદર્શ મારા સર્વ જીવન કવિયંત્રુઓ ને લેખકો તાજે એ જ શુદ્ધ બુદ્ધિથી તેમની આગળ હું ધરતો આવ્યો છું. ક્ષણિક કીર્તિ કે ધડીબરની ચંચળ લોકપ્રિયતા ખાતર દાયકે દાયકે જોગી નીકળતી કેટલીક બળવાબોર કે જોંધી પ્રવૃત્તિઓથી અંતર્ધને તેમાં નવીન કવિઓ ને લેખકો ઝંપલાવી દઈને પોતાની શક્તિ વેચી દે, તે દ્રષ્ટિ પણ ખગ સાહિત્યપ્રારને દિવંગીર કરે તેવું છે. એ પ્રવૃત્તિઓ સામે મેં મૂળથી ' સાહ્યમતીઓ ' ધરી છે, અને પ્રારંભના ગમે તેવા વિરોધની પરવા

નહીં કરેતાં સાહિત્યના સંનાતન સિદ્ધાંતોનેજ પ્રત્યેક કવિ ને લેખક સામે મેં
ધર્મી ક્રીષા છે, અને કાળ જતાં મારી ચેનવણીઓની સિદ્ધિ ખરી પડી છે.
અને હજી પણ પડશે જ. જે સત્ય છે તે સનાતન છે.

તમારા રાસ માટે મારે જે કહેવાનું હતું તે મેં અગાઉ તમને લખ્યું
હતું, અને હમણાં પણ પૂરું સમજાવેલું છે. તમે હવે માત્ર ‘રાસ’નું
સંકુચિત ક્ષેત્ર કૃદાવીને કવિત્વના ધોરી પથે પડો, ને તમે જે વાણી સંધી
તેમાં ખરી કવિતાના મંત્ર ફૂંકો, એટલે તમારી વાણી કાળવાહિની થશે, અને
કવિતા લોકમોખ્ય તેમ જ વિદ્વદ્મોખ્ય પણ થશે. તમારી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાઓ,
એજ મારા આશીર્વાદ છે.

મારી લેખિત તમે ગયા પછી બહુ બગડેલી છે.

લિ. શુભેચ્છક

અરેંદેશર ફરામજી ખખરદારના આશીર્વાદ

૨

૭૮૮, પારસી હોલોની, દાદર

સુખર્ષ, તા ૧૨-૧૧-૧૯૪૩

રત્નેહી ભાઈશ્રી મૃગજીભાઈ

તમારા તરફથી ‘તારાનાં તેજ’ની પ્રત મને મળી છે, તે માટે હું
ધ્યામારી છું. તમારાં બીજા ગીતોની માફક આમાં પણ રચનાની સરળતા
ને મીઠાશ ધણી છે. ‘મગળ મલિરિયે’, ‘નટરાજ’, ‘અંતગમી યાચના’,
‘અનોખીરાગ’ જેવા ગીતો બહુ મધુર ને પ્રકાશિત છે.

ગુજરાતની જૂની લગ્નપરંપરા અમારા પછી તમારા જેવા સત્કવિ
આગળ લંબાવે છે તેથી આનંદ યાવ છે. ભક્તિગીતોમાં પણ મને તો
ઊંડી વેધકતા ને નવી વિશ્વાઓનો પ્રકાશ જોઈએ છે. એ લાવવા તમે ધન-
શીલ રહેશો જ એવી મારી શ્રદ્ધા છે. ધાસવાંસની ટોપલીમાં કહેવાતા પહેલ
પાખા વગરનાં હીરાચરનો ભરી લાવતા આજના જમાનાના કવિઓમાં તમારી
કળા નેંખા પડે છે. એ કળા સાથે પેલો અણુદ્રવ્યો પ્રકાશ બને અને સર્વાંગ-

સુંદર કવિતા ગુજરાતને તમે પીસો એજ મારી ઈચ્છા ને એજ મારા આશીર્વાદ છે.

તમે કુશળતામાં હશે. મારી તબિયત તેમ જ ચાલ્યા કરે છે. વચ્ચે જરા વધારે ઠીક ન હતું. હજુ ગાથાનું કામ ચાલ્યા કરે છે.

બાર્ધ કાંતિલાલ કાંડાવાળાને શુભેચ્છા કહેશે.

લિ. શુભેચ્છક

અરેરેરાર ફરામજી ખબરદારના આશીર્વાદ

૩

૭૮૮, પારસી ઠાણેની, કાદર
મુંબઈ, તા ૨૧-૧-૪૩

મહેરબાન મિત્ર સાધંભી મળણસાધ,

તમારો મલાગુ પો. કાર્ડ મને મળ્યો છે. તેમ જ ‘સાહજહાન’ વાળું તમારું વળી નવું પુસ્તક પણ મળ્યું છે. એ માટે હું આભારી છું. તમે તો ખૂબ વિવિધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચલાવી રહ્યા છો. પ્રભુએ નેવી શક્તિ આપી હોય તેને બધા પ્રયત્ને આપણે ખીસવવી જ ને સાર્થક કરવી જોઈએ. તમારા નેવા સ્ટેડીની પ્રવૃત્તિમાં મને રસ રહે એ સ્વાભાવિક છે. તમારી ઉમતિ જ હું સદા ઇચ્છુ છું. હું પણ મારું કર્તવ્ય મૂકે મોટે બળભરે ભડકું છું. ગમે એવા સરોધનકર્મમાં મેં કવિતાને કદી બાજુએ મૂકી દીધી નથી. તે તો ફક્તની જોમ ફૂટ્યા જ કરે છે. અહીંના પારસી, મરાઠી, કાનડી, હિંદી તેમ જ ઉચ્ચીશ અમેરિકન મિત્રોના આમહથી મેં પાછી અગ્રેજી કવિતા લખવા માડી છે. છેલ્લા ૨૫ દિનમાં લગભગ ૫૦ કવિતાઓ લખાઈ છે. પ્રવાસ તો પાછો નેરબેર આવે છે. મીઠાન ટેમલ હપાર્થ રહ્યું છે ને બધાવા આપ્યું છે. આવળી તા. ૧લીએ પ્રગટ થશે.

તમે મુંબઈ આવો ત્યારે જરૂર મળશે તો મને આનંદ થશે.

બેન્ડી અનુકમણિકા (ચુદોની) તમારે ત્યા નથી મળતી તે જાણ્યું. આજે પૂણા તમારા સચબ્યા મુજબ લખું છું. આવાં પુસ્તકે આપણા મોટા શહેરોમાં પણ નથી મળતાં ને અભ્યાસિનિ શાંત્રાં મારવાં પડે છે.

તમે આનંદમાં હશે

લિ. શુભેચ્છક

અરેરેરાર ફરામજી ખબરદારના આશીર્વાદ

સ્વ. કવિહારાચ પદમાનન્દદાસ ઠક્કર

“પ્રણવવાદ”નું દાસ્તાન

[સ્વતંત્રપણે પણ વાંચી ચકાવ તેવો, થોડો વખત પર પરચોકાસી થયા તે મુપ્રસિદ્ધ થીઓસોફિસ્ટ ડૉ. ભગવાનદાસ વિવેના લેખનો (માનસી ઓફ્ટો.- ડિસે. ૧૯૫૮) ઉત્તરાધ.-તંત્રી]

એ મણે

સંપાદન કરેલાં પુસ્તકોમાં “પ્રણવવાદ” બહુ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ૪૫૭-૪૦૦ પાનાંના ત્રણ ભાગમાં ૭૫૫૬, એ ‘સાયન્સ ઓફ ધ સેક્રેડ વર્ડ’ (Science of the Sacred word) નામે, સોળ હજાર શ્લોકોવાળા મૂળ સંસ્કૃત મંથનું અંગ્રેજી ભાષાંતર અને એના પર વિવેચન છે. એ પુસ્તકના સંપાદનની કથા લાંબી છે અને રસમય છે. બહુ ટૂંકામાં એ નીચે પ્રમાણે ઉતારી ચકાવ.

૧૮૯૬-૯૭ ના અરસામાં સરકારના મહેસૂલ ખાતાના અમલદાર તરીકે બાણુ ભગવાનદાસ લખનૌ પાસે બારાબંકી સહૃદમાં રહેતા હતા. એ સમયે પંડિત પરમેશ્વરીલાલ નામના લખનૌ અદાલતમાં વકીલાત કરતા સરકારી વકીલના નિકટ પરિચયમાં આવ્યા. પરમેશ્વરીલાલ પણ જૂના થીઓસોફિસ્ટ હતા; પચાસ વરસની વય મુઝી એમને સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રિયમ્ તહેતો થયો, હિંદુ અને ફારસી બહુ ઘણી રીતે જાણતા. સિસિસ બેસન્ટના એક ભાષણનો અહેવાલ વાંચી સંસ્કૃત ભાષા શીખવાની ઇચ્છા તેમને થઈ અને અભ્યાસ માટે એક પંડિતને શોધ્યા. બાકરણનો અભ્યાસ કરતાં એમને કેટલીક શંકાઓ ખગી, જેનું સમાધાન એમના પંડિત કરી શક્યા નહિ.

૧૮૬૪ ના જુન માસમાં એક સવારે પરમેશ્વરીલાલ હજી બિજા નામાં હતા એ સમયે નોકરે જાણીને ખબર આપી કે કાઈ મે વ્યક્તિઓ તેમને મળવા આવી હતી. પોનાના નિયમ વિરૂદ્ધ તેઓ આખો યોગતા નીચે ગયા. બે યુવાનો ત્યાં બેસા હતા એમાંનો એક બેઠો આંખે અધ હતો. ઉંમર ૧૮ અને ૨૦ ની વચ્ચે હશે. નામ હતું ધનરાજ એના સાથીનું નામ ચંદ્રલાલ જન્મેએ ફક્ત કમર પર એક ત્રણ વીંટાળેતું હતું. વકીલ સાહેબે પૂછ્યું “તું માત્રો છે?”

આ લેખના લેખક

એમણે જવાબ આપ્યો “ભોજન કરતું છે. અને પત્ની કાનપુર પહોંચવા મરે પીપીટના પૈસા ભેટાં છે.”

“કંઈ ક.પ્પા છે?” વકીલે પૂછ્યું, અંધ માણસે હા કહી.

“શું બધ્યા?” જવાબ મળ્યો “સંસ્કૃત”

‘કાનપુર થા માટે જાઓ છો?’

“ત્યાં જાવુંસમાજ પાસેથી કંઈક કામ મળે એમ છે.”

“શું પગાર મળશે?” પરમેશ્વરીલાલે પૂછ્યું

“માસિક ૫-૭ રૂપિયા.”

‘સિદ્ધાંતકોમુદી’ શીખ્યા છે? “હા,”

“બલે. હું તમને જપોરે ફરીથી મળીશ. ત્યાં સુધી આરામ કરો અને જોજન કરો” વકીલ સાહેબે કહ્યું

જપોરે તેઓ ફરી મળ્યા. વકીલ સાહેબે સંસ્કૃત વ્યાકરણ સંજ્ઞાની પોતાની શંકાઓ એમની પાસે રજૂ કરી, ધનરાજ પંડિતે કહ્યું “હું આપની શંકાનું સમાધાન કરીશ.”

“તમારી શુદ્ધિ વડે કે કોઈ પુસ્તકોનો આધાર લઈને?”

“પુરાણ પુસ્તકોની ગવાહીથી, પણ એ પુસ્તકો મારી પાસે નથી. હું જે કંઈ જાણું છું તે મારી સ્મૃતિમાંથી જ કહી શકીશ.”

વકીલ પરમેશ્વરીલાલે બન્ને જણને પોતાને ઘેર રોક્યા અને રાખ્યા.

પંડિત ધનરાજ, વકીલ સાહેબના ઘરમાં રિથર થયા પછી એક દિવસ તેઓ ચર્ચા કરવા બેઠા. ધનરાજે સંસ્કૃત શ્લોકો સ્મૃતિમાંથી ઉતારાવવા માંડ્યા. મોટે ભાગે એ અનુષ્ટુપ છંદમાં હતા. શ્લોકોમાં શિવ-પાર્વતીનો સંવાદ હતો. વકીલ સાહેબને જે શંકાઓ થયેલી એવી જ પાર્વતીને થઈ હતી અને શંકરે એનું સમાધાન કર્યું હતું. એ વિષેના ૧૫૦૦ શ્લોકો આ રીતે એમણે ઉતારાયા. પરમેશ્વરીલાલના મનનું સમાધાન થયું.

૨-૩ વરસ પછી આ વખતે પરમેશ્વરીલાલને મકાને જ બાપુ જમવાનદાસનો પંડિત ધનરાજ સાથે પ્રથમ પરિચય થયો. એ ૧૮-૨૦ વરસની વયના (કદાચ એ સમયે ૨૨-૨૪ વરસના) અધિ પંડિતની જીવન-ઠઠાણી એમના જીજ્ઞાસા આતી તે આ મુજબની હતી.

સંપૂર્ણ પ્રાંતના જેલદર કદાચ નામના મામડામાં સને ૧૮૭૭ માં ધનરાજનો જન્મ થયો હતો. અડી-ત્રણ વરસની વયે એણે શીતળાને કારણે આંખો ગુમાવી હતી. સ્મરજીવિત બહુ તીવ્ર હતી. કુટુંબનો વ્યવસાય સિદ્ધિ આપવાનો હતો અને સંસ્કૃત બાવાનું સાદું જ્ઞાન મેટિ-રાઓ ધરાવતા હતા. જેટલી વિદ્યા કુટુંબમાંથી મળે એટલી ધનરાજે નાની ઉંમરમાં માદ કરી લીધી. કુટુંબમાં સંવાસીઓની સારી આગળ હતી. એક સંવાસીએ ધનરાજની પ્રગતિમાં રસ લાખ્યો અને જ્ઞાન પ્રપિતો માત્ર જતાઓ ધનરાજ ઘર ઝાડી એક મિત્રની સાથે અમુક પડિતો પામે ગયો. એમણે એને શ્લોકો મોટે કરાવવા માંડ્યા. હમેશના એકદળર શ્લોક મેટે કરવા એ ધનરાજનો નિત્યક્રમ બન્યો. પરમેશ્વરી-લાલ સાથે એનો પરિચય થયો ત્યારે એની સ્મૃતિમાં ત્રીશ મહાભારત જેટલા શ્લોકો સંધરાયેલા હતા.

બાપુ જમવાનદાસને એણે સસ્કૃત પુસ્તકોની એક યાદી કરી આપી. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારે હેતુઓ સાધવા માટે ઉપયોગી બને એવા એ ૨૫-૩૦ પુસ્તકોના શ્લોકોનો સરવાળો ત્રેમડ લાખ એશી-દળર અને સાતમોએ પકોંચતો હતો. એ પ્રથે જવાબા હોય તો દરેક ૮૦૦ પાનાનું એવાં ૫૦૦ પુસ્તકો માટેનું સાહિત્ય એમાંથી મળે

આ ત્રેસડ લાખ શ્લોકોમાંથી બેતાનીશ લાખ જેટલા પંડિત ધનરાજની સ્મૃતિમાં સંધરાઈ ચૂક્યા હતા, અને એ ઉપરાંત બીજા પરચુરજી વિષયોના દસ લાખ શ્લોકો એને યાદ હતા.

સને ૧૯૦૦ના વરસમાં બાપુ જમવાનદાસ પંડિત ધનરાજને બનારસમાં પોતાને મકાને રહેવા લઈ ગયા. સસ્કૃત સાહિત્ય વિષેની બની શકે એટલી માહિતી એમની પામેથી એકઠી કરી. જે પ્રથે પડિતને મોટે હતા એની મૂળ હસ્તલિખિત પ્રતો ક્યાં ક્યાં, કેની પાસે સંધરાયેલી

પડી છે એની વીખતવાર યાદી પાંડિત ધનરાજે બાબુજીને ઉતારાતી. એ યાદીમાં તોધાધેત્રા પુસ્તકોને મુકાબલે હાથમાં એ નામના પુસ્તકો ચત્રણી છે એ નાનાં અને અધૂરાં લાગે. દા. ત. અત્યારે પ્રચલિત 'યોગવાસિક'ના ૪૨૦૦૦ બીજી દળર શ્લોકો છે. પાંડિતની યાદી માંહેના 'યોગવાસિક'માં ૭૫૬૬૬ દળર શ્લોકો છે. એ મુજબ બીજા મંથો માટે પણ કઠી શકાય.

એ ખરડા માંહેના એક પુસ્તકનું નામ "માર્ગાવનનો પ્રજ્ઞવવાદ" હતું. એમાં ૧૬૦૦૦ શ્લોકો છે એમ લખાયેલ હતું.

બાબુ ભગવાનદાસે પાંડિત પાસેથી એ શ્લોકો ઉતારી એનું અંગ્રેજી ભાષાંતર પ્રકટ કરવા નિશ્ચય કર્યો. પોતાની અનેક દૈનિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી તેઓ ચાર કલાક ફાજલ પાડી એમની સાથે બેસતા. હમેશાં સવાસો શ્લોકો ઉતારાતા હતા. આમાં બે કલાક જતા. એક કલાક આગલે દિવસે ઉતારાવેલા શ્લોકો ફરી વાંચી એમાંની કોઈ જુઓ સુધારવા પાછળ જતો અને એક કલાક સામાન્ય ચર્ચામાં પસાર થતો; ભગવાનદાસને કોઈ સમયે અન્ય રોકાણો આવતાં અને લેખનકાર્યમાં વિરોધ પણ પડતો. વચગાળામાં બે વિદ્વાન મિત્રોની સલાયતા મળી. એમણે શ્લોકો ઉતારવાના કામમાં સાથ આપ્યો. એ મુજબ આંતરે આંતરે અને કટકે કટકે એ કાર્ય આગળ ચાલ્યું અને પૂરું થયું. પાંડિત ધનરાજ જનારસમાં બાબુજીને મકાને ૧૯૦૦ના ઓગસ્ટની ૩૦ મી તારીખે આવી પહોંચેલા, અને એ જ દિવસે લેખનકામની શરૂઆત થઈ હતી; ૧૯૦૧ની ૧૪મી જાન્યુઆરીને દિવસે એ કાર્ય પૂરું થયું. ૧૯મી જાન્યુઆરીને દિવસે પાંડિત ધનરાજ જનારસથી એમને વતન જવા વિદાય થયા. એ પછી બાબુ સાહેબને એનો મેળાપ (૧૯૧૦માં 'પ્રજ્ઞવવાદ' પ્રકટ થયું ત્યાં સુધી) થયો નહોતો; કોઈકવાર પત્રવ્યવહાર થયેલો. એમને બામ જઈને એમના કુટુંબને અને પડોશીઓને ભગવાનો ભગવાનદાસજીનો ઇરાદો અન્ય રોકાણોને કારણે અમલી જતી શક્યો નહિ.

પ્રજ્ઞવવાદનું ૧૬ દળર શ્લોકોનું ત્રણ દળદાર બાગોવાળું મૂલ્યવાન પુસ્તક આ મુજબ હસ્તીમાં આવ્યું.

ડા. ભગવાનદાસ અર્ચાચીન દિન્દમાં જડુ જીજ એવાં માનવીઓ માંહેના હતા, કે જેમણે કર્મયોગ અને ચિંતનનાં તાજવાં જીવનમાં સમતોલ

રાખ્યા હોય અને જન્મે ક્ષેત્રોમાં દેખી શકાય એવું કાવું કરી બતાવ્યું હોય. કથમ, વાણી, કર્મ અને સંસ્થાઓ વડે એમણે હિન્દમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ એકવ સાધવામાં મહાન ક્ષણો આપ્યો એટલું જ નહિ પણ જગતને એમણે બતાવી આપ્યું કે ધર્મમાત્રનું હાદું સમાન છે વારાણસીના આ દેવપુરુષે એ રીતે પૂર્વ અને પશ્ચિમની વિચારસરણી વચ્ચે રહેલા અંતર ઉપર પૂત્ર બાંધવાનું કાવું કર્યું. એમણે અનેક ક્ષેત્રોમાં માતૃશ્રમિની સેવા બાળી, અને એ સેવાઓ દીપી નીકળી. તેનું વરસનું જીવન એમણે જીવી બતાવ્યું અને મૃત્યુ પણ માણી બાવ્યું.

નિવાપાંજલિ

અમારા એ કવિહાસની જાગી અ કૃતિ, ગોધા સકંઠના કૃષ્ણનગર વિસ્તારમાં હવે ઠહી સ્થિર, ગૌરવરસિત ચાલે અને હમેશાં ચિન્તનપરાયણ નીચી દૃષ્ટિએ ચાલતી, એ પ્રશાન્ત મુખમુદ્રા, એ નિશાલ લાખનાં છુદિ-તેજ, એ સદૈવ ભાવાર્દે નયનોગાળી સૌજન્યશ્રુતિ, એમ એમને જતા હવે ઠહી જોષશું નહિ એ દુઃખદ વિચારે દિલ દ્રવે છે. તેમણે 'માનસી'ને બધાં વર્ષોમાં આપેલો સહકાર વાચકને બાવે છે. તે એવા વિરલ અધ્યાત્મકસાધક હતા, જેવા મારા લાગ્યા અનુભવમાં બહુ થોડા જોયા છે. એમની સાહિત્યસેવા થોડી પણ વિશિષ્ટ છે. એનો પરિચય હજી બાવનગર બહાર ઝાઝા વાચકોને નથી એ થાય એમ ઇચ્છીશું.

—વિજયરાય

બાલકાંડ

[અનુસન્ધાન, પૃ ૧૨૪ માથી. સત્વ-રામાયણ 'એ આખા કાન્દમાથી
ત્રૈમાસિકમાં અપાય છે તે વાનગી રામાયણનાં છાંટણાં સમાન ગણાય. સમગ્ર કાન્દ
સર્વિશેષ રસમય છે એ વાચકો કાન્દ વાંચશે ત્યારે જાણશે જ. -વિઃ વઃ]

નગર શોભા જોતા જાય,
નારી નયનો વિસ્મય થાય.
ખંને બાંધવ રૂપ અપાર,
તેજ પુજના જે અવતાર.
બોલે મનમાં પુરની નાર,
કેમ ઉપદેશે ધનુષભાર.
સ્વયંવરના મંડપ જાય,
કનક આસને ભૂપ બળાય.
બેજ તોરણને કલગી તાજ,
બેઠો હીઠો રાવણ રાજ.
મધ્યે ત્ર્યંબક શિવનું બાણ,
સ્વાગત શબ્દે કીધી જાણ.
મહા શિવનું ત્ર્યંબક બાણ,
અઠાસશે જે કણ્ઠ પ્રમાણ.
સ્વયંવરના કારણરૂપ,
વરશે સીતા સમર્થ ભૂપ.
ધનુર્ભંગે ધરશે માળ,
બળ અજમાવે ક્ષત્રિયબાળ.
મહા આકૃતિ ધનુષ રૂપ,
મૌન ધરીને બેઠા ભૂપ.
બોલ્યા જનક કરવા જાણ,
રમતી પુત્રી દેવવી જાણ.
ગાજ્યો તુલજ રાવણ રાજ, :-
“કન્યા કહીને લ્યો છો લાજ.”

રાવણ ઠેરો પરુષ બોલ,
 જોતો પરખી ધનુષ તોલ.
 દાખવવાને નિજનું બળ,
 હશે મસ્તકો શોધે કળ.
 દીધું અદર અર્ધું બાણ,
 પડ્યો નીચે ઉપર બાણ.
 શરમે ખમતો ઝુગો માર,
 શબ્દ બોલને ધનુષભાર.
 દેખી વિપરીત રાવણ ઝુખ,
 વિનવે સોને જનક હુ ખ.
 વિશ્વામિત્રે મોકલ્યા રામ,
 ઊત્તરો રાવણ મરતો કામ.
 પુત્ર બાધિના બાળ્યા નાહ,
 દીધો રામ ને આશિર્વાદ.
 બાણ ધર્મુ તે રાજો હાથ,
 “રક્ષો પ્રાણણ.” ક્ષત્રિયનાથ ?
 મળતા આજ્ઞા જેવું રામ,
 ધનુર્ભંગે કર્યા પ્રણામ.
 મુજ પૃથ્વી સમ પાતાળ,
 ગાળ્યો પડ્યો આકાશ થાળ.
 બન્યા બધિર સૌના કાન,
 રાજા રાવણ બૂંચ્યો ભાન.
 જન કહે ચે ઉતર્યો ભાર,
 વિશ્વામિત્રને હર્ષ અપાર.

....પ્રવચ્ચેશીતાંયતે

[સ્વ. દીવાન બકાદુર દેશવણી છે. મુને સાવાનરિવ આમરુયતકમાંથી નીચેના સ્થોત્રો અત્ર અવતારિવ બિ પ્રયોજને કસાય છે: એની એકાદ્રી સ્થોત્રકળામાં (૧૪૫મી) રૈવાઇં નય છે તે કાબ્બા નવા સાવાનરમાંથી ચાર સ્થોત્રો આ અંકે મુદ્રિત કરીએ બીએ અને બીજું પ્રસંગોચિત્ત આ છે એ, સદન સાવાનરકારની નમનયાબ્દી આ ૬૯૧ ને આવે છે. સંસ્કૃતી]

“ કાં સોસે પડી, મુંદરી, ઉર ઝરે ? જે નાથ દેશવર, તે શું બારી મળે ન ?” એમ વહતાં હું આંસુ સાથે કુધમે ત્તવીએ જળ નેનનું ગળી જઇ કાને પીરી કષ્ટિથી નિકાળી હસતે મુખે જ જણવી તૈયારી મુંદરિતજી. ૮૩

એકાંતિ નિજમંદિરે રજનિએ બાલેલ જે કંપતી, તે જાણે વડિલો સમીપ મુડલો કહેતાં જ લાગે બૂડી દાણો ઠાકમનો કરી ઉરતણું માણેક ચચૂ મહોં મૂકીને બધ ઈશૂં કરે શાણી સવચૂ સહી. ૮૩

સ્વામી નામ સપ્તર્ષીનું લવીં જતાં સેજે જ ખીંછી પૂરી પાસું ફેરવી સૂતી શૂન્ય થયને તન્વંગી રેવિ ભરી, તેને રીઝવવા મથી બહુ રહે ત્યાં મીન નેહી તહીં ‘ફકયા શું પિયુજ ?’ કરી ઝટ જુએ તે વાફવાળી સહી. ૪૫

ધારી ઘેરું રહ્યો હું ‘જેઞ્જી છઝીંલી શું આ કરે છે ?’ કરી; ‘બોલાવે શક કાં મને ન ? કરીને ખીંછાઈ એ એ ખરી; જેતાં આકુળવ્યાકુળું સુમધુરું ત્યાં એક ખીંજા પ્રતિ મેં મમેં હસી દીધ, દગ્ગજળ ઝરી તેણે તણ રીસડી.’ ૮૩

● આ ચારે સ્થોત્રો કમ, પાઠગતા પાનામાં સ. દ્વેષ્ટું નહું આવાનરે છે, તેનાં લેખકમ સમજવો આવા આકાશ દી. બ. મુવના પુરાક મુનબ છે, પચ્ચે સ. કવેશ (નવા) સાવાનરના સ્થોત્રક તેમજે મુજ સરફના જે આપ્યા છે તે ન સ્વેના દીપા છે—સંસ્કૃતી

કુંગ અને કનૈયો

કર્મસંભાસ અને કર્મયોગ

કું ॥ એ નામ વાયકને જરા અપરિચિત સાગરો, એ ચીનના મહાન દિલસૂ અને સંત મહાત્માનું ચીનની ભાષાને અનુસરતું નામ હતું. એની અવટક હતી એમ પણ આપણે કહી શકીએ કારણ કે એ કુંગ કુંગના નામથી જ ઓળખાતું. સેટિન દારા એ નામ અંગ્રેજી ભાષામાં સંક્રાન્ત થતાં એને 'કનૈયુશિયસ' એ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. 'કુંગ ફુ લૂ' એટલે કુંગ નામનો દિલસૂ. એ 'કુંગ ફુ લૂ' નું પરિવર્તન થઈને આપણને 'કનૈયુશિયસ' એ નામ મળ્યું. એ સિવાય ચિત્ર એ નામ એના બન્ધ સહાઈને કારણે, એના વિદ્યાળ કપાળને લીધે એની માતા તરફથી મળેલું, તે ઉપરાંત કુંગ નાઈ એ નામથી પણ અને કેટલીક વાર મનોબદન કરવામાં આવતું.

“ યથા યથા હિ ધર્મસ્ય સ્થાનિર્ભવતિ માતૃત્વમ્ ।

ભવ્યુચ્ચાનવર્મસ્ય તદાત્માનં સશામ્યહમ્ ॥

પરિવ્રાજાય સાધૂર્ણા વિવાશાય ॥ કુલ્લતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥

એ ભગવદ્ગીતાની અમરવાણી અનુસાર ભારે ભારે ધર્મની શિથિલતા જણાઈ છે અને અધર્મનું જોર વધવા માડ્યું છે ત્યારે ત્યારે સાધુઓની સાધુનાના રક્ષણને માટે, શયતાનોની શયતાનિષ્ઠતાને નાશૂં કરવાને માટે અને ધર્મનું સંસ્થાપન કરવા માટે અવતારી પુરુષોનો જન્મ થયો છે. આપણા દેશના ઈતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ તો આપણા સાડશ કનૈયા સિવાય શી રામચદ્રજી અને ગૌતમચુદ્ધ જેવા પુરાણના કાળના, મહાત્મા માધીજી અને વિનોબાજી જેવા અવનન કાળના સત—મહતો તરફ આપણે અગુસ્તિનિર્દોશ કરી શકીએ. એ મહાપુરુષોને વદના કરીએ એમા આપણા જીવનની શોભા છે. એ મહાપુરુષોએ મન, વચન અને કર્મથી આપણા સનાતન ધર્મને જે બોધ આપ્યો છે તેને અનુસરીએ, જે પ્રેરણા આપી છે, તેને શીલતા રહીએ એમા જ આપણા જીવનની સફળતા છે.

સતોનો મહિમા

ચીનનો દેશ પણ સતમકતોથી વિડોલો નહોતો. એમાના કેટલાકનો પરિચય કદાચ આ લેખને અગે આપણે સાધી શકીશું એમાનો એક સૌથી મોખરે મિરાત્ત છે, અને તે કાશ્યુશિયસ ઊર્ફે કુગ એ કુગની સાથે સાથે જ કનૈયાનું નામ મૂકનામા હું અતિમાહસ કરતો નથી, કારણ કે બેડમા કેટલાક તત્ત્વોનું સામ સહેનાઈથી જલ્દાઈ આવે એવું છે બન્નેનાં નામ 'ક'થી શરૂ થાય છે, અને એ નામોમા અનુનાસિક આવે છે એ સમાનતાનો યોગ તો કેવળ આકસ્મિક કહેવાય, પણ બનેલા સમરમા ધર્મની અધાધૂની થવા માડી હતી, સતપણ પરવાયું હતું, દુરાચાર અને દુષ્ટોની પરપરા વધવા માડી હતી એ પરિસ્થિતિને કારણે મન્નેના શિર પર ધર્મસંસ્થાપનાનું મહાકાવ્ય આવી પાડ્યું હતું અને તે મન્નેએ સર્ણ રીતે પાર પાડ્યું હતું બગવદ્ગીતાના શ્લોકોના આમાનદૃઢ સર્વ કોઈ પાઠ કરે છે, એ આખા શ્લોકો તેમ જ બીજા અનેક શ્લોકોના ચરણ (જેમકે, યોગ કર્મણુ કૌશલમ્, સમન્વં યોગ લખ્યતે, કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે વગેરે) સુદર ફેમમા મહાવીને ધાર્મિક બનેના પ્રધાન ખડમા રે। જાહેર ભોજનગૃહના ખડેમા મૂકાય છે, અને એમાથી પ્રેરણા મેળવવાની અપેક્ષા રખાય છે, તે જ પ્રમાણે કુગના બેધિવચનોનું પણ ચીનની પાઠશાળાઓમા સુદા પઠનપાઠન થાય છે અને એ વચનોને પણ ફેમમા મહાવીને ચીનની એ પુરાતન સંસ્કૃતિના અમોઘ અવશેષોને સમગ્રી રાખવામા આવે છે, અને એની પ્રેરણા ઝીનવાની નમના રાખવામા આવે છે સામાન્ય માનવાના મૂનમન સ્વભાવની કમનસીમી એવી છે કે એ બન્ને સનાતન ધર્મના મહાન ઉપદેશકોના વચનોના પઠનપાઠનની પાછળ જોટો પરિશ્રમ લેવામા આવે છે તેનાથી દસમા ભાગ જોટો પણ પરિશ્રમ એ વચનો ઉપર મનન કરવા પાડા કે એ વચનોને યથાશક્તિ યથામતિ જીવનમા ઉતારવા પાછળ લેવાતો નથી હતા એ વચનોનો આટલો પ્રચાર છે તે બન્ને દેશોની પુરાતન મસ્તૃતિનું સરક્ષણ, સજોપન અને સર્વર્ધન કરવામા ઝોજાવતા પ્રમાણુમા પણ સહાયશ્રુત થતો હશે એવી કલ્પના નિરાધાર તો નથી જ એવું આશ્વાસન આપણે મેળવી શકીએ

જીવન-યજ્ઞ

કનૈયાના કમયોગ અને કુગના કમયોગમા જે અદ્ભુત સમાનપણ છે તે પણ એ બન્નેના વચનોનો સદ્ધમ અભ્યાસ કરનારાને માટે નિરખવું મુકેશ નદી પડે એક કહે છે

સાધારણમણિઙ્ગમ મોક્ષોદર કર્મવંધન : ।

વર્યં કર્મ કૌંતેય મુક્ત્યર્થઃ સન્નાયક ॥

(પરાર્યે કર્મ કરવામાં આવે તે સિવાયનાં લોકોને વંધનરૂપ થઈ પડે છે; તેને ગૂંચળાવી નાંખે છે. હે કૌંતેય ! મુક્તિપ્રાપ્તિ રહીને તું જે કર્મ કરે તે પરાર્યે બે કર.)

જીવન-પ્રાર્થના

કુંભને એક વખતે જારે મંદવડ આબે હતો. એનું શિશ્યદંડ એની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યું. તેમણે પ્રાર્થના કરવાની સૂચના કરી. ગુરુજીએ એ સૂચના સ્વીકારી હતો. પ્રાર્થના થઈ હશે પણ ગુરુજી પ્રોક વચન આપ્યાં વિના ન રહી શક્યા : “મારી પ્રાર્થના તો લાંબી. કાલ થયાં રાત્ર થઈ શકી છે.”

એ જીવનના સફળ વ્યવહારને યત્નરૂપે વિધાને છે, ખીલે-પ્રાર્થના. યજ્ઞ એના સામાન્ય અર્થમાં પૂજાને એક પ્રકાર છે. એ પ્રકાર ધીમને પરિચિત હતો. ધીમને પરિચિત હતો, આપણને તો એ ક્ષાય એથીએ વિગેલ પરિચિત હતો :

જીવનની કળા

“યજ્ઞેન યજ્ઞયજ્ઞત્વં વેદા

સ્તાન્તિ ધર્માન્તિ પ્રવનાન્વાચ્ચ ॥”

એવા વચનોવાડે ભગવતી મુતિ એનો મહિમા કાખવે છે.

અમુક દેવને હૃદયેશને શ્રદ્ધાપૂર્વક અમુક દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો એને આપણે યજ્ઞ કહીએ છીએ. એમાં પણ હૃદયના ઊંડા ભક્તિભાવની અપેક્ષા રહે છે. સત્તાદોષ અને દ્રવ્યયોગના અર્થનિક ‘સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી, સુધરેલા અને સસ્કારી’ ગણાના જમાનામાં મત્તા અને દ્રવ્યની સુવામી એટલી વધી ગઈ છે કે કોઈ પણ પ્રકારના દ્રવ્ય ઉપરની આપણી સત્તા સુખાવધી, જે દ્રવ્ય આપણું પોતીકું તેને આપણે હાથે જીતી કરવું અને અન્યને અર્પી દેવું એ તો અત્યંત કમનું ધણાને લાગે છે, છતાં આ જમાનામાં પણ એવા દ્રવ્યયજ્ઞનો મહિમા ત્રણપ છ અને ગણતો રહેશે.

પ્રાર્થનાઓ—સુતિઓ—સ્નોહોના- પણ મોટા મોટા વલ્લાહ. આપણી પૂર્વોદ્ધારને માટે કથવાયા છે.

પણ 'જીવન એ યુદ્ધ છે' અથવા 'જીવન એ પ્રાર્થના છે' એમ આ મહાત્માઓ આપણને કહે છે ત્યારે જીવનની આંતરબાહ્ય તમામ પ્રતિભેદ પ્રભુને ચરણે સમર્પી દેવાનું તેઓ આપણને ફરમાવે છે. જીવનની કેટલી ઉત્તમ જાવના ! કેટલો ભવ્ય આદર્શ !

બંનેએ પોતપોતાની રીતિ અનુસાર 'કર્મયોગ'નો પાઠ આપણને પઢાવ્યો છે. ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધમાર્ષિ દીવેદિયા કહે છે તેમ ભગવદ્ગીતાના ગાનારે 'જીવનની કુળા' આપણને શીખવી છે. ચીનના સંત ફિલસૂફ કનફ્યુ-શિયસ એ પણ 'જીવનની કુળાના' એટલા જ સમર્થ વિધાયક છે.

કર્મસંન્યાસ

સમાનતાના અંશ એટલેથી જ પરિભ્રમણ નથી થતા. કર્મસંન્યાસની વિચારપ્રણાલી, જે કુદાય એનાથી પણ વિશેષ પ્રાચીન હોવાનો સભવ છે, તેનો પણ બંનેને એકસરખો પરિચય હતો. આપણા દેશમાં વર્ણાશ્રમધર્મ સ્થાપિતે આપણા ઋષિમુનિઓએ સમાજની એવી સુદર બ્યવસ્થા કરી હતી કે ચાર આશ્રમમાના બે વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસ એ બંનેને માટે પૂરતી અનુકૂળતા મળી રહેતી. એ ઉપરાંત આ સંસાર એવો સુખ-દુઃખથી સમિશ્ર છે અને કોઈના અનુભવમા દુઃખની માત્રા વધી જાય એવી રીતિતિ એટલી સામાન્ય છે કે તેના કટુમંવેદનને પરિણામે, અથવા તો કોઈ ઉચ્ચતર આતરપ્રેરણાના ક્રિયાણને પરિણામે મનુષ્યમા વૈરાગ્ય-શક્તિ ઉદ્ભવે તેને માટે આપણી સમાજરચનામા જોગવાઈ હતી. ઉપનિષદ-નું વચન છે કે "યદદેવેવિરજેત્ તદદેવેવ પ્રવ્રજેત્ ॥" (જે દિવસે વૈરાગ્ય-અસમત સાચો વૈરાગ્ય ઉદ્ભવે તે દિવસે જ પ્રવ્રજ્યા હઈ લેવી, સંન્યાસ મહણ કરવો.) આ પ્રમાણે કર્મસંન્યાસ કૃષ્ણને પરિચિત હતો, આપણને પણ પરિચિત છે. દેશમા સંન્યાસીઓ ધણા છે, તેથી જ સાંપ્રતકાળમા એ સંન્યાસીઓનો પ્રશ્ન આપણે માટે એક કોષપ્રશ્ન બની ગયો છે.

કુળનો દેશકાળ

કનફ્યુશિયસને પણ એ કર્મસંન્યાસનો પરિચય સારી રીતે હતો. એનો સમય એ અંધાધૂંધીનો સમય હતો એ વાતનો આ લેખના આરંભમાં જ નિર્દેશ થઈ ગયો છે. કેન્દ્ર સરકારનું માન દિનપ્રતિદિન ધટ્ટું જાતું હતું. જુદાં જુદાં હાથ નીચેનાં રાજ્યોએ પોતપોતાની સત્તા વધારી દીધી હતી, અને કેન્દ્ર

સરકારની અનેક પ્રકારે અવગણના થતી હતી. એ નાનકડા રાજ્યોને સત્તાનો જોડો લોભ લાગ્યો હતો, તેણે જ સત્તાલોભ તેમના મંત્રીઓને લાગ્યો, તેઓ પોતાની જ સત્તા વધારતા ગયા, રાજ્યો તેમનાં રમકડાં બની ગયા. રાજ્ય-ઓની વિરુદ્ધ તેમણે ખટપટ કરવા માંડી. કંઈક રાજ્યોનાં ખૂન થયાં, કંઈક પદમથ થયા, કંઈકની ગાદી ઉપર બીજાઓ ચડી બેઠાં. તેમના અત્યાચારોમાંથી કેટલાક બાગી ગયા. જેઓ ન બાગી ગયા તેમનાં ખૂન થયાં અથવા તો તેઓ દેશનિકાશની શિક્ષા પામ્યા. કેટલાકે ભયના માવાં દેશવેગે ખુશીથી સ્વી-કાર્યો, પરરાજ્યમાં ગમે ત્યાં જઈને તેઓ ભરાઈ પડ્યા. ઉચ્ચ ભરવાને માટે અત્યંત ઉપાદાન કરવા જેટલો જ પરિશ્રમ તેઓ લેતા. અન્યથા નિષ્કર્મ રહેતા.

આપણા દેશમાં બ્રિટિશ અમલ હેઠળ વિદ્યા બહુનારાઓનું સ્થાન જેમ નોકરીનું ગૃહનું તેમ એ પ્રાચીન કાળના ચીનમાં પણ જીવનનું ધ્યેય એ જ હતું કે જરૂરની લાભકામ મેળવીને રાજ્યચામનના તંત્રમાં કોઈ ને કોઈ રીતે નોકરી જનું. પણ આવી અરામકતા જ્યાં ફેલાઈ હોય ત્યાં એવા તંત્રમાં નોકરાનું કોઈ ને ગમે પણ કેમ અને હાવે પણ કેમ ? તેઓને માથે પણ આમ પરાણે સંન્યાસધર્મ આવી પડ્યો.

આ પ્રમાણે પ્રથમ આપદર્શ તરિક્કે જ સ્વીકારાતા આ કર્મસંન્યાસને એ જ અરસામાં ઘર્ષ ગયેલા ચીનના કેટલાક સમર્થ દિલ્લસોની વિચારધારાએ નવો વેગ આપ્યો. એ દિલ્લસોમા સૌને મોખરે મૂકી ચક્રાવ એવો દિલ્લસો લેઓત્તે હતો કર્મસંન્યાસ એ એનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત હતો. એ સિદ્ધાન્ત એની દૃષ્ટિથી સમજવાને માટે એનો અને એની વિચારધારાનો આપણે કંઈક વિગેષ પરિચય મેળવવો પડે.

લેઓત્તે

લેઓત્તેનો અર્થ ધરડો દીકરો એવો છે. ઈ. સ.ના ચોથા સેકાનો એક ગ્રંથ એવું જણાવે છે કે કોઈ અતિમાનુષ્ય તત્વના પ્રભાવે એને ગર્ભવાસ પ્રાપ્ત થયો હતો અને માતાના ઉદરમાં એ સુદીર્ઘકાળ સુધી રહ્યો હતો. [એ કાળની ગણતરી કોઈ ૬૨ વર્ષની, કોઈ ૭૨ વર્ષની, કોઈ ૮૧ વર્ષની કરે છે પણ સુદીર્ઘ કાળમાં આપણે એ ત્રણ ગણતરીઓનો સુખેથી સમાવેશ કરી શકીએ] એ સુદીર્ઘ કાળની આખરે બ્યારે એનો જન્મ થયો ત્યારે ધ્રુવ પથને લીધે એના વાળ સફેદ થઈ ગયા હતા, અને લોકો એને ધરડો છોકરો એ નામે ઓળખવા થયા. કનકશિખરના (કુંગના) સંપ્રદાયનો એક પીળો

અન્ય વર્ણનાત્મક સ્વરૂપનો છે અને તેનું સંપાદન ઈ. સ. ના ત્રીજા શીકામાં થયું હતું. તેના કહેવા પ્રમાણે એના નામનો અર્થ 'જદ્દ દિનસુદ્દ' એટલે 'વન્દનીય મહર્ષિ' એટલો જ કરવાનો છે.

એ મહર્ષિએ ટેઓના ધર્મ રચાધ્યો. ટેઓ એટલે માર્ગ-મન્માર્ગ એવો એનો અર્થ કરવામાં આવે છે, પણ એ તત્ત્વ ધણું ગહન છે. એમાં જોડા જીતરવાની અભારે આપણને જરૂર નથી. જે પરમતત્ત્વ એ મહર્ષિના રચાપેલા ધર્મની સાથે જોડાયેલું છે તેનું અત્યંત સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ જ અત્રે બસ થશે.

ટેઓ

ધર્મર વિષે માણસ વિચાર કરતો થયો ત્યારે ધર્મર કેવા હશે ? એ વિષે એની કલ્પના જામન થવા માંડી. એને મનુષ્યના જેવા જ હાથ, પગ, આંખ, કાન, નાક, માથું, મોં, વગેરે હશે એવી કલ્પના એને સૂઝી. આગળ માસનાં એ સચળી કલ્પના ઊડીતે એને નિરાકાર નિરંજન એ માનતો થયો, છતાં એના આંતર વ્યાપાર તો મનુષ્યના જેવા જ એ કલ્પી શક્યો. મનુષ્યના જેવા જ રાગદ્વેષથી ભરેલો એણે એને માન્યો. એ સૃષ્ટિનો કર્તા છે, સૃષ્ટિનો નિયામક છે, એ સત્કર્મો કરનાર પર પ્રસન્ન રહે છે, અમત્ કર્મો કરનાર પર અપ્રસન્ન થાય છે, સ્તુતિ કરનાર પર એ કૃપા રાખે છે, નિન્દા કરનાર પર એને ક્રોધ જીતે છે, બકતોના ઉપર એનો અનુમ્મદ થાય છે, પાખંડીઓને એ શિક્ષા કરે છે એમ કહેવામાં રાગદ્વેષ, પ્રસન્નતા-અપ્રસન્નતા, ધ્મિષ્ટા-અનિષ્ટા એવા માનુષ ભાવો વાળું જ માન્ય એને છે એવી કલ્પના કર્યા વિના એને ન ચામ્યુ. એ જ મનુષ્ય એથી એ ઉચ્ચતર કલ્પના કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે ટેઓના પરમ તત્ત્વને એ પિછની શકે છે. એ તત્ત્વ એનું ગહન છે કે વાણી એને વર્ણવી શકતી નથી. શુદ્ધિ એને સમજી શકતી નથી. એ તત્ત્વને પિછાનતાં મનુષ્ય નિર્ભય બની રહે છે. મૃત્યુનો ભય પણ એને રહેતો નથી, કારણ કે મૃત્યુનો સ્પર્શ એને થતો નથી. દેહકમા

‘યતો વાષો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્ ॥’

(જેને પહોંચ્યા વગર જ વાણી જેનાથી નિવૃત્ત થાય છે અને મન જેનાથી પાછું હડે છે,)

‘અત્યૂહમનણ્વદ્ભૂતમદીર્ઘમ્ ।

(સ્થૂલ નહીં, સૂક્ષ્મ નહીં, દૂરસ્વ નહીં, દીર્ઘ નહીં)

એવી રીતે નિર્ણય બદલ વિશે ઉપનિષદોમાં જેનું કશું છે તેનું ન આ
રેખાનું તત્ત્વ લેખોલેખે વર્ણવ્યું છે.

લેખો લેખો પરિચય

લેખો લેખો જીવનના આરંભમાં નોંધણી કામદાર તરફ, પત્રીયા પુસ્ત-
કાલ્પના નિરીક્ષક તરફ કામ કર્યું હતું. પોતાના દેશને ઉત્તિદાય ભણવાની
એને તક મળી હતી. વિવિધ પ્રકારનું શામ એણે મેળવ્યું હતું. ઊંડું મનન
કરવાની એની સ્વાભાવિક રીત રહેતી. પ્રોઃ અને મદન વિચારો એને આપતા.
ગૌરવમંપલ વાણી એ ઉચ્ચારતો. એનું ચિત્તવંદ જડો હતું. એની વાણી
સાંભળીને તેઓ કનકસ યા. એનાં બોધવચનો તેઓ સાંભળતા, સ્મરણમાં
રાખતા, અને મંથરતા. એને તો એકાન્તવાસ પ્રિય હતો. ખ્યાતિ એને
જોઈતી નહોતી. એક દિવસે નગરદ્વાર ઊઠાને એ નીકળી પડ્યો. એ આગળ
અને આગળ આસતો રહ્યો અને અધકારમાં વિલીન થયો. “આશ્વો શામ
રજનીમાં આશ્વો, માર્ગ જ્યોતિ અનુપતો જાશ્વો.” લેખો લે નામની કોઈ
બક્તિ થઈ ગઈ કે નહો તેની પણ કેટલાકને શક છે. લેખો લે નામની
બે ત્રણ બક્તિઓ થઈ ગઈ એમ પણ કેટલાક કહે છે. એ જીવ્યો હોય
કે ન જીવ્યો હોય, એનાં બોધવચનો જીવતા અને નામનાં રહ્યા છે અને રહેશે.
ચીન દેશ એનું ગૌરવ લે છે, ચીનની માચીન સંસ્કૃતિનું ગૌરવ એ વધારે છે.
એની આર્થ દષ્ટિ જીવનના પર્વન્ત સુધીના ઉત્તરને કેટલીક વાર પહોંચી શકે છે.

માનવવ્યવહારનો ઉપદેશ

“જે બધા હશે તેની સાથે કું બનાઈ રાખીશ; જે જૂઠા હશે તેની
સાથે પણ કું બનાઈ રાખીશ કે તેઓ બધા થાય.”

“જે વધારા હશે તેને કું વધારા રહીશ; જે બેવડા હશે તેને પણ
કું વધારા રહીશ કે તેઓ વધારા થાય.”

“કોઈ પણ માણસ ખરાબ હોય, પણ તેને દૂર કાઢી નાંખવો એ
બાળખો કેવી રીતે હોય ?”

“અનુકારનો જાણે પ્રેમથી વાળો.”

આપણાં સંસ્કૃત સુભાષિતો પણ કહે છે કે

“ત્વદ્વાણિ યઃ સાણઃ સાણત્વે ત્વય કો ગુણઃ ।

જ્ઞદ્વાણિ યઃ સાણઃ સ સાણ- સમિત્યતે ॥”

(ઉપકાર કરનારાઓ પ્રત્યે બલાઈ રાખવી એ બલાઈમાં ગુણ્ય શો ? અપકાર કરનારાઓ પ્રત્યે જે બલાઈ રાખે છે તેને જ સંતપુરુષો બોલે ગણે છે.)

અપકાર કરનાર પ્રત્યે પણ બલાઈ રાખવી એ ઉપદેશ એક સ્થળે સરખો છે, છતાં નૈતિક હોય તો સ્વચ્છ નિર્દેશ જેમાં થયો હોય એવા વચનો વિશેષ હિંમતી પ્રકારે છે અને વધારે સચોટ અસર ઉપજાવે છે એમ નથી લાગતું ?

ધારાશાસ્ત્રીઓને ચેતવણી

કાયદાપોથીના નવા નવા કાયદાકાનૂનો ધડવાની બાબતમાં જેઓ અત્યંત ઉત્સાહ રાખે છે તેમને એની સલાહ છે કે જરા ચમો.

“જેમ કાયદાકાનૂનો વધારે તેમ ચોરા અને લૂટારાઓ પણ વધારે. તેટલા માટે કાલો પુરુષ કહે છે : ન્યા સુધી હું કંઈ પણ કરીશ નહીં ત્યા સુધી જનતા પોતપોતાની મેળે સુધારણા કરી લેશે. ન્યા સુધી હું શાન્તિને સેનીશ ત્યા સુધી જનતા પોતપોતાની શૂંસો પોતાની મેળે સાફ કરી લેશે. આત્ર જો હું કમળગીરી નહીં કરું તો જનતા વૈભવમય થશે માત્ર જો હું કામનાથી વિમુક્ત રહીશ તો જનતા કુલ્લતી ગતિ સાધાઈના રાહ પર પાછી આવી જશે.”

“કાલવાણ પાણી હોય તેને સ્વચ્છ કોણ કરી શકશે ? છતાં એ પાણીને શાન્ત રહેવા દો, (કાલ નીચે ભેંસે અને) ધીમે ધીમે પાણી પોતાની મેળે સ્વચ્છ થઈ જશે. સપૂર્ણ સ્વાસ્થ્યની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી શકે એવો કોણ છે ? પણ વખતને વહેવા દો એટલે સ્વાસ્થ્યની સ્થિતિ આપોઆપ ઉદભવશે.

“મેહ બંધ કરો, હિન્દિયોના દરવાજાને સાફ લગાવી દો એટલે જ્યાં સુધી જવશો ત્યા સુધી તમને આફત નહીં આવે. તમારા એક જિઠાડો અને તમારો સસારબ્યવહાર આગળ ધપાવ્યા જાઓ એટલે તમારા આયુષ્યના અંત સુધી તમે સલામત નહીં રહી શકો.”

“નિષ્કર્મતા આદરો, કશું જ ન કરવું એ જ તમારું કામ.”

“નિષ્કામ રહેવાની કામના રાખો એટલે કુપ્રાપ્ય વસ્તુઓ તમને મૂલ્ય

મિનાતી સામરો. ન શીખવું એ જ શીખો એટલે તમે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરશો કે જે માનવગતે સાધારણ રીતે શુભાવી હોય છે ”

“ તમામ વસ્તુઓને તેના સ્વાભાવિક માર્ગે જવા દો, અને કમ્પર્ગીરી કરવાનું છોડી દો. ”

સંન્યાસની એવસ્કરતા

આ વચનો આપણને માત્ર ધર્મ શબ્દ એવાં નથી, કુગતે કે કનૈયાને પણ એવો કર્મસંન્યાસ માત્ર તો નહોતો જ. જો કનૈયાને તે માત્ર હોત તો “ કર્મ જ્યાયો છાકર્મણ ॥ ” (અર્ધર્મના કરતા કર્મ જ વધારે મહત્ત્વનું છે) એમ એ કહેત નહી. છતાં બેમાથી એને પણ એકનો અનાદર નહોતો. કનૈયાને જો અનાર યોગ્ય જથ્થામાં હોત તો પ્રિયમ બુભુવી એણે કશું ન હોત કે

સંન્યાસ કમયોગ્ય નિ એવસ્કરણમૌ ।

તસ્યોપુ સંન્યાસકર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥

(સંન્યાસ અને કર્મયોગ બંને પરમ કસાધુ સ્વધનારા છે, પણ એ બેમાથી કર્મસંન્યાસ કરના કર્મયોગ ચડી ગય એવો છે)

અલખત જે સ્વરૂપમાં લેઓ તેના વચનો રળૂ થયા છે તે સ્વરૂપે તો કનૈયાને જો અમાત્ર જ લાગત, કારણ કે જેની પાછળ અધ્યાત્મચિત્તની અનુકૂળતા જે બિચુ ધ્યેય રહ્યું છે તેણે ત્રાપ્ત ગાંધુ પણ દર્શન થતુ નથી અને તેને અભાવે એમાના કેટલાક વચનો તો આળસની અવગણના જેવા બની જતા હોય એમ દોષકરે લાગે એવી રીતના મંન્યામને માટે તો બધી યોગ્ય રીતે કનૈયા કહે છે કે .

ન કર્મણામનારંભાન્વૈષ્ણમ્યં પુરવોડન્નુતે ।

॥ ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમવિગચ્છતિ ॥

(કર્મ ન કરે તેથી કઈ માણ્યમને નેષ્ઠકર્મની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી, અને એવા કર્મસંન્યાસથી એને સિદ્ધિ પણ મળતી નથી)

લેઓ તેણું તત્ત્વચિત્તન

આ પ્રમાણે લેઓ તેના ઉપદેશની પાછળ કોઈ બીજી તાત્ત્વિક દષ્ટિએ

જણાતી હોવાથી આપણને પણ તે અનાદરપાત્ર લાગે એ સ્વભાવિક છે, પરંતુ એ મહાન ઉપદેશકના નૈકર્મ્યવાદની પાછળ પણ અતિ ગંભીર તત્ત્વ-મીમાંસા રહેતી હતી એ વાત એના ઉપદેશમાં સર્વથા નિગૂઢ રહેતી હોવા છતાં પણ આપણે તેને ધ્યાનમાં ન રાખીએ તો આપણે એને યોગ્ય ન્યાય નહીં આપી શકીએ. એ માનવા હતા કે કર્મથી જોડાયે અશો નિર્લિપ્ત આપણે રહી શકીએ તેટલે અશો આપણા ચિત્તની વિશુદ્ધતા આપણે જાળવી શકીએ, એ વિશુદ્ધિનો આપણા હૃદયમાં જોડેલો આપણે સંયમ કરીએ તેટલા આપણે આધ્યાત્મિક બળથી સંપન્ન થઈએ, અને એવી રીતે આધ્યાત્મિક બળની આપણી સંપત્તિ જેમ જેમ આપણે વધારીએ તેમ તેમ પૃથ્વી અને આકાશથી પર એવું જે અજૈવિક અને વાદમનમાત્રીન અગોચર તત્ત્વ છે-ટેઓ-તેને આપણે અનુભવતા થઈએ. અને ટેઓના એ સન્માર્ગ તરફ જે પ્રયાણ કરે છે તેને પછી મૃત્યુનો ડર રહેતો નથી, હિંમત પ્રાણીઓ એને ધ્વજ કરતા નથી, હાવાહવા વિષ તેના પર અસર કરતું નથી, સ્થૂણ શરીરની સાકડી મર્યાદાઓને તે વધારી નથી છે.

તાર્ત્ત્વિક પરીક્ષા

વળી એ પણ યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે લેઓ લેના દેશમાં આપણા આર્યાવર્ણના જેવી વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા ન હોવાથી દરેક વ્યક્તિને સાધકકક્ષામાં પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરવાનો ભાર તો પોતાને જ ઉપાડવાનો રહેતો. સમાજના ધનિક વર્ગ ઉપર એ નિર્વાહનો બોળે નાંખી શકાય એવી વ્યવસ્થા એને માટે હતી જ નહીં. એટલે નૈકર્મ્યનો ઉપદેશ જોરજોર વાણીમાં એ ગમે તેટલો આપે તો પણ એ માર્ગને અનુસરનારી દરેક વ્યક્તિને પોતપોતાના અનવરોધક જીવનની જરૂરિયાતોને માટે તો યોગ્ય પરિશ્રમ લેવો જ પડે. એ ઉપરાંત 'પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ' એ ગીતાબાખ્યાં વચન અનુસાર મનુષ્યની પ્રકૃતિ જ ઈશ્વરે એવી ધડી છે કે એનાથી કર્મ કર્યા વિના રહેવાય નહીં. આ સ્વભાવસિદ્ધ કર્મપ્રવણતાને લીધે જે કર્મો કરવાની સહજ આત્મ પ્રેરણા થઈ આવે તેનો પણ લંચો લે નિષેધ કરતા નથી. પરંતુ નિરંતર કર્મ કર્યા કરવા, 'સતત પ્રકૃતિઓમાં મશગૂલ રહેવું', જીવનને ધોષિણિયું બનાવવું, પારકી પચાત પણ કરવી, અન્યના જીવનવ્યવહારમાં પણ દખલગીરી કરવા નીકળી પડવું, એના પ્રત્યે 'તેજ એજો અસન્ત સમ્પ શમ્ભોમા પોતાનો - વિશેષ દાખલો છે. રાજ-

શાસનને અગે પણ એનો નિર્ધાર હતો કે 'પ્રજા ઉપર જે સૌથી ઓછું શાસન કરે તે જ શામન વધારે સારું, વધારે મમર્થ, અને વધારે કાર્ય-સાધક નીવડે. જનતાના દૈનિક જીવનવ્યવહારમાં વ્યાં ને ત્યાં હખતગીરી કરવી એ શામનકર્તાના શામનને શોભાવનારું નથી, એવું એનું દૃઢ માનવું હતું. લોકમતાના બળ ઉપર ઝંઝૂમનારી આપણી આધુનિક ધારાસભાએને એણે જે સાક્ષ્યતી ધરી છે તે તરફ દર્શક આપવા જેવું તો નથી જ.

કુદરતને અનુસરો.

કર્મ શું ? અકર્મ શું ? અને વિકર્મ શું એ પ્રશ્ન ધણો ગહન છે. એ પ્રશ્નનો ઉકેલ શોધવા જતા કવિઓ-કાન્તદર્શી પંડિતો પણ વ્યામોહમાં પડી ગયા છે. 'મહા કર્મણો મતિઃ ॥' એ વ્યામોહમાંથી ઊઠાવવાને માટે ભેગા રહે આપણને મલાહ આપે છે કે 'તમે કુદરતને અનુસરો. કોઈ પણ કાર્યકર્તાની હખતગીરી વિના કુદરતને! ખરો વ્યવહાર કેવો શાન્ત, સ્વસ્થ, સુખપ્રદ અને સુંદર રીતે ચાલે જાય છે! સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત આવે છે અને જાય છે, ઋતુઓ એક પછી એક આવે છે અને જાય છે પણ એ અને પછીએ પોતપોતાની મહજ પ્રેરણાને વચ મધ પોતપોતાની ઋતુઅનુસાર પોતપોતાનો જીવનક્રમોક્ષ ઠાંખવી રહે છે, જલ્દા અને વેળીઓ પણ પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે કુદરતની પળપળની બદલાયેલી શોભામા વધારો કરે છે. વિશ્વમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં શાન્તિ, સ્વસ્થતા અને સંસ્તતાનાં દર્શન થાય છે. કુદરતની લીલા સર્વત્ર વિસ્તરે છે. પૃથ્વી પરના ઉગ્રાનમા ખાંખી રહેલા કુમાળાં, મંદુરા, મરમધતા પુષ્પોની સુવાસ ઝીલો! પેલા આકાશના ઉદાનમા ખાંખી રહેલાં આકાશના પુષ્પો—પેલા તારકોના ટમટમતા પ્રકાશને ઝીલો! કુદરત કેવું સુંદર જીવન જીવી રહી છે! અને છતાં-કુદરતમા કોઈ ક્રિયાવાન તમને જણાય છે? કુદરત નિષ્ક્રિય છે. એ કુદરતને ભેટીને એ પૃથ્વી અને આકાશની પાર જઈને, જરા ડોકિયું કરો! ટેઓનુ પરમ ગહન બાજુ તેમ જ આતર ધન્દ્રિયોને અગોચર, સર્વ વિશેષણો નેમાથી દૂર હો છે અને વાણી જેને વર્ણવવા અસમર્થ છે તે દૂર દૂર છતાં અત્યન્ત નિકટ એવું, મહાનમા મહાન છતાં અણુથી એ અણુ એવું. નિગૂઢ સત્ત્વ તમને જણાયો. એ પરમ નિગૂઢ સત્ત્વ, જે અનન્ત અને અપરિમેય છે. તેને શું ધપતાવાળાં યુલુકમૈના બધો વડે તમે બાંધી શકશો? નહીં જ. અને એ નિષ્ક્રિય હોવા છતાં આખા વિશ્વનો વ્યવહાર કેવો સંવ્યવસ્થિત, કેવો નિયમમય, કેવી સુંદર

રીતે ચાલે જાય છે । તમારો જીવનવ્યવહાર પણ એવો જ સુવ્યવસ્થિત રહેશે, એવો જ નિયમબદ્ધ રહેશે, એવી જ સુંદર રીતે ચાલશે—જો તમે માત્ર નિષ્ક્રિયતા સેવશો તો । આ વિષય સુંદર છે અને તે સુંદર જ રહેશે, આ વિશ્વની માનવતા સુંદર છે અને તે સુંદર જ રહેશે—જો તમે માત્ર ખોટી પ્રવૃત્તિઓ આદરીને વગરકારણની પંચાતોમા બિનરીતિ, નિર્સ્થક દબલગીરી કરીને એ સુંદરતાનો છિનવિશ્ચિન્ન નહીં કરી નાંખશો તો ।

કર્મસંન્યાસના આ સિદ્ધાન્તને સ્વીકાર્ય આપણે ગણીએ કે ન ગણીએ છતાં નિઃસંશય એ કર્મસંન્યાસનો ઉપદેશ જાણ્ય છે, ગૌરવાન્વિત છે, આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ એતું લક્ષ છે, માનવીનું કલ્યાણ સાધવા તરફ એતું દુર્લભ તો નથી જ, આપણે કનૈયા બ્યારે કહે છે કે “ નિ.શ્રેયસકાવુમૌ ॥ ” (કર્મ સંન્યાસ અને કર્મયોગ એ ઉભય પરમ કલ્યાણના સાધનારા છે) ત્યારે આપણા હૃદયમાં પણ તેનો યોગ્ય પ્રતિધ્વનિ જાડ્યા વગર રહેતો નથી. સ્થિતપ્રજ્ઞતુ લક્ષણ આપતા એ પરમ ‘ યોગેશ્વર ’ આપણને કહે છે;

“ યદા સંહતે વાયં કર્મોડગ્રનીલ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિક્ષિતા ॥ ”

(જેમ કાચખો પોતાના સર્વે અંગોને સંકોળી લે છે તેમ જો પોતાની ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી ખેંચી લે છે તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિક્ષિત છે.)

સ્થિતપ્રજ્ઞતા લક્ષણોનું નિરૂપણ કરતા આ વચનો ઉપરથી કર્મસંન્યાસના ગરવા મિદ્ધાન્તની આપણા મહાન ઉપદેશક ઉપર કેટલી ઊંડી અસર થયેલી તે આપણાથી અષ્ટ જોયા વગર ગહેવાતુ નથી પરંતુ એમનો પોતાનો ઉપદેશ, જો એમણે જાણે ડિઝિમનાઈ કરીને એમના પ્રિય શિષ્ય અર્જુનને, અને તે દ્વારા એમને પ્રિય એવી જગન્નાની નિખિલ માનવતાને સુણાવ્યો છે, તે તો એ જ છે કે:

“ કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેનુ કથાક્ષ્ણ ।

મા કર્મફલેનુર્મમા ત સંગોડસ્ત્વકર્મણિ ॥ ”

(કર્મ કરવા એટલો જ તારો અધિકાર છે ત્હાની અપેક્ષા રાખવી એ તારા અધિકાર બદારની વસ્તુ છે—અને કંઈ જાણ્ય મળે, અને કંઈ નહીં

થાય એવી શક્તિને તુ તારી પ્રશ્નિતો હેતુ જનારીજ નહી, તેમ કઇ પણ કર્મ કરવુ નહી—અર્થમાં રહેતુ એવી શક્તિને પણ તુ મેલીજ નહી)

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણભગવાને અર્જુનને ઉપદેશ આપ્યો કર્મયોગને। એ સિદ્ધાન્ત અર્જુને સાબળ્યો, આર્ષાવર્ણની નિખિન મનવતાએ એને ઝીઝો, જગત્પ્રભરની સરકારી જનના આજે એ સિદ્ધાન્ત । મળવાને અને સહારવા ને ઉત્સુક બની છે, જીવનને રાહ દાખવનારા મહામન્ય તરીકે એ ઉપદેશ આપનારની અમૃતવાણી આજે જગત્પ્રભરના મહામુખા મન્યોની યશસ્વી નામાવલિમા મોખરાતુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી રહી છે.

કર્મયોગ પુનરાવર્તન

અને છતાં-એ ઉપદેશ વિષે શ્રીકૃષ્ણ આપણે કનેયો-અર્જુનને કહે છે કે હુ આ જે ઉપદેશ તને અત્યારે આપુ છુ તે કઈ નવો-ઉપભરી કાકેમો—નથી, પણ તે ‘પુરાતન’ છે જૂનો અને જાણીતો છે એ અવિ નશ્વર યોગ મે જ ‘પૂર્વે’ સધને કહેયો સર્વે તે મનુને કહ્યો, અને મનુએ ઈક્ષ્વાકુને કહ્યો એ આજે પરપરાથી જીતરી આરેયો એ યોગ ર જર્વિઓ જાણુના હતા પણા કાળથી એ યોગ નટ થયો હતો-વીસરાઈ ગયો હતો, તે જ પુરાતન યોગ આજે મે તને કહ્યો છે,

“ સ एवार्थं मया तेजस्य योगं प्रोक्तं पुरातन ।

मत्कोटसि म सखा वेति रहस्यं तेन दुस्समम् ॥ ”

[તુ માગે બકત છે અને મારે સખા છે તેથી એ પુરાતન યોગ આજે મે તને કમો છે એમા (જીવનતુ) ઉત્તમ રહસ્ય સમાયેલુ છે] કર્મ યોગના આ ઉત્તમ રહસ્યના જ્ઞાનનો અધિકારી મણુ છે તે પણ આપણા કનેયાએ અહીં રાહ દાખવ્યુ છે ઈશ્વર પ્રતે જને બક્ષિત છે, ઇશ્વરને જે પોતાના જીવનમાથી તરીકે, પોતાના સખા તરીકે પિજાને છે તેને જ એ ઉત્તમ જ્ઞાનનો અધિકાર છે, કારણ કે તે જ એ ઉત્તમ જ્ઞાનને સાબળી શકે છે, સમજી શકે છે અને આચારમા પણ મૂકી શકે છે

જીવન જીવવાની કળા અહીં આપણને કનેયાએ દાખવી છે અને તેથી જ જીવન જીમણે જીવી જાણુતુ ડે એવા જગત્પ્રભરના માનવીઓ એમના આદેશને ઝીરવાને માટે સદૈવ ઉત્સુક રહ્યા છે શ્રીકૃષ્ણના વેણુનાથી વ્રજની વનિતાઓ ધેંસી બની બતી, એટલું જ નહિ, પરંતુ

‘ પશુપંથી પણ લાગ્યા મદભર ડોલવા ’

એ વેણનાના વહેવાવનાર પ્રત્યે આગળી-ચીધીને આપણા કવિવર
આ ભવયમુનાના તટ ઉપર ‘ અનહદ ’ વામળી વગાડી રહેના ‘ ગોવિન્દ’નું
આપણને દર્શન કરાવે છે અને એ ગીતના બેટોને સુણવા, સમજવા અને
આમરવાનું આપણને ઉદ્દેશોધન કરે છે

“ જો ! જો ! વેશ ભવયમુનાતટ રમતા રે
અનહદ રે વગાડે ગોવિન્દ વાસળી,
સુકૃષ્ણ, નમસ્ત્ય, આવ્યર્થ એ ગીતના લેહો રે,
પશુપંથીએ પામર શું આપણુ માનવી ? ”

પામર થવું આપણને રુચી નથી. છતાં ઇતર દેશનો એક પામર
માનવી-કુગ પોતાના પામર માનવ જીવનની પાછળ છુપાવવા પ્રીતિ હૃદયરત્ન
ને નિહાળવાને આપણને પ્રેરણા આપ્યે જાય છે આપણે એના તરફ હવે
વળીએ (ચાલુ)

ઈસ્ટવર્ડ હે! ! ૩^૧

કુળકર્તા : વા. ૧૧-૧૦-૧૯૫૦

રંગવિદ્યાનિષ્ણાત પ્રોફેસર રાહટ

પ્રકાશ અને રંગવિદ્યાના સમર્થ નિષ્ણાત, લંડનની ઈમ્પીરિયલ કોલેજ
ઓફ સાયન્સ એન્ડ ટેકનોલોજીના પ્રોફેસર ડોક્ટર રાહટને મળી તેમની સાથે
અમારા એ હોત્રના પ્રયોગો વિષે ઘણી ચર્ચા કરવાની ઉત્કંઠા હતી એટલે
તા. ૧૭મીને દિવસે સવારે હોટલ ઉપરથી ટેક્ષીન કરી, હાર્લે પાર્કને પેલે પાર
સાઉથવેસ્ટિંગ્સનમાં આવેલા લંડન યુનિવર્સિટીના એ આસિસ્ટન્ટ મહાવિદ્યા-
લયમાં જઈ પ્રોફેસરને મારું વિનિયમ કાઢી મોકલ્યું. સૌજન્ય અને સદ્ભાવની
મૂર્તિ સમા એ હસતે વધને આમ્મા અને તેમની પ્રયોગશાળામાં લઈ. જઈ
મને મારી અમેરિકન સ્ટાર વિષે ઉપરાઉપરી સવાલો પૂછવા લાગ્યા : “ ક્યાં
ક્યાં જઈ આભ્યા ? શું શું જોયું ? કોને કોને મળ્યા ? અમેરિકન વિદ્યાન
અને વિદ્યાનશાસ્ત્રીઓ કેવા લાગ્યા ? ” વગેરે. મેં તેમને વોશિયન બ્યુરો
ઓફ સ્ટેન્ડર્ડિસના ડોક્ટર ડીન જાક્સ અને રેસેપ્શનની ઈસ્મેન કોડેક લેબોરેટરીના
ડોક્ટર મેક્કમની મુલાકાતો વિષે અને તેઓનાં આલી રહેલાં અન્વેષણો વિષે
ટૂંકામાં કહ્યું. ડોક્ટર જાક્સનાં નવાં રંગઅંધતા (Colour Blindness)
ભેદનવાં મનુષ્યો ઉપરના અન્વેષણો તેમ જ ડોક્ટર મેક્કમના, પૂરક રંગો
(complimentary colours) ઉપરના દૃષ્ટાતથી. ચતા દૃષ્ટિભ્રમ
(optical illusion) તેમ જ રંગદૃષ્ટિભેદ ઉપરના તદ્દન નવા જ
પ્રકારના મહત્ત્વના પ્રયોગોની વીગતોમાં કુદરતી રીતે જ પ્રોફેસરને
ધણે રસ પડ્યો. પણ અચાનક કાલ ઉપરના ધડીઆળમાં જોતાં
તેમને રમરમ્ય થઈ આવ્યું : “ માર્ક ગોડ ! ” ઈટ ઈઝ - આલરેડી વન
એન્ડ ધી ઓપિટલ કન્વેન્શન મીટિંગ સ્ટાટિંગ એટ હુ ! વિષય એટલકપૂરક મી,
ગ્રેટર ! યુ કૅન સે વિથ અસ ફોર ધે એન્ડ એટલેડ ધ મીટિંગ આર્થ રોસ

ટેક યુ ટુ પ્રેમિયર માર્શિન ” અને એ રીતે બાકીના ત્રણચાર કલાકના અમય-
મા કન્વેન્શનની બેઠકમાં, ઇન્ડિના તેમ જ યુરપના અન્ય દેશોના પ્રતિનિધિ
ઓના દૂકા તો યે મુદામરતા પ્રવચનો અને વાર્તાવાપ સામળવાની અગ્ની
તથા આમ અનાયાસે મળી ગઈ,

ગેમેશ્સ વસ્તુવાંગરની મુલાકાતે

તા ૧૮મી ને બુધવારનો બીજો દિવસ એક મહત્વનું અને ધણું
મનગમતું કામ કરવાનો હતો. ગેમેશ્સના વિચાળ અને વિખ્યાત સ્ટોરની
તેમ જ અન્ય સ્થળોની મુલાકાતે જઈ, કુટુંબના સૌ કોઈ માટે મહારી-
સહારી, વીણી-વીણી વસ્તુઓની ખરીદી કરવાની હતી

દયન, બમ કે ટેકમીમાં ગોધાઈને મૂક જનાવરની જેમ એકથી બીજે
કેાણે ધકેનાવા કગતા, હુ તો હમેશા ખુશખુશાન વાને અને ઉત્સુક નખને,
આસ્તેકલ્મ કે ઉતાનળી આને મમયાનુભવ, દુકાનોની કાચમારીઓની અને રસ્તા
ઉપરની માનવજાતનો ચિત્રવિચિત્ર સૃષ્ટિને જોતા જોતા, એક સાથે હોઠ બે
કનાક ખુશીયા આપ્યા કરવાનું વડુ ખમદ કરે છું વિરામની ઇચ્છા થાય તો
એમાં ઉપકારગૃહનો આશ્રય દમપદર મિનિટ લઈ લઈ યુરપ-અમેરિકાના
છ મામતા પ્રવાસ દરમ્યાન, નાનામોટા શહેરો કે ગામો, ઇન્ડિના, લડન,
માન્ચેસ્ટર, લીડમ, અને સિવરપૂલ, કાન્નમા, પેરીસ, બિઓન્સ, લુક્સ, લીન,
સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં, બાન, બર્ન, કુરિક વિન્ડરથુર, બે જીઅમમા, બસેન્, ઘેન્ટ,
હાઇડમાં, યુટ્રેક્ટ હેગ, કેન્ટ, રોયરડામ, જર્મનીમાં, મોનોન, કાન્કુટ્ટ,
હેઈલ, આડમાક, રોઈર્ટનગન, સ્વીડનમાં, ગોટમર્ગ, સ્ટોકહોમ, ઉપરના અને
અમેરિકામાં, ન્યૂયોર્ક, બાઉન્ડબ્રુક, પ્રિન્સ્ટન વોશિંગ્ટન, વિન્નિપેગ, કિલો-
લીઆ, રેને, ક્રીનવિન, કેનમસન, ન્યૂ ઓરલીન્સ રોસેસ્ટર, નાપ્રા, બેફોર,
બોરટન એ સર્વ સ્થળોના માર્ગોએ, છ મામ દરમ્યાન, બધા મળી ૫૦૦ થી
૭૦૦ માઇન પગપાળો ધૂંચો હોઈશ બે માર્ચન દર આમ્સટર્ડ સર્કિસ તરફ
પણ આ ન્યાયે જ મે પ્રવાણ આગમ્ય

અમેજ પ્રજાને નોંતાનિયને ‘ એ નેશન ઓર શોપટીયર્મ ’ કહી છે
દુકાનદારીના ધધામાં અમેજેને ધણા સ્વીચવાળા અને પ્રવીણ છે નાના-
મોટા કોઈપણ ધોરી માર્ગે ચાલે તો રસ્તાની બને જાતુઓએ એક પછી એક,
એક બોઈએ અને એક શ્લીએ. એવી સુદર વસ્તુઓને આકર્ષક રીતે ગોઠવી,

નિત્યપ્રદ્યુનથી રાચતી અને રીઝવતી હાટ અને હાટડીઓની કાચબારીઓ-
માંની વિવિધ રંગબેરંગી સુઘળ વસ્તી એકરવરે મૂકનિર્મંત્રણ આપી જાય
આપણને જ ઝંખતી હોય એવી દૃષ્ટિથી વીનવે કે “ પધારો મહાશયો, અમારું
સોઈ નીરખો ! અમને અપનાવો ! અમે તમારી મનઃકામનાઓ પૂરી કરીશું ! ”

મુંબઈના ખૂનપૂર્વ ‘ બહાઈ વે ’ અને ‘ આર્મિની સ્ટોર્સ ’ના બહા બાઈ
જેવા ચારમાળના આલિશાન મકાનમાં વિસ્તરેલા એમિશ્ય સ્ટોરમાં પહોંચતાં
વાર જ સાંના મુખ્ય યોપવોડરની સચના અનુમાર તેઓના ત્રીજા માળના
ટોચ થાને માળકોની સ્વમસ્ટિ સરખા રમકડાં-વિભાગમાં મેં પ્રવેશ કર્યો.

એ સ્વમસ્ટિમાં પરી મમી સુંદરીઓ આશ્ચર્યમુખ જાળવુંદને કાંઈ કાંઈ
કોપુકો બનાવે જતી હતી, તેમની બાળકયાનાં પ્રિયપાત્રો, સિન્ડરેલા અને
સ્નોબાઈ, એલિઝ અને સ્લીપિંગ બ્યુટી, પીટર પેન, વેન્ડી, રોમિન્સન
ક્રુસો, આલાઈન, જિન એ સર્વની નાની થી તો યે જાયો સજ્જવમૂર્તિઓ,
માળકોનાં મૃદુલિન તેમ જ વિસ્મયપૂર્ણ વસ્ત્ર તરફ જોઈ પોતપોતાની જીવન-
કથનીઓ સુણાવતી હતી. દેશદેશના પહેરવેશવાળી મનહર પૂતળીઓ, પાંખો
ફરકાવનાં પંખીઓ, હાલનાંચાલનાં જાનવરો, તેમ જ આધુનિક યુગની
વિજ્ઞાનપ્રગતિ બનાવી રહેતી અનેક યાંત્રિક અને વિદ્યુતગતિથી ચાલતી કૃતિઓ,
વહાણો, આગબોટો, એન્જનો, ટ્રેનો, ટ્રેક્ટરો, ટેકો, મોટરકારો, એરોપ્લેનો,
એલું એલું ફેરું ચ ભરેલા ખડોમાં ફરતાં અને જોનાં મમયવિશ્મરણ
સહેજે થઈ જાય તેવું હતું.

મિત્રકલ્પ-નિવારણ

સોનેરી વાળવાળી અને સુંદર રેશમી પોશાકમાં સજ્જ થએલી બે
પૂતળીઓ, એક ટ્રેન મેટ, ચાર વીગળી મોટરો, એક ટેન્ક અને વગાળખંત્ર,
એમ પમંછી કરી, વંમેક પાડોને આંકડો થયા એ ચૂકવી હું નીચે જવાની
તૈયારી કરતો હતો, ત્યાં તો, “ હલો ! હાક આર સુ ? ” કરતાકને આપણા
મુંબઈના કાકારના નાના કાકારબાપ—અચાનક જ મળી ગયા, એકબીજાના
ખર પંતર પૂછ્યા અને મે તેમને ટોટિવ ઉપર આવી મારી માથે બપોરનું
ભોજન લેવા સૂચવ્યું. તેઓ કહે, “ એ બધું તો ખરું, પણ હું એક મહા-
મુરદેલીમાં મુકાઈ ગયો છું, તમે કદાચ મને કમારી શક. ” મેં કહ્યું, “ એમાં
શું ? કહેજે મગીરમને ખડાલેવની, મળેજને વિલ્લુમગવાનની અને પંડિત

જગન્નાથને ગંગાઐયાની ઈચ્છાનુસાર માટે જોડતી સ્તુતિ કરતી પડેલી, તેટલી તે તમારે મારી નહિ જ કરતી પડે ! ” આનંદમાં આવી જઈ હાથ જોડના તેઓ બોલ્યા, “ ત્યારે તો હોને માત્ર એ હાથ જોડી ને જ કહુ કે મારે તાત્કાલિક પચામ પાર્કેડની જરૂર છે. પેના મળતા હજી અને કાચ અડવાનીકે થઈ જશે તમારે તો આવતી કાલે જમાનું છે, પણ મુશ્કેલીમાં ભાઈ તમને એ રકમ વ્યાજ સાથે આપી દેશે ” એ હમીને જવાબ આપ્યો, “ વ્યાજ તો મુદ્દન જેટલું જ, પણ કાંઈ ગોઠાણા જેવું તો નથી ને ? હાથકડીની બીજ, કે ક્ષેત્ર સોનેરીગળખા મધ્યાવાની મૂંઝવણ, બેકમેલિંગ, એવું તો આ પરેશમા કાંઈ નથી ને ? ” આખો કાઠી તેઓ હવે કહેવા લાગ્યા, “ વાહ ખરી જિનટનપામ શરૂ કરી તમે તો. આવો હવે જમણું અને પેમા બને લેવા તમારી માથે આવું. આ તો ખુર્શિને ત્યાંથી થોડા મેડેકવ પુસ્તકો ખરીદ્યા એટલે પૈયાની જરા તાણુ પડી ગઈ. ” સાગારી આપના મે તેમને કહ્યું, “ ધન્ય છે, વેદકશાસ્ત્રના અકંગ અભ્યાસીને ! ” બ્રા ભાઈ પામે મારે તો ત્યારે તમારા પુષ્કળ વખાણુ કરવા પડશે પણ, હવે આપણે જવું જોઈએ. મોડું થશે તો હોટવવાળા મિરાદો જૂમ મારશે. સ્ટોરના નાએના માળેથી મારે હજી હોકરીઓ માટે કાર્કિયેવું છે, રેશમી રૂમાથે જુવ, ચોકલેટ એવું ને એ બધું મૂકવા એક મોટી બેગ ” મારો ખભો લેરથી પકડીને હવાવના દાકરે કહ્યું, “ હવે મારો વારો, કઈ હોકરીઓ ? ” એ જવાબ આપ્યો, “ કુટુંબની જ, તમે તો મૌને ઓળખો છો ” કાર્કિયેવવા પડના તેમણે કહ્યું, “ એહ આઈ હી, આઈ બેગ ચોર પાકેન ”

એમેજ વખુમ મારમાથો વીણેના ખજાનાની એક વિશાળ બેગ ભરા, ટેકનીમા હોટેન ઉપર પહેલ્યા અને જમ્યા પછી દમ દમ પાર્કેડના પાચ દ્રાવે-લર્મ ચેક દાકતરમિત્રને સમી કરી આપી, “ આજનો દિવસ આપણે હમેશા યાદ કરીશું ” કહી તેમને વિદાય આપી, ત્યારે પણ વાગવા આમ્રા હતા

નિવાસખંડની સજારી

એ રાત્રે, બિહનમા હવે શરૂ થવા માટેવ શિયાળાની અસર સારી રીતે જણાવા લાગી હતી. ખીજા દિવસનો મર્યાકમ હું વિચારતો હતો. સવારે નવ વાગ્યે હોટેલથી થોડે જ દૂર, હાઈડપાકેને પેને પાર આવેન સ્પોઆન સ્ટ્રીટમાની એરઓફિસેથી એસોચમા એસોફ્રોમ જવાનું, અને એરોફ્રમ ઉપરથી, હવાઈ

મહાયાન 'રાજ્યનું પ્રિન્સ'ની વિશાળ પાંખોની છાયામાં, ઝનીલા અને કાદવો ચર્મને મુંઝવે, ગૂંચવે-ઈસ્ટર્ન હો. પ્રયાણના ઉત્તરાર્ધની પૂર્ણાહુતિ કરવાની. નિવાસખંડના ગિજાનાનાં રંગ અને આછરડાકેન મારી એવી હાંફ આપતાં હતાં. બેકસાઈટના પ્રકાશમાં હવે હું 'ટાઈમ'નાં પાનાં ઉચ્ચાવતો હતો, ત્યાં ચેન્નરમેટ્ટે ધીરથી બારણું ખોલ્યું. પાસે આવી એ ધીમે સાદે બોલી, "કોણ! છત્રે છે સર? આર યુ કન્ટેન્ટ?" મેં કહ્યું, "નોટ ક્વાન્ટ, માર્થા, હાઉ ટાઇમલી યુ હેવ કમ! નોટ કેન બી હુ હુ રાઇટ ધિમ કોણ!" કોલકપૂર્ણ સાદે એણે કહ્યું, "એનીયોગ યુ વીશ મો હુ હુ સર!" "ધેન બી એ શુ મર્થ એન્ડ લાઇટ ધ ગેમ પ્લીઝ!" મહેમ હમીને મેં, સ્થળા કરી. "ઓહ! ધેમ છત્રીવી ડન," કહી કમરેથી દિવાલોની પાળી છુટાડે કાઢી, તેમની એક તોડી ચપળતાથી એક પગ ભેંચકી છુટનાં તળિયા સાથે ધની એને ચેતવી અને મેસની ચાવી ઉઘાડી નાની નાની અનેક નીલવર્ણી અગ્નિશિખાઓ પ્રગટવી "વીવ ધે બી ઓલ રાઇટ!" માર્મિક હાસ્યથી કમરે હાથ છ એ બોલી "હાઉ નાઇમ ઓફ યુ, માર્થા! શુનાન્ટ!" મેં કહ્યું, "ઓહ વેલ, હાઉ શુ એ નેન્ટલમેન યુ આર!" એણે જવાબ આપ્યો. "ધ લેસ બી પ્રેક્ટીસ, માર્થા!" ઈશ્વરચરણ કરાવતાં મેં તેને કહ્યું. "ઈન્ડિસ મર, શુ નાઈટ!" કહી ખંજૂં બારણું પાછું હળવેથી બંધ કરી, ખંડની બહારની ચાખા ઝાંખા પ્રકાશમાં, કપનાના તરંગ મરખી એ વિલીન થઈ ગઈ.

પ્રસ્થાન

આઠ પાઉંડના નિયમા ચેરીમેરીનો ('ટિપ્પુ નો) એક પાઉંડ ઉમેરી, વળતે દિને મવારે આઠે સિરામણી પછી હોટેલખંડોની વિરૂપ લીધી અને ટેક્સીમાં ગેમેગ વનુભાગવાળી પેલી મોટી બેગ, પંદર યુવાની અમેગિન એરોસ્ટવાળી છોટી બેગ, બે મટ્ટેઓ અને સ્પીર ક્લર્થ એર ઓફિસે પહોંચના બ, પોટરે મર્થ મામન મમાળી લીધે. અંદરના બાગમાં કંટા ઉપર બધા દાગીના ગોળવી વજન નેત્રા જ એ ચમકચો અને કહ્યું, "ધિસ છક કન્સિડેબલી મોર ધન બોટ યુ આર એનાર્ડ હુ કેરી" "ક્રી યુ મીન. બટ આઇલ પે ફોર ધી એમેન" મેં જવાબ આપ્યો. "ધે બી રાઇટ, આઇલ સી હુ ધે, સર!" કહી આંખથી લેલે કોર્કે છપ્પરન કરી. વધારાના વજનના સ્પર્શને પાઉંડ થોડે એમ મેં ધોલું, પછુ એ તો સાત પાઉંડની જ 'એડમેન

ટીકોટ' લઈ આવ્યા, ત્યારે તે સ્કમ ઉપરાત સ્ત શિલિંગ, "ધેઝમ ફોર યોર ટ્રમ્પ" કહી આવ્યા ત્યારે એ ખુશ થયા અને મે મુખપ્ત થઈત સામાન સભાળની ચિતામાંથી છૂટકારો મેળવ્યો.

એરોડ્રોમ ઉપર જતાં તપાસ પૂરી થતા, અમે પ્રવાસીઓ, 'એર ઇન્ડીઆ પેસેન્જર્સ' ફોર જીનીવા, કેસ એન્ડ બોમ્બે 'ના રેડીઓસાઈની રાહ જોતા આટા મારતા હતા, કાઈ પણ પ્લેન જાણવાના અગીઆર સુધીના વખતમાં પણ એ ખબર આવ્યા નહિ એટલે ઉતાવળે પત્રને એરોડ્રોમ બોક્સિંગને જઈ પૂછ્યું કે "પ્લેન મોડુ ઉપર કે શું ?" "યસ ઇટ ઇઝ સો, આઈ એમ અફેઈડ સમ એન્જીન ટ્રમ્પન યુનો બટ નથીગ હું વરી એમાઉટ શી વિન બી સૂન અપ" મોડા-માથી ચુગી દૂર કરી ધૂમાડાના ગોઠેગોઠા કાઢતા અધિકારીએ જવાબ આપ્યો. આમ કાંઈક સાતન મેળવી, બહાર થોડે દૂર, મેદાનમાં, જાગરમાન "શી" 'રાજપૂતકુવરી'નું કમલું દૂર કરવાના પ્રવત્તોમાં સમજાવતા, તેને પપાળતા એ ત્રણ આઉન્ડ એન્જીનીયરો અને પ્લેનના 'ક્રુ'ને અમે જોયા. પાંચવીસ મિનિટની તઓની સેવા અને શત્રુતિ સ્વીકારી કુવરીના ખમ્ત થવા લાગ્યા, ત્યારે પપા પહેના ધોરે ધોરે અને પછી એન્જીનની પ્રયત્ન થોપણા વચ્ચે, હવામાં વેગપૂર્વક વીંચાવા લાગ્યા અને અમ પ્રવાસીઓએ, 'ફર'નો હાથનાક ક્યો.

યાદમાન પરિચય : 'માઈન યોર ચેકેટ, સર !'

લડનથી જીનીવાનો એ કનાકનો આકાશમાર્ગ, મારાનાળી જ દુપ્પટ બેઠક ઉપર એડેના એક અંગ્રેજ સહયાત્રી મિ-આથેની ગ્રોળખાણુ અને વાતચીતોમાં સહજ પસાર થઇ ગયો ત્રાવણકોરની જાણીતી ફ્રિમિતતુ 'રેયોન' ઉત્પાદક સરથાના લેઓ એક અગ્રિમ સચાનક હતા અને ઇન્ડિયાના ટૂંકી રમ્મ બોગરી, પોનાને કામે હિંદ પાઝા ફરતા હતા જીનીવાના વિમાન-ધર ઉપર દોઢ કનાકનો બોજન માટેનો વિગમ હતો ત્યાના બોજનગૃહમાં અગાઉથી રખાવેલી સમગ્ર પ્રમાણે મનપસદ 'વેજેટરીઅન લાય સાઇડરના મંદુર પીણા સાથે લઈ, પ્લેનમાં મારી જગ્યાએ હું પાછો આવ્યો. બાલુવાળા ગૃહસ્થ પણ આવી ગયા અમારી આગળની બેઠક ઉપર 'ગેમરે' તરફના નાકે એક આધિક વયના યુરોપિયન બાઈ હતા ગેમરેની બીજી બાજુની બેઠક ઉપર એક જગ્યા ખાધી ચર્ચ હતી તેની ઉપર બેમવા, જીનીવાથી જ, ચોળાવના ખૂંસા સહ, જેમ તેમ માથે મહેલી ગૂંચી ફેસફેટ, જમણે હાથે ઝૂંચાની જેમ

પકડેન એક કેનવાસ બેગ, કાચા હાથ ઉપર મેના ગોદા નેત્રો આવરેમ
અને મૂઠીથી પકડેન એક ઝાપાના કાગળમા વીટેનુ પડીકું, એવી વેપમ્બા અને
સામગ્રીઓ સહિતની એ બ્યારિત, આપણા ક્ષેત્ર ઉતારુ ગ્રીચ વર્ગના રે વેના
ડગમા, ઉતાવળે મથરાયને ચહેરે પરસેવાથી રેમ્બેય થના, ખાલી જગ્યા
નેહ મન દેતાકેને કમ્બાઇ પડે, તેમ ત્યા એમએ મૂકી પડી તરત જ કાઈ
સત્રપુ હોય તેમ તેણે જિભા ચર્ધ ઉપરની અલગઈ ઉપર આવરકોટ, બગ
અને હટ જેમતેમ નાખ્યા 'એર હોરેમ' ખામે ઊભી ઊભી છાનુ હમ્મી હતી
"મે આઈ હેલ્થ યુ સર !" તે બોલી, "નો ! નો !" ક્યા જ વિવેક વગર એ
ભાઈએ દૂકામા ગમ્યાનુ પછુ પાળા બેમવા જતા તેમના હાથમાનુ પડીકું
છૂટી પડ્યું અને તેમાથી રિવટ્ઝનેડની મુનાયમ મીડી લીની કાક્ષનુ મુમખુ નીચે
પડી જતા, કાક્ષે ચારે બાજુ વેરાઇ પડી 'ઓ ! ઓ !' એમ બોલતા
ભાઈથી અપરાધી કાક્ષેને હાથમા ભેગી કરના તાઆ બાફીની હોરેસે વર્ગી
જિભા કાગળને પકડી, તેમા મૂકી પડીકું પાછુ તેમને સોંપ્યું અને જરા
શેપમુખત સ્વેગે, 'માઇન્ડ ચોર પેક, મર !' એમ કહી તે ચાલી ગઈ તુરત
જ કાઈ ભાન આવ્યુ હોય તેમ ઉપમરિત ગૃહસ્થ, "થેક્યુ થેક્યુ !" એમ
આચ્છા, પછુ એ વખતે તો ખેનપરિચારિકા ક્યારની ય અસ્થ થઇ ગઈ
હતી, અને આજુમાજુના સૌ લોક હમી પડ્યા

‘નો ન્યુસન્ડ પ્લીઝ’

અમારે હવા જહાજ જિપજના પોતપોતાની વેક્ષિમા કરોહામ થઈ
બેસી મથા હતા જનીવાથી આવેની પેની વિચિત્ર બ્યમિત મેલુ હશે તેના
રિચાર અને વારવાર આવ્યા કરતા હતા. ચહેગ ઉપરથી ભારતવાસી તો
લાગતા જ હતા બાવીમ વર્ગ પહેના ભારે દુ પહેડી વાર
વિનાયક મયો ભાર 'રાણપુરા' સ્ટીમરમા સાથે એક ધૂની, મધ્યપદેશના
પ્રોફેસર જ્ઞાનાપ્રમાદ હતા દેખાવ, પકેરેશ અને રીતમાનમા સહેજે જુનાવે
એવા આ પછુ મેઇ અદ્ભુત પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, દિનચરી, મનેન્નાપારચાત્ર
દરશશાસ્ત્રના દ્યો ? એ મહાનુભાવનો પરિચય તો કરવો પડે

સ્ટીમરની મુચ્છાડીના તે પછુ વિચ મયે, પછુ આ વખતે તો સ્ટીમ-
કર્જની જર છે એમ લાગ્યુ, કારણુ બીજે જ દિવસે મુજબ પહોચના બંડ
બૂધી જવાય આમ વિચાર કરતો હતો, ત્યા તો પ્રોફેસરે વળી એક નવુ

પરાક્રમ આરંભ્યું. પ્લેનમાં વાંચવા માટે વહેંચાતાં પત્રોમાંથી એક શોધી લઈ તેના અધ્યયનમાં મશગુલ બનતાં તેમણે દ્રાક્ષનું પડીકું પણ ઉઘાડ્યું અને તેમાંથી એક પછી એક ચપોચપ મોઢામાં સેરવતાં, વાંચનરસ સાથે મંત્રુર દ્રાક્ષરમના આસ્વાદ પણ તેઓ માણવા લાગ્યા. પછી સારાસાર-મહત્ત્વ શક્તિનો તાદ્દશ પુરાવો આપતા હોય તેમ એ મહાશયે, ‘ધૂ’ ‘ધૂ’ કરતાં દ્રાક્ષના ઠળિયાઓનો નીચે પગ આગળ અને બાજમાં મારે એવો છટકાવ પણ છૂટથી કરવા માંડ્યો. “નેસ્ટી ફ્રેન્ચ !” મારી તરફ મો ફ્રેન્ચી આગળ બેઠેલાં બાઈ બોટમાં “છડિયટ ! વી ‘લ સ્ટોપ હિમ !” મેં કહ્યું. ત્યાં તો એ બાઈએ જ પ્લેનને પાછલે છેડે જોડેલા રટુઅડને આંગળીથી ઇશારા કરી એટલે તુરત જ તેણે આગળ આવી, “પ્લીઝ નો ન્યુસન્સ ફ્રેન્ચ !” કહી હળવેથી રહીમહી દ્રાક્ષનું પડીકું જાંચી લીધું અને ચાલતી પકડી. ઉઘાડે મોએ અને ફાટી આંખે વિસ્મય થઈ પ્રેક્ષકોને જોઈ રહ્યા. મોને ફરીથી હાથ આગળ.

એરેમિકના અઠંગ અભ્યાસી !

કાષ્ઠક વાચકોમાં, વીચેની આખે કાષ્ઠક દિવા-સ્વપ્નો જોવામાં, વળી બાળુની કાચની બારીઓમાંથી વાદળ મુઝોમાંથી ફવચિન ફવચિત ડોકામાં કરતી બૂમદા સમુદ્રની રેખાઓ ઉપર નગર કરતા, સાજ અને રાત પડવા આવી. પ્લેનમાં જ ત્યાં, નાસ્તો અને જમણ પણ થઈ ગયું અને રાત્રિના નવેકને સુમારે, ઇશ્તના કાષ્ઠરોના હવાઈ મથકે વિમાન જનીવા પછી ફરીથી ધરતીને ખોળે જતરું.

પ્લેન ઉપર મૂંઝેલી સીડી વાટે ઊતરીને મેં વિમાનધરમાના રસ્તા ઉપર માલવા માડ્યું. પાછળ પેલા માની લખેલા ‘ફ્રેન્ચર’ કાષ્ઠક ઉતાવળો ગતિએ આવતા હતા, કથી ઓળખાણ કર્યા કે આપ્યા સિવાય તેમને મેં અચાનક જ ઝડપ્યા: “બેર ઇઝ ધ હરી ? બેર આર યુ રિચીંગ ?” “ઓહ !” જરા અચકાઈ ધીરા પડ્યા તે બોલ્યા, “આઈ-આઈ, વોન્ટ મમથીંગ, કમ.” તેમની માથે મેં પણ ઉતાવળે ફૂંચ કરતા કહ્યું, “બોટ ડુ યુ વોન્ટ મી, ફ્રેન્ચી.” કોઈ મહાન આદર્શસિદ્ધિ માટે આતુરહૃદયથી કહેતા હોય તેમ એમણે જવાબ આપ્યો, “યુ નો, ઈન એરેમિક ધે રાઈટ ધ સેટર ‘એર’ ઈન ડુ ફ્રેન્ચર વેઝ, આઈ યુ લાઈક ડુ સી હાઉ ધે ફ્રેન્ચ

રિતને છટ હીઅર.” હું ગુચવાયો, “આઈ સી, ’ મેં કહ્યું, “બટ વ્હેર
 હું ॥ એકમપેકટ હું સી ધ લેટર ‘એફ.’” “બહાવર” આશ્ચર્ય પામતા
 તેઓએ કહ્યું, “વિસ પ્લેઝ અટ બી નોન એઝ “ફાર્ક એરોડ્રોમ” આદ-
 ટર ધ કિંગ ફાર્ક ઓફ હાઇપ્ટ, એન્ડ ધેરમ રટ બી એ સાઇનબોડ.”
 આ વિચિત્ર દનોનથી, નિરર્થક પરિભ્રમણની મને શ્રદ્ધા થઈ અને મેં કહ્યું,
 નોબ્લેર હું સુ ફાર્કન્ડ સચ એ સાઇનબોડ એટ એરોડ્રોમ, હવન છફ છટ
 બી ધ ફાર્ક એરોડ્રોમ । વી આર નિશરની ગ્રોપિંગ ઇન ॥ ઠાક એન્ડ
 ॥૬ વી ડોન્ટ હરી બેક ઇમિટએટલી, ધ પ્લેઝ વિન નોટ વેઇટ ફોર અસ.’
 એકાએક કાઇક સમજાયું આવતી હોય તેમ તેઓ ખચકાઇને ઊભા રથા
 અને પછી જરા થયું ક્ષોભ કે સંગેય પામ્યા વગર તેઓએ કહ્યું, “યુ આર
 રાઇટ । યુ આર રાઇટ. ખહે સ ધેર છઠ નો સાઇનબોડ” આદરેર ઓન
 સેટ અસ ગેટ બેક ।’ અને આજ્ઞા હતા તેથી બેવડી મતિએ પ્લેઝ ઊડી
 જવની ખાંટિ એ મહાશય પાઝ પ્લેઝ તરફ દોડ્યા લામ્યા મેં તેમનો હાથ
 પકડી રોક્યા, ‘નો નીડ હું રન. ધે આર સ્ટિલ ફીડિંગ ધ પ્લેઝ બા ટેન
 મી હાઉ આઝ યુ ઇન્ટરસ્ટેડ ઇન ધી એરોનૅક લેન્ડવેજ” ફાલ્ગુભર ચિથર ધધ
 મારી સામુ જરામ્ જોઇ તેમણે કહ્યું, ‘ઓ, આઇ એમ ગ્રેકટર ર . વેન
 નોન ફોર માઇ લેન્ડવેજ સ્ટિડિઝ” એકન્મ રમરણુ યર્થ આવના, તેમનો
 હાથ પકડી મેં આનંદપૂર્વક કહ્યું, “છડીડ । વ્હેટ એ પ્લેઝન્ટ સર્ગોઇઝ,
 આઇ ફેન વેરી વેન અનરગ્રેન્ડ યુ નાઉ ।’ થોડું ખાંડતા મેં આમ કહી,
 મારી ઓળખાણુ આપી, અને સસ્તુર શમ્બોના વિનાશારણુ લામ્યા મમામોથી
 વિનાયની પારિભાષિક શમ્બોના કિન્દ બાલાર કરનાર જાણીની પડિ
 વ્યક્તિ, આમ થોડા કનાકના અનેકરગી પરિચયથી જરામ્ ઓળખાના રસ
 અને રમૂજની યાદગાર લદાણુ મેં લીધી.

“શુદ્ધ ઓલ્ડ બે.એ”

કોઇતો પચ્ચી મચ્ચાન પહેના જ, ‘વિન્-એમે’ મચ્ચના કરી ફગોથી આકાશ
 મચ્ચે યદ્યુ યો, ન્દારે ખસિયે, હાલે મચ્ચને, ચડ્યુ, પાછળથી, દિશાએલે,
 આગી આગી અજવાળતે દનો પ્લેઝમા જાલીઓનો પ્રકાશ થયું જાણે થતો
 મોએ ખુગીઓ લખાવી અને હોળેસે માયા નીચે સુવાળુ ઓચિંક મૂળી,
 ૫૪ જીવર મરમ રગ બીજવી, રાત્રિ પૂની ‘ગ્રુ નાઇટ’ કરી પિત્ત લધા.

સુધુસિ અને જાગૃતિ વચ્ચેના સ્મરણીય પ્રદેશમાં, યુરપઅમેરિકાના અને દેશો, પ્લેનના બહારના ચાર વિશાળ પખાઓના ઘેરા મુજબની પાશ્વર્ભૂમિને તાલે સ્મરણપટ, એક પછી એક સરવા લાગ્યા રાત્રિના ક્યાકો ઝડપે પમાર થઈ ગયા અને વહેની સવારે બારીન બહાર જોતા, પદર હમ્મર ફીટ નીચે, ધરિનની પહાડી ભૂમિ ઊપર માછલો ને માછલો સુધો લખાયેલી તેનની 'વાઈપ લાઇન' નજરે પડતી હતી. સવારના નાસ્તા અને કોશી પછી, જહાજના ચાલક શ્રી - સૌની મુલાકાતે થોડો થોડો વખત આવી ગયા. મે તેમને કહ્યું કે તમ સરખા ભારતીય જવાનો પણ હવે યુરપ-અમેરિકાના બાહોશ પાઇપોની— ચાલકોની સહેજે બરાબરી કરી શકો છો એ જોઈ અમને ગર્વ થાય છે. તેમના વનન, અભ્યાસ, કોપેજ-પ્રોફેસરોએ મર્વ વિશે કાર્ક અગત સવારે પણ પૂછ્યા, તેના ખુશહિસે તેમણે જવાબો આપ્યા અને કોઈ વાગ અમદવાદમાં અમારી મસ્થાની મુલાકાતે આવવા તેમને મે નિમત્રણ આપ્યું.

મુબઈ આવવાને હવે માત્ર થોડા ક્યાકોની વાર હતી બયોરના બે કે ત્રણ વાગતા પહોંચી જવાશે એમ ખગર મળી હતી સૌ કોઈ મુખ ફરીના અતની રાહ આતુર ચિત્તે જોતા હતા. ત્રણ-માત્રણ થયા તો મે મુબઈ એટલે માન્નાકુઝુ મથક, પ્લેન નીચુ ડાગુ હોવા છતા, હજી જોનામાં આવતુ ન હતુ. ઓક્ટોમની વીમમી તારીખ અને ફરીસતો ફિલ્મ એટલે એમાંસુ તો ક્યારનુ ય જિતરી ગયુ હતુ, છતા કુમ્મસ જેવા વાનાવરણમાં જહાજ વિમાનધરની ગોધમાં કુમરીઓ લેતુ હોય તેમ જણાતુ હતુ ચાલકને કુશળ કામગીરી માટે અભિનંદન તો આપ્યા હતા, પણ તેની કાર્ક બૂલ તો નહિ થઈ ગઈ હોય ! આમ થોડો વખત મન વિમાનધરમાં રહ્યું. આખરે કુમ્મસગઢ ભેદી વિમાન વધુ નીચે આવ્યુ અને તરત જ વિમાનધરનો વિશાળ ઉતરાણ-માર્ગ, વિમાનમથક ઉપરના ફરથી દેખાતા ઝીણાઝીણા મનુષ્યોનો સમુગય અને બહાર વહોનોની હાર, એ સર્વ નજરે પડ્યુ "શુઝ ઓફ બોએ !"—એત્રણ જણાએ હર્ષનાદ કર્યો અને વિમાને ઈસ્માબેર માયુ ચૂકાવી મુબઈનગરીને અભિવંદન કર્યા.

*When one remains
modest, not after
praise but after blame,
then is he really so* J. P. Richter.

સાહિત્યપરિચય ને સં રક્ષા રિ તા

સ. યજ્ઞોધની શ્રુતિ, મત્તનિષ્ઠા, ભવમનમ્રાઈ, વિવેકપુર સર આચરણ અને જ્ઞાનના ને જીવનના પાઠો વિષે આત્માચરનો, સુદર અમુદરનો, મનમનો, નાનામોખનો નિષ્કંપ કરવાની શક્તિ એ સૌનો આપણે સરકારિતાના આનન્દા સમ્પન્ન કરીએ છીએ એવે સરકારિતાનું નિર્ગત જ્ઞાન અને જીવન વિષેની, મનુષ્યની ભાવનાઓની કંપનાઓની અભાષ્યાઓની, સિદ્ધિઓની, અસિદ્ધિઓની, તેના ઇતિહાસની, એ સૌના વૈચિત્ર્યની સમગ્રજુથા રહેતું છે એ વા સમગ્રજુથ વધાગળનું એક અને અદ્વિતીય સાધન સાહિત્ય છે, આને લીધે સાહિત્યપરિચય એ સરકારિતાનું અમ ગણાય છે

આ સમગ્રજુથ વિશિષ્ટ કોટિની છે, કેમ કે એમાં એ તત્ત્વો સાથે આવે છે એક સાથે બીજી જોડાયેલું હોય છે એક નીળને પોપત્ત હોય છે સાહિત્યપરિચય દ્વારા પ્રાપ્ત થતી સમગ્રજુથ આનન્દમા ધૂગાયેલી હોય છે તેથી તેનો સરકાર દીર્ઘજીવ હોય છે, એનું જ નહિ એ આનન્દપ્રાપ્તિના ભોમધાં આપણે ફરીફરી એ કાત્પનિક અનુભવ તરફ વળીએ છીએ ઉપરાંત, પૂર્વોક્ત કાત્પનિક અનુભવને ખળતા વારત્તવિક જીવનના અનુભવોમાંથી એવો સક્ષમ આનન્દ પામવાની આપણી શ્રુતિ યજ્ઞ બને છે એ રીતે આપણે આપણા સમગ્ર સત્ત્વને અદરથી ધારીએ છીએ, વિક્તનાવીએ છીએ આ આનન્દ અ સાધારણ છે, અ-ભૌતિક છે કેમ કે એ તદ્દત્થભાવે મેળવેલો મુક્તો, મૌનર્થ-પરિચયનો આનન્દ છે એ આનન્દ સાહિત્યકારે જે નિરૂપવાનું છે તેના કષ્ટતા દ્વારા થતા સક્ષમકારમાંથી નીપજે છે બીજી યાન મદિત્તીરૂપ છે આ યાન સાક્ષાત્કારરૂપ છે બીજી યાન, ધણી વખત જીવનરત્તે મળી આવેલી, ૧૦ રૂપર સખધ વિન્નની પ્રવાહમાં મગેલા કાઠ જેવી ચીને જેવું દેખાડે આ યાન નિરપેક્ષ અને સ્વયંપૂર્ણ દેખ છે તેથી તે અધારારજુથ પાંચેય અ પે છે આ યાન સાક્ષાત્કારરૂપ દેખ છે તેથી આપણી મવિન્નની સર્વ શક્તિઓને આશરમાં રોકે છે પરિણામે એક નમ્ર, પરિપૂર્ણ અનુભવની તૃપ્તિ થાય છે. કષ્ટતા દ્વારા થતા અનુભવની આ પરિપૂર્ણતા હજારો એક પ્રકારના

સ્નાનથી પ્રાપ્ત થતી શુદ્ધિ, સખતા, સવાદિતા, પ્રદુશ્વતા, નિરામયતા^૧ હાલે છે. સવિનુની એ વિશ્રાન્તિ છે. આવી વિશ્રાન્તિ એ ચિત્તની ક્ષમ સ્થિતિ છે. કાલુષ્યલુની તરક્કતામાથી, વ્યગ્રતામાથી એ આત્માને ગચાવે છે. આવી વિશ્રાન્તિના અનુભવથી જીવનમગ્ન થઈ જતો નથી, પણ તેને માટે દૃષ્ટિ અને બળ મળે છે. કેટલીક અવસ્થાભાવિ વસ્તુઓ વિશે હચિત કપેક્ષા કે નિવેદન પ્રગટે છે. ચિત્તને કેળવવાની આવી સખતા સાહિત્યમાં છે તેટલી બીજે ક્યાંય નથી. દોઝીને વળાવતો પિંગા કુદવને મંબારી પોતાની જાગૃત્તી માટે વાચા મેળવે છે, પોતાની લાગણીને શુદ્ધ કરે છે, અને જીવનકલ્પ માટે ધૈર્ય કેળવે છે. અકારણ દુઃખમાં તપતી પુત્રવધૂ દમયતી અને સીતાની વાણીમાં પોતાના હૃદયને કાલે છે, અને વ્યક્તિના દુઃખને નારીના મનાતન દુઃખમાં ભૂવે છે. પ્રીતિમાનનના વિમ્બોમમાં વ્યક્તિ ગીતાના લોકોત્તર ભોક્ષ-તથા કા પરિવેશના દ્વારા મમ્મિમાં ભળી જાય છે. સત્યની સાધના કેવો અણુમૂલ પુરુષાર્થ છે, એ સાધના કેટલી વિકટ અને માનવ એની આગળ કેવો વામજો છે એ સમજવા ગાંધીજીની તીવ્ર પ્રતિજ્ઞા કરતાં કઈ અધ્યાત્મી વસ્તુ મળવાની હતી? “ભયે મારા જોવા અનેકોનેા ક્ષય થાયો પણ સત્યનો જય થાયો; અપાત્માને માપવાને સારુ સત્યનો ગજ કદી ટૂંકો ન બનેા.” અને છતાં કાચા, કમમગતા, પડતાઆપડતા પુરુષાર્થી જીવને હસાકિત કરે એવી સાહિત્યે જ ધરપત આપી છે.

“બાપુ કલ્યાણમર્જે કેા દુર્નિવ પામતો નથી.”

અહીં તો માત્ર માનમાં સમજવા નેટલો અશ્વ નિર્દેશ છે. વસ્તુતઃ સાહિત્યનેા તો “આનન્દસિન્ધુ આમન્ત્રે મોતીઓ વરસાવતો.” એ સિન્ધુ છે, એ આનન્દમય છે અને એમાં જીવનવ્યવહાર સાર મોતી ભર્યા પડ્યા છે. સાહિત્ય દ્વારા જીવનવૈચિત્ર્યની પાધરી સમજણ મળે છે—બાધા વિનાની, અવરોધ વિનાની, બ્યવધાન વિનાની. એમાં ઘણી વાર વસ્તુસ્થિતિનુ ઉચ્ચીકરણ કરી આહ્વાસ ભાવનામય રૂપ આપવામાં આવે છે એ ખરું, પણ એ સાચી સમજણને બાધા-રૂપ નથી, કેમ કે વસ્તુસ્થિતિમાં રહેલા સૂક્ષ્મ અને અત્રગટ સત્યને જ તે નામરૂપ આપી જીવનને વ્યવહરતા કરે છે. બાવનામય સંજ્ઞાનુ અધિગ્રાન

૧. દોષકે અહીં (કલાવ, ઝટ સમજાય માટે) સ્પષ્ટતાથી ‘વંદુસ્તી’ લખેલ. એને ખરે, વાડપની રીઠીરીઠા અક્ષર રાખવા પણ, ‘નિરામય’=૧૨૮, નિરામય એમ આપાવી, લીધી છે અર્થે—વિ. (વંચી)

તો સત્ય જ હોય છે એવા ભાવનામય આતેખનના ઢાળામા આપણી વામના-
ઓ પડે છે અને આપણે અસપ્રજાતપણે ઘસર્ચએ છીએ. આમ પેટી જ પેટી
ચાપના પ્રત-પ્રજનની સરૂનીની પ્રણાલીઓ ઉદ્ભવે છે, અને આપણે કુમુદને
મોતા માથે તથા ગુડનને વમિડ માથે માણી રાખીએ છીએ

હા, પ્રભુજીવનની ધરડે કોઈ કાતલુમ અત્યંત જ નાઈ જાય, એમા
આશ્રય ફેરફાર થાય,—આજે જેમ કોઈ મોઈ દેશમાં થયા છે અને ભારતમાં
પણ થવામા હોય એમ વાગે છે—તો ભારોના તેમ પ્રતિભારોના વિશિષ્ટ
સ્વરૂપો હુમ કે આઠા થાય, અને નાદિલસસ્પર્શમા અનુભાવન અશક્ય કે
આમામસિક બને. “વતૂમન્દુઓ આથી વધારે કહે એ અનુચિત છે,”
એટલે કહવો! ખ્યાન આજે ભારતમા ખરાબર સમજાય તેમ છે, બીજા દેશમા
પૂરો ન સમજાય, અને બહોળા દેશમા પણ ક્રેવાકને અકારણ વેપકિતક
સક્રિયની સ્થિતિ દર્શાવો! સામરો જીવન-વ્યવહારમા કન્યાને વળાવનારો, પ્રસંગ
નામજોય પણ નહિ રહે ત્યારે કહવ તેમ જ કહવના સમયથી આજ હુધોના
મસારી પિતાઓની પુત્રી વળાવની વખતની લાગણીઓ પૂરી મમજીવી કઠિન
પાડશે. એટલે અરો નિનિપતિ કે સોન્દર્યમોધની પ્રક્રિયામા આવાસ અને
સાપેક્ષતા આવવાના, પણ આ પરિસ્થિતિને આપણા આ મનન પૂરતી અપ
વારૂપ ગણી રાખીએ, અને નાધારણ સ્વરૂપમા સાહિત્યપરિચય લાગણીઓને
કેમ ઉત્તેજે છે, દુઃખ કરે છે, ઉમ્મન કરે છે, દડ કરે છે, તથા એક પ્રજનના
સામાજિક સત્ત્વમા તેને કેમ લક્ષણરૂપ બનાવે છે, એનું સૂચન બહોળી મળી રહેશે

વૈશેષિકતા (પારાશર્ય)

સ્વૈચ્છરમપદ્ધત્ય શંક્યા

સ્વૈચ્છર્યં ચિદિ વતાયન સ્વચા ।

માનસે મમ ધવાન્યતામસે

નન્દનન્દન કર્મ ન ચીદસે ॥

[ભાવાર્થ માળજુ ચોરીને (પકડાઈ જવાની) રાકાથી ભે ભાળી જ જાય છે
એમ વર્તે સ્વીકાર્યું દોષ તે દે નહાવત! મહાન અધકારથી ભર્યા-અજ્ઞાનમય મારા
મનની ક્રૂરિયા શા માટે ક્રુપાર્થ જવા નથી ?]

ત્રાણ કાવ્યો

એક મૃત્યુ

ઘડી છે ઘડીમાં બાણ બહલાઈ ગઈ બધી,
હસ્તી ફરતી કાયા શબ ચૈ પહાર નીકળી.

અમે બધા જોઈ રહ્યા અવાક ચૈ,
અમે મુલ્કી સર્વ રહ્યા વિમૂઢ ચૈ-
'ગયા ગયા, ફૂળી ગયા, અરે-ખરે-
અરે ઘડી છે પર તો ગયા, અને',....

એનો એ તટ છે શાત, એનાં એ નીર સાગરે,
એની એ રોજની સાંજ, નિત્યની એ જ રમ્યતા

એ રંગપીઠે યજ્ઞ ખેલ કો નવો
કેવો અરે આ ક્ષણમા બની જતો,
આ મિત્ર મીઠો હસતો ક્ષેણતો,
કો અંબમાં લોપ થતો સકાયનો.

આંખોને ચોળતા ભિમા આશ્ચર્યે અશ્રુએ ભરી,
અરે, આ જિન્દગી, તુંને અહીં કયમ-રે કરી !

‘મને અહો આમ, સહાક તારો
આવે ધરતી. હાથ અદ્ધમાંથી,

પસારતો હાથ યથા તું પૂર્વે
પ્રગાઠ હતો નિજ સિન્ધ મહાન.

હંસતું હંસતુ તારું મુખ ત્યાં હરશે, અરે,
ધણી બે પર જે ભેયું હંસન, ઘસ લાકેશ.

અરે અરે, આ સિમત તે હવે નથી-
વહી ચકે કોણુ? મનુષ્ય ચક્રુને
શુ દશ્યની છે ગમ ને અદશ્યની?
શુ શાદા -અશાદા પદાર્થ કેરી?

કોયડો ખોલવા ભણે અકુરો આદિ ફાળનો,
સઘ આ આ સહુનો મૂકી સહસા આમ કિપઓ?

❦

ભણ્યું ન'તું આ અમ સજિના પટે
પટે પટે લવન ન્યા રપુરી રહે,
લહી સદાર્થે પ્રતિ એ પટે પટે
મૃત્યુ લણી એ ગતિ કેરી સગતિ.

ને જાણ્યું અમ ત્યાં પહોળા મિત્રમહાભો અહીં
રહ્યા છે ધમરાળાં એ આપણા એક સભ્ય આ.

અને અહીં મેહકિત ભમતી મંહા,
અથા અ જ્યાં હો નિજ ગાઠ મઅતે

મને એ કે પૂર્ણ પ્રહર્ષ એલે,
ત્યાં અન્ય કે એક ન જાણ્યું આવશે.

સદેસા હળવો સ્કંધે કરનો સ્પર્શ જિતરે,
'ઘડી' તો ભાંઈ આવે કે ! 'કોકનો' રાજ્ય ત્યાં સુધે.

અને અમારા પ્રતિ ફેરવી મુખ,
'આવું' ઘડીમાં', પછી પૂઠ ફેરવી.
એ પૂઠ તે એમ રહી જ - ના ફરી,
ખરી કરી, બાઈ, ખરે, ખરી કરી.

અમ આ મેહકિલે પાછા ચમ તો આવશે ફરી,
પણ શું તમને પછા લાવશે યાદ એ ફરી ?

(૨)

એ ધર્મરાજા સહુ ધર્મ જાણતા,
ન સત્ય કેરો કમભંગ એ કરે,
આ વિશ્વની સર્જનશ્રેણી મધ્ય. તે
એકેકથી હા અધિકી કૃતિ ધરે.

જર્મના માર્ગની કિંતુ ગતિમાં મતિ આ અમ
ન પહોંચે - પ્રાણીએ માત્ર ગતિ હો તપ ઉત્તમ !

ને પ્રાણીએ એ ધર્મ દેવરાજને-
નિષા તમારી અમૃતવળી, પ્રભે,

આ મત્સ્યતાને અધિકી દિયો અને
એ એળના ગાફૂવર ગમ્ય કે કરો.

ૐ

નમસ્તે ચૈત્ય-રાયિ હે નમસ્તે સ્મિત શાશ્વત,
નમસ્તે રનેક-શિષો હે. ચક્ષુ હે કરુણામય !

સુ-હરમ

સંબોધન

કહીશ ન મને હવે અધિક ગાન ગાવા સખિ !
ભલે શસ્ત્રરાત્રિ ને નિકટમાં સિતારી પડી
બધી જ અનુકૂળતા, તદ્દપિ આજ વૃત્તિ નથી,
અને પ્રથમનો હવે ઉમળકો નથી તે નથી.
હવે વધુ અગત્યની ફરજ લે અદા ના કરું
જશે હૃદયમાં રહી વિષમ ચૈત્ય એથી કરું.
નિતાંત ઉરશુદ્ધિના અવિરત પ્રયત્નો વિષે
મને સમય-ચગ્દ-સૂર-તારું જ્ઞાન ના કે રહ્યું
હવે શસ્ત્ર-રાત્રિની મધુરતા નથી સ્પર્શતી
શુનિષ્ઠિત ન લે પ્રસન્ન શુચિ ચિત્તવૃત્તિ થતી.
ન કાવ્યકરણે જ સિદ્ધિ, પણ એ કલામાત્રના,
નિધાન સમ શુદ્ધ સત્ત્વમય ચિત્તસંપ્રાપ્તિમાં.

સખિ ! ઈવનસિદ્ધિને સમય ચગ્દ લે સ્ફૂરશે,
તને પ્રિય નિરામથી કવનમાધુરી લાખશે.

ધારાધર્મ

ચિત્તશુદ્ધિ

ઉકરડા મહીં ભૂંગ ભમ્યા કરે;
 નિરખી અન્ય સુભૂંગઉરે થયુ,
 અહ દશા શી ય બાંધવની અહીં,
 મલિન વસ્તુ મહીં સ્વચ્છા કરે !
 જલ ધ્યુ તન, કેવળ સ્વાર્થમાં
 રત થયું નવ લાજિમ છે મને;
 મુજ વિપથ થયેલ હું બાંકુને
 જરૂર સ્વાદ બતાવું સુપથનો:
 જઈ કને કહ્યું, લાંછ, ન શોભતું
 કુસુમ કોમળ ગંધ સુપ્રાશીને
 ઉકરડામહીં ધૂમવું. ચાલ હું
 લઈ જઉં મૃદુ સૌરભ-સંનિધે.

ચલ કહી સહ ભૂંગ સકૌતુક
 અવર ભૂંગની પાછળ સંચર્યો:
 ત્યાં પ્રસૂન મુગધી બતાવ્યું. ત્યાં
 વિરમિયે, પણ એક ક્ષણે જિજ્ઞો,
 કહ્યું, બિરાદર, વાત વડી કરે
 પણ અહીં કશું નવ્ય નથી, નથી;
 ઉકરડા તણી ગંધ અહીં ય છે,
 સુમન ને મળમાં નવ લેદ-કે.

લવ વિચાર કરી કહ્યું સુદૃઢે,
 ચલ બતાવું તને અદકી પ્રભા;

કહી ગયો લઈ નીરકુવાર ન્યાં
 સિકર શીતળ રમ્ય ઉડતો.
 જઈ સમીપ ધડેલી દીધો જળે
 અતીવ કુદ્દ થયો જવ ભૂંગ તે
 તવ મીઠાશ ચકા કહું, ભૂલ યે,
 સુદૃઢ હું તવ, દેવી ક્ષમા ઘટે.

લઈ ગયો પછી પુષ્પ કને અને
 કહું, હવે સુરભિ સ્પર્શે તને ?
 ઉકરડે વસનાર વદી લિપ્યો,
 અહહ શી ય મીઠાશ અહીં બધે !

નહતું આશ્ચર્ય કેં મોટું, ચોંચ્યો મળું હતો તને
 તે જ લેવા નહતો દેતો મુગધી મીઠી ભૂંગને;
 કરી સ્નાન થયો શુદ્ધ મણ્ડી ત્યારે જ તે શક્યો;
 પછી તો મળના ઢેર દી તે ભૂંગ ના દૂક્યો.

તેણે છે શાસ્ત્રનું બાળ, ચિત્ત જો હોય શુદ્ધ તો
 અનોખાં પુષ્પ છે તેનાં, મુગધી ય અનોખી જ.

સરોહ

આપણા જવાહર

એમના વ્યક્તિત્વની ઝલક પ્રકાશતા પ્રસંગે

[પ્રદર્શન-પ્રવાસનું અનુસંધાન અ, ૭૮થી]

સોમવાર તા. ૧૦મી

રાતના વાગુ કરીને આરામ લીધો. મનારે બાર્ડ અમુલ કરીમ વહેવારીયા અને તેમના મિત્રો ૥ આપણીની ઘવન હતી વહેવારીયા મારા મિત્ર હતા એટલે રમૂજથી તેમણે જવાહરને કહ્યું “ઈસ શખ્સસે, પડિતશ, બચકે ચલિયેગા, આપ બડે ઉસ્તાદ હૈ-મે ચેનાવની દેના હુ ૥” અને પળભર નખ-થીય એમમરી આખે નિહાળીને એમણે સરિમત ઉતાર આપ્યો, “આપ ચિન્ના ન કરે-મે જીનકે વિચે ઠોસ કાશી હુ ૥” એની ના કેમ પડાય

આ કામ પત્યા પછી નાજગદી (જે હવે લશ્કરી હાવણી અને જેલ છે) અને મહાયે હિય જોયા રાજગદીના સામના ચાલના જોયા, ઉચ્ચોચાએ કહ્યું, “આ સામના ચાલયા રાજ થીમોના રાજ્યની જડ જીખેડવામા કારણ-મૂલ હતા.”

“એ ટૂવી રીતે ૥”

“જોમે જર્મા કોર્પોરેશનને રાજ્યે જગવના લાકડાંનો ઇમ્મરો આપેલો હતો પરંતુ તેમા એક શરત હતી અમુક માપથી ધવારે જાડાર્દના થડ ‘શાહી લાકડા’મા ગણાતા, અને તેવા માપના થડને કપનીએ હાથ લગાડવો નહિ, એવી એ શરત હતી. એ થડમાથી રાજની ઇમારતો બનતી, જ્યારે કપનીને ટોટો કરવાનું મન થયું ત્યારે તેણે એ શાહી થડીયા કપ્યા, રાજ્યે વાધો લીધો, ને કપનીનો દડ ક્યો, જમ આટલું જ જહાનુ ૥ કપનીએ નાફરમાની કરી, ને રાજ ખીજ્યો. અંગ્રેજ સરકારે પોતાની મતવાણાની મદદમા હચિયાર ઉગામ્યું. ને એ જહાને જર્મા પશુ હિંદની સાથે શુવામ ગીરીમા ઝડપાઇ ગયો.”

અહીં પણ રમૂજ પ્રસંગ જન્મ્યો જવાહરની રમૂજવૃત્તિ અદ્ભુત હતી. રશીઆઇએ કહ્યું, “પડિતશ, અહીં લાકડાનું એક ટાવર છે. એમ કહેવાય છે કે દુનિયામા બીજા નજરના કંઈ એ લાકડાનું ટાવર છે ૥”

તરત જવાહરે ટોર કરી. ‘હું જોતો આવ્યો છું, જર્મામાં જઈું દુનિયામાં બીજા નંબરનું છે. તમારો ઘંટ તો કે’ જન્મમાં બીજો નંબર; સુસ્તી બધા બગર, તો કે’ એકીલા ખંડમાં બીજો નંબર; અને આ નાનકડું ટાવર, તો તે પણ દુનિયામાં બીજા નંબરના કનું લાકડાનું ટાવર ! કેટલાં વિગેષજો ! જર્મામાં કદીકોઈ પણ બીજા ફરતે રેલપ્રથમ પકિત્રી થશે જ નહિ કે દુનું ?’

એ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “અમે જર્મામાં બધી બાબતોમાં બીજા નંબરનો જ ઘવો કરીએ છીએ. એનું એક કારણ એ કે પહેલા નંબરની ચીજ કંઈ ને કંઈ છે, તે અમને ખબર નથી હોતી. પણ એટલું જાણીએ છીએ, કે તેવો ઘવો કરવા જતાં ખાણ ખાણું પડે અને બીજા નંબરના ઘવામાં ભાગે જ કોઈ પણ સ્વમાનશીલ દેશ હરીફાઈ કરે, એ માનવસ્થાવની આરાખડી જેવી વાત છે. ગર્વ કરવાનો જર્મા પામે કશો વિચાર નથી, ને ગર્વ કરવો જોઈએ એ યોક્ષ છે. તેથી જર્મા સેકન્ડ રેલો બિનહરીફ ગર્વ ફનીને સંતોષ માતે છે !”

૧. “વેલ, આછ વિઠ ઓલ વેલ ડુ ધિસ કંટી ઓલ સેકન્ડ બેરટ !”

મેમ્બોની સહેલ

લોકમાન્ય ટીજક, લાલા લજપતરાય, શ્રી બેઝ બાચુ અને બીજા ભારતીય વીરોનાં કારાગાર બનેલાં મકાનોનાં પણ કિલ્લામાં જવાહરલાલને દર્શન થયા. માંડેની ટેકરીનાં પણ તળેટીમાંથી જ દર્શન કરીને અમે પાછા વળ્યા. જર્મી પરવારીને એકાદ વાગ્યે મેમ્બો તરફ મોટરોનું સરખલ ઉપડ્યું. ત્યાં મુનિમિપાલીટી તેમ જ શહેર સમિતિનાં પ્રાનયજ સ્વીકાર્યાં.

જર્માના ગવર્નર સહેમની સવારી કા વાગ્યે મેમ્બોથી નીકળવાની હતી, ને આપણા ગવર્નરની સ્વાગતીને સમય પણ લગભગ એ જ હતો ! સાટ સાહેને પણ જોઈ લીધું હશે, કે લોકોનો લાકડવાયો કોણ છે. રેયતના કુલેજની દોર કોણ છે ! એમના મનમાં જાણેલી આવનારો ઓછી જ ગવર્નમેન્ટ એજેન્સીમાં પ્રગટ થવાની છે !

સાંજે પાંચ વાગ્યે માંડે, ને લાંચી ટેચન ઉપર પહોંચ્યાં. ભાવભીની વિચાર લીધી. માતૃમૃ મણિમેનની આંખમાં આંસ આવ્યાં તે તો જણે સમય હર્ષપૂર્વકિત હતાં. “જવાહર એટલે જાણે મારો સમ. કેવો તેજસ્વી છે ! બાપુનો મેમ્બો. શુરુનું નામ સખરો હજી જરા પાકટ થવા લે, પછી જુઓ કે આખી દુનિયા ટૂંતી બેશે.” આવડા એમના ઉમળકા હતા.

નિંદોલાય ગોમોલ

યાત્રીમાં આડેક વાચ્યે પોરેશમ ઉપર માનપત્ર એનાયત થયું. એક ખુશ્માન મુસલમાન ભાઈએ ધણી ભાવથી એ વાંચ્યું. જવાહરજીએ યોગ્ય ઉત્તર વાળ્યો. બધે એક સલાહ મુખ્ય હતી. “ભારતનાં મંતાનો દુનિયામાં ગમે પ્રમદે, ને આપાદ થાય, એ સુંદર વાત છે પણ તમારે ચાદ રાખવું કે ભારતના પુત્રો, અમીર યા ગરીબ, પરદેશ જાય છે, તે દરેક ભારતની ધર્મજીવનો રખેવાળ છે. તેમાં પ્રાંત કે ધર્મનો સવાલ નથી. આપણે બધા ભારતના પુત્રો છીએ, ને ધરતીના ગમે તે ભાગમાં રહીશું તો પણ એ જ માતાના સંતાન રહેવાનાં છીએ.”

યમેધીનમાં એક કરુણ પ્રસંગ બન્યો. એક ડોશી આવી, “મામા, મેરા બેટાકો પોલીસ પકડ ગયા.”

એક ભાઈએ ખુમાસો કર્યો કે એના દીકરાને જર્માના ક્રિમીનલ લૉ એમેન્ડમેન્ટ એક્ટની રૂએ પકડીને નજરકેદ કરેલો છે.

“મામા, મેરા બેટાકો છુડવા દિયે.”

જવાહર શું જવાબ આપે. ધડીબર આંખોમાં અતિશય દર્દ દેખાયું. ‘મા, મે ક્યા કરું ? અગર મેરે હાથમે સત્તા હોતી, તો મેં ફોરન તુમારે બેટાકો છોડ દેતા. જેસા તુમારા બેટા હે વેસે હજારો માતાઓ-કે બેટા ભારતમે ગિરફતાર હુવે પડે હે. ક્યા કીયા જાય ?’

હાથબર ટોળામાં ચુપકીદી ફેંકાઈ.

મંગળવારે તા. ૧૧

૭-૪૦ રજુ પહોંચ્યા. રજુના પપ ધર્યો, ને દોડ્યામ થઈ પડી. બહાર નીકળનાં આઠ વાગી ગયા. ને નવ વાગ્યે લેપ્પાન તરફ મોટરમા નીકળવું હતું તે પહેલાં સ્નાનાદિક બધું પરમરી લેવું જોઈએ નવને ટકોરે બાઈ સાહેબ ગમે તેમ કરીને જાકીટ, ટોપી સજ્જતીને નીચે જતરી પડ્યા, “ક્યો, ગોનમથ, નીકળનેકા ટાઈમ હો ગયા ન ? અજી ચક્કીયે.”

નહિ હો સકતા.

એક જણે કહ્યું “પડિતજી, .. બહિન સગ આના ચાહતી હય. ઉનકે લીયે દો મિનિટ ઠહરવેગા.”

મે મિનિટ થઈ ગઈ. જવાહર પગથીએ જિભા. “.... કહાં હે ?”

‘અબ તક નહિ આઈ. દો દાખ મિનિટ ઔર ...’

અધીરતાથી જવાહરે પગ પછડાવ્યો. “યહ ક્યા બાત હય ! શી મે બી

માય બેસ્ટ બીન્ડે ક્રીન, યે આઈ રીસ્ટુન્ટ ડુ વેસ્ટ ડુ મીનીટસ એન્ડ એ હાફ ફોર હર [એ બને મારી પરમ પ્રિય બહેન હોય, પણ તેને ખાતર અઘી મિનિટ નામી ખરચી નાખવાની હું ના પાડુ છું] ઠીક ટાઇમમર હાજર રહેના ચાહોરે થા, અમર મેરી સમ આના ચાહતી .. ” યે ગાડીમાં ચઢીને છુકમ કર્યો. “ ચચાવ ”

માગમા ટોચની મફરની પુનગતિ થઈ. મોમીમા કુનહાર, આવકાર, ને માનપાન મત્તા સુદ ચણુગાર ફૂન વેણી મળેની જાત્રી કુમારિકાઓએ તેમને વધાયા. જાત્રદેશમા જ્યા ગયા ત્યા બેરે કુનપરી જેની ચણુગારેની કુમારિકાઓને કોમળ હાથે તેમના અતિથિપૂજન થતા હતા. હારના હમના થયા, જે તેમણે હાસ્ય-પુનકિત વચ્ચે નાની છોકરીઓને અને ડોશીઓને પહેરાની દીવા ટાઇપીમા પડુ એ જ કુમળકામર્થો આવકાર ઓસાનમા “ ફેમીયન સોસાઇટી ” તરફથી માનપત્ર હતું. આ મડળીની હકીકત જાણુવા જેવી છે. ધારાસભાની ગર્હ ચૂઠણીમા અનેક પક્ષો જિભા ચલા હતા તેમના એક “ ફેમીયન સોસાયટી ” હતો. તેમા અડધા ડઝન ભણેના જાત્રી સભ્ય હતા તેઓ સમજતા હશે, કે વિનાયવના મહાન ફેમીયનોના અનુકરણ વડે પોતે ગ્રાંધ મોડુ પરાક્રમ બતાવી રહેના છે પરંતુ માનપત્રના ઉત્તરમા જવાહરે ધડો ફેડી નાખ્યો.

તેમણે કહ્યું “ આ ફેમીયન નામ વિનાયવમા એક વખતે હસ્તી ધરાવતી મડળી ઉપરથી તમે લીરેલું છે તે બ્યોર્ન બર્નર્ડે શૉ, એચ, શ વેક્સ, સીડની વેચ અને એવા જગમગાહર વેખમની બનેની હતી એ મડળીનું નામ ક્વી રીતે પડ્યું તે કદાચ તમે નહિ જાણતા હો

ફેબ્રુઆરી ‘ ધીએ ધરો ’

“ફૂના જમાનામા હેનીયાન નામના મહાન મરહારે રોમ ઉપર ચક્રાવ કરી. એ અતિ બળવાન હતો. રોમનો ફેમીયન નામે સેનાપતિ હતો. હેનીયાન એટલો બરો બળવાન હતો, કે તેની સામે રંગિને લડી શકાય તેમ નહોતું. તેથી ફેમીયને એવી પ્રેમિત આશ્ચરી, કે કોઈ પણ ઉપાયે લગાઇથી વેગળા રહેતું. અનેક વરસો સુધી એણે હેનીયાને થાપ આપ્યા કરો. જવાનો પ્રમગ આવે, એટલે તેને ટાળી દે, ને ગોથા ખવરાવ્યા કરે રીતમર સામે મોઢે લગવાને બંને નામનાગ કરવાની રીતને એ સેનાપતિના નમથી હવે જોળખવામા આવે છે. વિનાયવમા ફેમીયનોનું ભાગેડું સોશિયાલીઝમ એ પ્રકારનું હતું. તેની ઉપ

યોગિતા પચીસ વરસ થયાં ટળી ગઈ છે, ને ફેનીયાનિઝમને ફુનિયાના કોષ પશુ પ્રગતિશીલ દેશમાં સ્થાન નથી. જર્મીમાં એને અવકાશ છે કે નહિ, તે હું ન કહી શકું.”

અચારા ફેનીયાનોનું મોઢું ફેરું પડી ગયું હતું । એર. તેમને સામ્યવાદ વિશે જવાહરે કંઈક ખ્યાલ આપ્યો, ને આગળ ચાલ્યા. થોડો આવકાર અનેરો હતો. ને ચારાવાડી નજીક આવતાં તો ધન્યતાકા, રસ્તાની આડે ખાંધેલાં સૂત્રો ધની હાસલોર દેખાઈ. અનેક અધકચરાં, અર્ધ સમજાયાં સૂત્રો વાંચનાં જવાહરને રમૂજ આવતી હતી પરંતુ તેની પાછળ રહેલી ભાવનાની તે કંઈ કરતા હતા. ચારાવાડીથી સરવસ ચાલ્યું, તે છેક લેપકાન સુધી. લેપકાનની બીડ, તે કંઈ બીડ । સજામંડપમાં જવાહર તો દાખલ થઈ શક્યા પશુ અમને તેમની ગરમ પાણીની ચરમોસ લઈને ત્યાં પહોંચતાં અડધા કલાક ઉપર વખત લાગ્યો. (જવાહરલાલને બાપણુ કરતે ગરમ પાણીનો ઘૂંટ્યો વખતોવખત લેવાની જરૂર પડે છે.) ધામ એટલો સખત કે માણસને ફેર ચડવા લાગે. એ ડોચમાં ચારાવાડી પરિવર્ત હતી. મોટા ભાગ બહારી એડૂતોનો હતો. મુનિસિપાલીટી, શહેરીઓ અને તખીં જીવાનો તરફથી માનપત્રો સાદર થયાં.

લેપકાનમાં જવાહરની આદ્યાહી ખાતરજરદાસ્ત થઈ હતી, એડૂતોની મેદની જોઈને તથા તેમને બે વાત કહેવાની તક મળવાથી તે ધણુ રાજ થયા હતા.

ચાર વાગ્યે માંડ લેપકાનથી નોક્રળી શકાયુ. માર્ગમાં વરસાદ નડ્યો. સાત વાગ્યે રંગુન પહોંચાયું. આડે તણ બુના મેનનમાં જાહેર સભા હતી; પણ વરસાદ કહે મારું કામ. રંગુનના બ્યવસ્થાપકોએ માની લીધું કે આવા ધોધમાર વરસાદમાં સભા થઈ શકે નહિ. તેમણે જવાહરલાલને તેવી મતલબની ખબર આપીને તર્જ બુ તરફ પણ લોકોને કહેવા માણસ મોકલ્યો. જરા ખિન્ન થઈને અમે પાટલે બેઠા ત્યાં જવાહર ઊતરી પડ્યા. “અરે વાહ, આપ તો ભોજન કરને બેઠ ગયો. મિટીંગ કા ક્યા ર ?”

“મિટિંગ તો બધ રખ દી ગઈ હે ન ?”

“હાં, જરૂર લેક્રાન મેરી કમ્પા હે કિ રબા ગધ રખની હો તમીબ મેં ખુદ જા-કે લોગોમે ચહ ફેંસવા મુના હ.”

તે તો બિપજા. તણ બુ જઈને જીવે છે, તો લોકોની હઠ ધામે ધામે વીખરાય છે. વરસાદ પડે છે. બત્તી ઠરી ગઈ છે. એકાએક જવાહર મંચ

હવે દેખાયા. વીખરાના શેઠ જ્યારે ગળતણ દરખાઈને પાછા ભેગા થઈ ગયા. વરસાદી ઇમેયે ગણવીને દાઢગતી ચમકાવતા જવાદર દમતા ઊભા દતા. વરસાદ ચાલુ હતો. ગ્રાનપત્રો આપણા શેઠ તે જ્યાં જવાદરે જઈ સીધાં તેમના એક પછારે માદરમરી ભેંસમાં દપ દત્તા સ્ત્રીપુત્ર બેઠી ગયાં તે શાંતિથી, દર્દથી આ વીજવાન નરપુંગવનાં વચનામૃત એમણે ઝીલ્યાં.

પાછા પેર આવ્યાં હશે : “ક્યોં બાઈ થક તુમરી તમીઝ ! ક્યા છની બારી મબા સીરે જગમાન કે જરીયેમે બમે દેઝ સક્તી ! મે જનતાકા માનમ્મા અમાસી દું. આપ આજમે ઘાદ રખીયેમા, કિ આમ જ્યમે એસી માખી તારીફકે જરીયેમે જંધ નહિ કીયા જા મકતે !”

નિરાશાવાદીઓએ કાન પકાયા.

બુધવાર તા. બારમી

તા. ૧૨મીએ રાજા જ્યોર્જની તાજપોશીનો દિવસ હતો. જવાદરનાખતા માનમાં ભોગવ મૂકી કોચા ચલુઆરે તાજપોશીની સભ્યરને ઝાખી પાડી દીધી હતી જવાદરનાખ ગુજરાત એમેસીએશનમાં પધાર્યાં. એ હોલ હમેશાં મદામબાની ખીમતમાં હાજર હતો. એક બાઈએ કૃત્ય તેમ, ગુજરાત એમેસીએશનના હોળને કેએમ હાઉસ ખિરુદ આપી ચકાવ. એ રથાને જોવા જવાદરનાખને બોલાવેલા હતા. આ પ્રસંગે ગુજરાતની કામના ધણીખરા ‘અગ્રવા’ ભેગા થયા હતા. આ અનુકૂળ સંજોગનો લાભ લઈને સેક્રેટરી ગૌનમે કાળાની વાન મૂકી જમમથી તેને સભાએ ઉપાડી સીંચી. ક્યાક એકમા માતેક દત્તર નોંધાઈ ગયા અને કાળા સમિતિ પણ નિર્માઈ ગઈ.

મે મંજૂનો દૂક પરિચય આપ્યાં બે મિનિટમા ખતાવતા ટોચર કરી. “મે મેરી મરચાકી જ્યાઘ તારીફ નહિ કરુંગા, ક્યો કિ પશ્ચિમમે લખી તકરીરે પસદ નહિ હું.”

વીજળીના ચમકાગ જેવે જવામ તરત આવ્યો—“મિલા કી યુદ મેરી !” જવાદરની આ રૂમ્લે જ્યાને દસાવ્યા.

માસ્તર વખત પણ ત્યાં હતા. તેમણે ‘મેરી જા ન રહે, મેરા મર ન રહે’ વાળી મીજ ગાઈ મબજાવી હતી. એમને દારમોનિવમ વગર ચામે નહિ, અને જવાદરને એ હોય તે કાવે નહિ ! તેથી એ વાળ સાથે વધારે સગીન માબજાવાની એમણે અનિચ્છા જતાવા.

ધેર મુલાકાત કરવાને એટલા જ્યાં માણસો અને ડેપુટેઇનો (શિ'ટમડો) આવ્યાં હતા, કે ભોંયતળીએ બીડ થઈ હતી. તેમને ઉપર બોલાવવાને જ્યાં જવાહરલાલ નીચે જાવો. અનેક નોતરા તેમની રાહ જોતા હતાં. ચાર વાગ્યે જ્યાં ઇન્ડિયન એંજર એક કોમર્સ તરફથી જ્યુબિલી હોલમાં યોજાયેલા મેળાવડા રાહ જોતો હતો જેમ તેમ કરીને છૂટા થઈને જ્યુબિલી હોલમાં ગયા વિશાળ હોલ હસોહસ બરાઈ ગયો હતો. એ જરના પ્રમુખશ્રી હાજરે માનવત્ર વાંચીને અર્પણ કયુ. તેનો જવાહરલાલે ઘટો જવામ વાલ્યો. તેમાં માણપાત્ર થઈ ગયા. ને ૬ વાગ્યે તો વોકેમાની સોન્ય ઉપડવાની હતી ! જલદી વિદાય લઈને નદીકિનારા તરફ કાઢ્યો ઉપડ્યો

મોટાં ન રટીટની એક જેટી ઉપર “ જસીન એકમ્પ્રેમ ” ઊભી હતી. ઇંગલેન્ડી ફોટોગ્રાફી કાઠુ એ ઝડપી જહાજ વોકેમાના અનુસંગી માછઓએ ખામ ચાઈર કરી લીધું હતું. તેને આખુ ફનદાર ને વાવટા તોરણથી સુદર ચણગાઈ હતું. શુ એનો ફક્તમડિન દેખાત હતો ! માણ છ વાગ્યે પૂરા દેખામથી દોડસો મહેમાનોને લઈને ‘ જસીન એકમ્પ્રેમ ’ ઊપડી નદીતટે હજારે માણસોએ મગનબેદી જયનાદની ઘોષણા કરી કોઈ બાદચાહના નમીમમાં ૫૫ આવી ઉમળકાભરી વિદાય ન હોય

બનવાજોગ, તે આ જહાજમાં દુરિયનનો જથ્થો હતો. એની બપુંકર ધામ કેમ કાઢી રહે ? . મે એક દુરિયન જવાહરને લાવી આપ્યુ. ઇન્ડિયને તેની ગમનો ત્રામ જવાહરે દુરિયન તેના તરફ ધર્મ. એ દૂર હતી મર્ઘ. પછી તો બેટી આગળ, ને માપ પાછળ, હોકરાની જેમ લોન્યમાં દોડાદોડ ! છેવટે દુરિયન કુટવી લઈને મે રમતનો અત આપ્યો. આ માણુમ ખરેખર ઘન્યઃ કોઈપિ નિયુવતજવી-માનો કોઈપિ છે, એ નિ સદેહ છે !

ગુરુવાર તા. ૧૩ મી

સવારના ૬૧૧ વાગ્યે વોકેમા કરમાના દશન થયા અહીં કારભાર ચટ્ટી માછઓનો દેખાતો હતો. બીડનો પાર નહોતો. વ્યવસ્થા કરતા ઉત્સાહનુ વધારે જોર હતુ. આજી પાળવા કરતા કુકમ છેડવાની આનુરતા વધારે વ્યાપક હતી, કિનારા ઉપર જ બાધેલા માણવામાં મ્યુનિસિપાલિટીનુ માનવત્ર એનાયત થયુ. એક ગમત થઈ વ્યવસ્થા કેવી છે તે જોવા હુ પહોંચે ત્યાં પહોંચ્યો; ચહેરાના મામ્યથી હેનરાઈને તરત વાગ્ય ચર થયા, ને હાર પહેરાવવા દોડાદોડી !

“હું નહિ, હું નહિ” કરતાં માંડ હું તેમને રોકી શક્યો! તરત પાછો જઈને જવાહરને લઈ આવ્યો.

વાડેમાથી છ માઈલ દૂર નદી જરા વિશાળ છે. ત્યાં અમને જસીન લઈ જવા સીપ્લેન રાહ જોવા હતાં. ઝડપી મોટરઑટમાં અમને ત્યાં પહોંચાડવામાં આવ્યા.

અનેક નદી-નાળાંની રેખાઓથી અડિન, પાણીના બરેલા કટોરા જેવાં દેખાતાં તળાવોની તારા જડેલી મામડાના નાનકડાં સમૂહોને માતાની જેમ ગાળ્યાં છૂપાવી રહેનાં વૃક્ષટંડ તથા વિચિત્ર આકૃતિઓ આમેજની ખેતરોની રેખાવંદીઓથી સુમંગિન, એવી ડેથાની ધરની અમારા નિમ્ને વેગથી પસાર થઈ રહી હતી, વાડાનાં જુથ અમારી ઉપર, નિમ્ને અને ચારે તરફ તરનાં હતાં. અડધા કલાકમાં વિશાળ પથરાયેલાં બનીસનાં છાપરાતું જંગલ દેખાયાં. ને વાયુવાન નદીમાં ઊભાં. જડી ઉપર ચહેરે સ્વાગતના સમિતિનાં મુખી ઉભું અને મંત્રી એ. પી. સિંઘા હાજર હતા. મિ. સિંઘાએ સમિતિનાં સભ્યોનો પરિચય કરાવ્યો, બહેનોએ જવાહરને કૂચે વધાવ્યા. ખંગાળી, ખર્ખાંઝ, મદ્રાસી અને ગુજરાતી ભીઓએ કુંકુમ યાળ અને આરતી વડે તેમનાં પૂજન કર્યાં.

ઉપરોચ્ચ અડિઓના મંદિરમાં હતો. સમબમ બીજે બંધે તેમ અહીં પશુ કામ કરનારમાં ગુજરાતી મોખરે હતા, રસોઈ પશુ ગુજરાતી હતી. પંડિતશ્રીએ મને પોકાર્યો.

“ગીતમશ, સારે ખર્ખાંઝે તુમરા હંતમમ હંસી કીસમકા નહિ?”

“પથાસકિત મેને જિના હો સહે વે કીયા હે. મેં જાનતા હું મેરા કામ ગમનીઓસેં બરપૂર હે, લેખીન કોઈ ખાસ ખાત, પંડિતશ્રી?”

“જહાં મેં જાના હું ગુજરાતી ખાના હી નજર આતા હે, તુમ ગુજરાતી હો હસ લીયે? આપુપરી ટવનમર ઝોર થહાં જર્ખાંમેં બી ખાતે ફરે અથ નાકમેં દમ આ ગર્જ ખર્ખાંઝ નહિ તો આખીર ચટ્ટી લેગેંકા ખાના તો કહી મેરે કરીએ આને લિજીયે. મેરે લીયે દક્ષિણ ભારતીય ખૂરાક બી નહીં ચીઝ હે.” જવાહર હસતા હતા.

“મેને સખ જવાહર ખજર કર દીયા યા કિ આપ સર્વબક્ષી. શીર બી હમ ગુજરાતી લેગેંકી એક પૂરી અદ્દત હય; આપ જહાં જસોમે

ગુજરાતી હી સમ ઇન્તજમમેં અથુવે દેખાઇ પડેગે. ઝોર વે ખીયાર બોલે રોક ખાના બી ગુજરાતી ખા કે ધર દેતે હે । ”

“ ગુજરાતી ખાના ખુરા હે વહ ખાત નહિ. મુજે પસંદ બી હપ, મેહીન માઇ રીયર ફેયો, એ લીટ્ય વેરાઇટી...”

“ અલખત ઝોર ગુજરાતી ખાના આપકો નાપમદ ફેસા હો સકતા હે. આપકે ખાનદાનમે હે ગુજરાતી.....”

વાચકોને કદાચ ખચર નહિ હોય કે પડિતજના એક બનેવી, હડીસી મ, પૂરાપાધરા ગુજરાતી છે, ને જવાહર ભાગીપૂટી ગુજરાતી બોલે છે.

જમ્મા પછી મુલાકાતોની હારદોર ચાલી. ધણી ભાઇઓ નાનાવિધ ચર્ચા કરવા આવ્યા હતા, સ્વાગત સમિતિ સાથે બ્બી લેવાઇ.

ઉનારે જમીન સુધરાઇને! માણુમ પ્યોન બૂકમાં કાગળ લઈને આવ્યો. લીફેટ બોક્ષીને જોયુ, તો અદર સુધગાઈનું માનપત્ર! જમીનમા મોટા ઝગડો પડ્યો હતો. બેમાથી પહેલું માનપત્ર કોણુ આપે, તે બાજનમાં સુધરાઇ અને શહેરીઓની કમિટીનો મજબૂત જામ્યો હતો. જો સુધરાઈનું નામ પહેલું નહીં થાય, તો શહેરી કમિટી રીમાઈને અમદદાર કરવાની ધમકી આપની હતી ને બીજી રાતે થાય, તો મ્યુનિસિપાલિટી માનપત્ર આપવાની ના પાડતી હતી! આ ઝગડાને લગતી અપીયો ઉભય પક્ષ તરફથી અમારા ઉપર આવતી હતી. તેના સમાધાન માટે મ. મગાસીંગે ધણી મહેનત કરી હતી. છેવટે જવાહર-લાલનો ચૂકાદો મળ્યો.

“ હમે ન્યોતા ફીસકા મિલા થા ? ”

“ શહેર સમિતિકા. ”

“ ઉસકે માને કિ હમ ઉસ સમિતિકે મહેમાન હે મુનાસીમ હે કિ વહ જો કરે ઉમકા હમે પાલન કરના ચાહીએ. ઉનકે ઉપર ફેમવા છોડ દિયા જાય ”

અલુખાન્ધુ માનપત્ર

અને પરિણામે પ્રથમ વડે શહેર સમિતિએ લીધું, અને સુધરાઈએ અમદદાર આદર્યો, પરંતુ માનપત્રનો ખગડો તૈયાર હતો, તેનું શું કરવું? તેથી તે પ્યુન બૂકથી મોકલાવ્યો!

અવા ત્રણ વાગ્યે આખીજ યાજા જોવા મળ્યા. તેમની ચિસ્ત જોઈને,

તેમનું રાષ્ટ્રગીત સાંભળીને રાષ્ટ્રપતિ ખુશ થયા. ને સીધા ડાકા તરફ રવાના થયા. આહ ! આજે કિનારે શું માનવમીડ ! અમણિન ઘોડે ઘોડે ડાકે ઉભરાયું હતું. વાકુયાન ઊંચે ચઢ્યું ત્યાં સુધી તેમની જયગીયણા કાચની બંધ ખારીમાંથી પચુ સંભળાતી હતી.

જળખરેણાં વાદળ ચઢ્યાં હતાં. તેના થર ઉપર થર અમારી આસપાસ જામેલા હતા. ડાબે હાથ તોફાન હતું. ધોધમાર વરસતા જળનો દેખાવ જોવા જોયો હતો. ધરતીથી લાંબને ઉપરના વાદળ સુધી ચાર હજાર ફીટ ઊંચો ને પ્રચંડ ધેરાવાવાળો જળખરો નીચે જમીનને તરબોળ કરતો અમારી સાથે આસતો હતો. પ્લેની અદ્ધ ધામ અમલ હતો, ને હવા તોફાની હોવાથી હીનોળા લાગતા હતા.

હ વાંચે રંચુન બેગા ચર્ચ ગયા અમારો અંગ્રેજ પાઇલટ તો ખુશ ખુશ હતો. કેમ ન હોય ! આ જમાનાના પુરુષોત્તમોમાંના એકને પાઇલટ ક્યાં માટે તે ઇવનખર મગરૂરી ધારણ કરી ચક્રો.

રાતના મજૂરસંઘોનું સંયુક્ત માનપત્ર હતું. ડ્યુરીન પાર્કમાં સભા હતી. દમ શીટ ઊંચા મચ ઉપર બેઠક હતી. એ તે સભા, કે દરિયો ! એક લાખ માધાંથી મેળાન છવાઈ ચડ્યું હતું.

મજૂરસભાના બાવણે ઊઠી. છાપ પાડી હતી. મંચ ઉપર હાગેના કુંગર ખડાઓ હતો. બાવણ પછી પડિન મુક્ત હાસ્ય કરતા એ હાર બહેનો અને બાળકોની મેંડી ઉપર એક પછી એક ફેંકવા લાગ્યા. આનંદ કલ્પેશ થઈ પડ્યો. લગભગ અગિયાર વાગી ગયા.

સભામાંથી બહાર નીકળતે બહિની કચ્ચર અપૂર્વજૂન હતી. એટલી સખત, કે જવાહરની આખી સેક્ટેરીયલ જમીંદારી થઈ ગઈ ! હ ચો આં નીચે પડ્યા, ને તેમનો માઉન્ટેઈન ગળાવો. એક જરવાની છાંકરો તે હાલીને નાહો, તેને દેખવા છતાં હ ચો થી લાચાર હતા. થી રશ્મિ લોપમેગા ચર્ચ ગયા, તેમનાં ચશ્મા અધારપડેડો ઝોડીને ગાયમ ચર્ચ ગયાં, ને કોટ ફાટી ગયો. ને સેવકનું પેરણુ હજી અનેક ચરણાન્વિદોની ચંપીની સાક્ષી પૂરે છે ! માંડ હાડકાં સલામત રાખીને બહાર નીકળ્યા.

શુક્રવાર તા. ૧૪ મી

તા. ૧૪ ને પરોઢિયે જવાહરવાન, ઇસિરા ને હ ચ્યો આ વાયુવાનમાં પ્રેમ તરફ વિનય થયાં. દ્વંદ્વમાં, ત્યાં પણ ગુન્ગતી મોખરે હતા શહેરસમિતિના મુખી હ આ હ હતા. શ્રે મોટો ક્યાની તમેટીમા સુધરાઈ, સમિતિ અને ડોનમાના માનપત્રો અર્પણ થયા. સાક્ષત્તણ વાચ્યે રંગુન પાછા આવી પહોંચ્યા.

આખી માન નોતરાની બીડ ડર્રીન પાર્કની માનવબીજા જેવી ખાઓ-ખીચ હતી શ્રામ લેવાનો પણ અવમશ નહોતો ચાર વાચ્યે મન્ડે આકરનત કનમના મહિવામડળમા જવાનુ હતુ ત્યાં ક્યાકને જન્મે દોડ ક્યાક નીકળી ગયો. પાઠળથી પડિનજીએ કહ્યું હતુ તેમ, મહિવાઓ સાથે દિવગી કરવામા સમયનો ખાચ ઓછો જ રહે છે. નાટુકાદાઈ ચટ્ટીવાર એસોસીએશનનો બબ મેળાવડો બ્યુઝિની દોવમા પાચ વાચ્યે હતો. એનો પડિનજીનો જવામ ચિર-સ્મરણીય રહેશે, જાહરેશ ખાતેના તેમના બાપજોમા તેનુ અકસ્માત છે. તક, પ્રમાણ, બુદ્ધિમતા અને માદી મમજની હલીનોતો એ બડાર હતો, હ ચ્યો મ્હીએ પાઠળથી કહ્યું- " ચટ્ટીઓ ખાટી ગા, તમે એમને મહાન વક્તવ આપ્યુ બધા અવાજ બની ગયા "

જવાહરની મહત્તાનો ભેદ

" હમેશા વિરોધી વાતાવરણ મારે માટે ઉત્તેજક બને છે કેપીટલીસ્ટો અને અગ્રેજોની મજામા કુસ્તી રીતે જ મારા બુદ્ધિ તેજ ચર્ચ બચ છે. અનુ કૂળ મિત્રોને ખામ શુ મમજવવાનુ હોય ? " જવાહરે ધીમેધી ખુલાસો કર્યો.

આ જવાહરવાનના ચારિત્ર્યની સાચી તે વિરોધતા જૂખ્યા છે, લડતના શોખીન છે, પ્રતિકૂળ ટોળાને ભેળવા આતુર રહે છે. અને તેથી જ આજે તે આવા લોકના લાડકા છે હ જેવી ચીજને એ જાણતા નથી લાડુ, એ એનો ધર્મ છે, ને જીતવુ, એ તેની વડતલુ અનિવાર્ય પરિણામ છે

આદર્શ માનપત્ર

ચટ્ટી બધુઓને પતાવીને જવાહરનાર ઘેર આવ્યા ત્યાં નાનાંમોગી અોકે ઉપાધિઓ તેમની રાહ જોતી હતી નાના આં વાચ્યે ડર્રીન મેનના ખાખીના માનપત્રો " પેશ " થવાના હતા ત્યાંની બીડ પહેરાના જેવી હતી એકામા ઓછી વીચ પેશગીઓ ચર્ચ ક્રેવાક ઉમત ઉદ્દેશ, ક્રેવાક પડિતાઈથી

બરેલી દિદીમા, કેટલાક સાદી સરળ ને સ્વદિહુસ્તાનીમા હતા એક શુરુશુખીમા, ને એક મસ્તૂતમા વચાધુ હતા । જેવી વિવેકના ભાષામા, તેવી જ લગાઇમા, ને વાચવાની રીતમા પણ હતી કેવાઈ શિયાળાની રાત જેવા લાગ્યા, કેટલાક અધ્યમ, ને અમુક એ મોગી મેનીમી અત્યંત પમદગી પામે એવા દ્રુમ ને ટચ હતા તેનો એક નખનો મેટ્રન આર્યમાજનો હતો.

“ મેવામે, ૫ જવાહરતાય નહેકે તથા જહિન ધનિરાદેવીશ, હમ સમ આપ કે બ્રહ્મનશેમે શુભ આગમનકા કારિત્વ રવાગન કરતે હુએ આપકી કુશળ યાત્રાણી શુભ કામના કરતે હે ”

આતુ નામ આદ્ય માનવત્ર ।

બે પડોચના ૨૧ વાગી ગયા હતા. પરંતુ જવાહરવાતને મન એ વધારે-પણ વહેતુ હતું તે તો સેક્રેટરીઓને કપડે આધ્યા કરતા હતા, કે “ બમ, હમ બજે હિન ખતમ ? હમ કે વા આપને કુજ બી કામ નહિ રખા ? ”

“ આપણે આગમ દેનેકે હરિતસે ..”

જવાહરના હસ્યા “ થક રીક હે, મેખન જાગહ બજે કે બાહ આરામ નહિ મીન સજ્યા હે ? ”

શુ જવાન દેવો ? છેવટે કુબી દીડું “ દેખીરે પડિનશ, હમને સોચા કિ એવેસે થટ્ટી હરએક મિનિટકા હજગ હમ લે બે”, ઓર આપકે લીધે નમ્યા બના દે, બજય હુએ હમ બહેરે અમજે મિ રાતમે હમ બજનેકે બાહકા મમય આપકી મુનમ્દી પર છોડ દિા ગય । ”

“ અચ્છા ? ” બમ, તે પડી ઝી વ બાગ વાગના પડેલા કામ પરવાર્ષી નથી, ને બે વાગવાના બનાવ છાશવારે બનતા અસ્તુ

માલમીન તરફ ઉડેયન

મવારના વહેવા છરાવદી ફોગીવાના હવાવાન-મથકે પડોચ્યા, ને મોવ શ્રીન તરફ પ્રમ-અર્થાત્ પ્રાપ્તે જવાકી પડિનશ, હન્દુજેત કસધ્યાયશ, મદ બાહ તેયજશ, રહી, ને કુ, એટના મુસાફર હતા કીક કીક વહેવા નીમ્યા, ને વાદળ હતા, એટલે બસિનવાળી સહેનગાહ જેવો ઉખ્યાટ કે અચકામચુ નહેતા અમારી નમિયી પાણી-પચ્યા રે ટના સેકકો નહી નાળાની અનોક આકૃતિ ભેરતી રેખાઓ, જોયા જેવા રેખાતા તળાવ, ગામવાની વસતી અમ

વના જાના ખુદ છું ને નકોળ બતાવેના ધરતીપટ મરક્યો, વીસેક મિનિટ
દરિયા દેખાયો એ ખાડી વઘાવના દસેક મિનિટ થઈ, ત્યાં સાવધાનના મુખ
અને ત્રિવેણીમંડળ જેવું જગી વણ્ય પ્રવાહોનું સમેતન નજરે પડ્યું. ચક્કર
મારીને સાતરીન લુપ્ત થયા, ને "૩" આકારે પથરાયેલા મોવમીનના
દર્શન થયા માથે પહાડોની મનોહર દારમાળા, જગના બહાર ઉપાડીને
ખાવના મારગે ઘાંચ્યા અને એ કુમરાને માથે ફાલુમર વિમાનો ખાના સમર
જયમર જનકુળે, નીચે મનોબિરામ નદીઓ અને દરિયાળી, એ રાવંઅત્યંત
આસ્થાક સાગર હતું

સાવધાન-માની ગોદમા અમારી ચીડિયા ગાડી હળવે રહીને ઊતરી ત્યાં
મોન્ય તૈયાર હતી ધણી શણગારેલી ને દમની રમતી લોનદીઅરા (-હુ
ધાર હુ કે બગમગ બધા પુજાની દના-) નયા અન્ય ઘડી તથા દિહી
અગમ્ય સ્ત્રીપુરુષાના કુમળકામયા પ્રેમ ટપકતા સ્વાગત કીર્તીને જવાહરના
તેમા ચડ્યા. (અપૂર્ણ)

કૃત્રિમ યંત્રોના ઉલ્લેખો

ભયાં ચિત્તે ડાહી કવિગણ યંત્રોને કવનમા
હતા રહેતા ગૂંછ ગગન મુરલિ હૈ કુવનમા,
પરતુ આ રચનો પ્રગટ, ધરતીથી જોડી રહ્યા
મહાકાશી, સાક્ષી અતલનય મેધા-શરતણા,
જુએ ! વિજ્ઞાને આ પ્રગત શિર ઊંચુ કરીકરી,
કરી ઝાખી વીધી ગહનતમ લેહો અગમના,
હિયે આહ્વાનો શા ! અકલ ગતિ શી શક્તિ અલુમા,
મહાશબ્દે લેધુ રજુપટસમ આલ કણમા.

શુરુલે બંધાયુ જનમજડ વાયુનું પટલ
ચીરાતુ લેદાતું, મનુજણુધનો આક અટલ !
જહ્નવે પૂરક પલ મહી છૂટે શક્તિ સમડ
અ-ખેડ્યા માર્ગે શી ગતિ કરી મચાવે હલચલ !

કરોડો ચિત્તોના નવન નિરખે મૌખ્ય-ભયમા
ધજે કથાણીઆ ? કરમમદ છૂટયા સરખ વા ?

“ગીઃ પ્રત્યુગ્મલ કું...”

પલકયાકારે લાવન ક્ષુદ્રેવેન્દ્ર (૧૮૮૫-૧૯૫૬) ગુજરાતું થોડા વખત પર જાણવામાં આવતાં, પચીસી પહેલાં ખરીદેલાં એમનો કથાવસ્તુ ઈસવી સત્તરમી-અઠારમીસદીના ઈકરાતોવાળા જન્મનીની તવારીખમાથી, એવો ઐતિહાસિક વાર્તાક્રમ નામે “જ્યુ સ્થૂમ” યાદ આવ્યો. દેશના એ જમાનાના ગાન-પ્રાન-જીવનની એ વિવેકથી ક્ષણી આખી તો ફરી વાર હમણા ને હમણાં નહોતી વાંચવી, એટલે પુસ્તક અમર્યું જ એની મેળે જીવડે ત્યાં જીવડવા દેતા, ‘ ધ જૂઠું ’ એ ત્રિજ્ઞ ખંડના ૨૨૩મે પાને, ધર્મિષ્ઠ પાત્ર જી. પો. ગોખરના કાવ્ય (વિષય, નિઃશીતી ફિકર અને પુણમાં યજ્ઞ)-એ કાવ્યની જે પહેલી કડી વચાઈ, તેનો આ છે તરજૂમો :

જ્યાં લગી જન્મમાં કાક છે એક પાત્ર,
જ્યાં લગી અલ્પી થો-થો કરની,
જ્યાં લગી મૂક પશુ ધીમું રહે-અરે,
ત્યાં લગી દેહીની ના કડું છે ન ચિન્તા;
એક સૌ એ ન જુએ મરતા કડી
ગીઃ પ્રત્યુગ્મલ કું જૂખમરો વેડવાનો !

“ નહિ ભરૂંસા ... ”

એ પદિતઓ મનમાં રહતાં, લગી જૂઠાવે સાહિત્યોદ્યાનમાં હરતાં-હરતાં સૂઝેલાં બે નાનાં છાં સુખ સાંભળ્યાં :

૧. શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી વડોદરા-પરા નિઃશમપરામાં કોઈ શિષ્યસહ કરતા હતા. એટલામાં બોજનવેળા એ એકાન્ત માર્ગે જ ચતાં, કાર્ધક વાનતાં પશુ, આજે ખાઈશું શુ એ મનવળના શિષ્યપ્રશ્નોત્તર ગુરુ દીધો ઉત્તર :
“ ચિહ્ન મન, ચિહ્ન મન, ચિહ્ન મન, મૂલો મૂલો મહંસા વિષમ-વા । (આટલું પૂરું બોલાઈ રહ્યું ત્યાં જ, અણુપાયો કોઈ અજાણ્યો ગૃહસ્થ સામેથી આવતો દેખાય છે અને નજીકના ચોતલા ઘેર બંનેને જમવા પધારવાનું નોતરું દે છે.)

ધર્મિંદ્ર પણ ખાનપાનની તાત્કાલિક ચિન્તાને વશ થયેલા માધકને તથા નિશ્ચિન્ત સિદ્ધપુરુષને પ્રભુએ જુખમેગા થવા દીધા નહિ, રોટલામેગા ‘ચમકારી’ રીતે કીધા, તે માત્ર ઉભયના ચૂલકદેહપોષણ માટે ? ના. અધ્યાત્મવ્યવ-
પોષણ માટે પણ : જે ‘પરચો’ ગુરુએ બચવાનનો ઉચ્છિન્નમાર પાતાવવાનો હનો, જે દારા શિષ્યની એટલે એક ખરા મુમુક્ષુની ઉપદેશદા દેવાવવાનો એ મુખોગ હતો, તેના પ્રત્યક્ષીકરણ માટે.

ખીજી સાહિત્યસુમન

છે આ વિષયનું, તે ‘વિવર્તલીલા’માંથી. ઉપનાયી જીવ પ્રકારનું પણ પ્રસ્તુત, એના રચનાર જ્ઞાનબ્રાહ્મ નરસિંહરાવની આ વર્ષે ૧૮૮૧નાખ્રી તેથી તે વધારે પ્રસ્તુત.

૨. એ વિવક્ષણ અન્યકામાની ત્રીજી નિઃશ્ચિન્નમા પરમ પુરુષ જે પરમાત્મા, તેની હારથરસેન્દ્રિય વિષેના ચોખ્ખા રસિક ચિન્તન બાદ કરી લખે છે :

“પરમ પુરુષ માનવબાળની [જડચેતનવિષયક તત્ત્વવિચાર-રૂપી] ઊંચી ક્ષણને સહે હસતો હસતો જોતો હોય. પણ પોતાના એ બાળકો માટે કાળજી, પ્રત્યેકને માટે સરણુ-પોષણ, શુભનવર્દન, સર્વ પ્રકાર માટે કાળજી રાખે છે તે હોના વિશ્વસર બ્યાપાર (Providence) નું કાળામય લક્ષણ છે આપણે તો એ સ્વરૂપ કેટલી વાર ભૂલી જઈએ છિયે. પરમ પિતા પોતાના સર્વ કુદ્રમાં કુદ્ર જન્મને પણ જમાડીને પછી પોતે જી ઘે છે—એ આખ્યાયિકાનું ઊંડું રહસ્ય આપણે ભૂલીને હોને હોય છિયે. પોતાની વિશ્વધટનામાં જ સના-તન નિયમયોજના જ વિશ્વભર છે એ તત્ત્વ તો છે જ; પણ આપણા આધ્યાત્મિક સરણુપોષણમાં એ આખ્યાયિકાનો અપૂર્વ વિનિયોગ કરવાનો છે તે પણ યાદ રાખવું જોઈએ.”

પછી, પોતે જોતે ચોગ્યતથા ‘ધર્મદ્રષ્ટા’ કહી જાળખાવે છે તે એક દી. ક્રમના કોઈ પુસ્તકમાંથી લાભો ઉતારો આપે છે, એના બાધાતર સહિત. આ ખીજી એટલે ક્રમ-વિચારણાનું મુજરાતી મળ્યામાં (આ વિષયનું અહીં અતિલબ્ધ કરવું નથી તેથી) વાચકો અને ઉચ્છિન્ન થાય તો આખા એ મહાપ્રમ પર ઉપયોગી ચર્ચાપત્ર લખી મોકલશે.

“ લોક સખ... જાત ઐસી ”

ગીમનસિંહચાર્યજીનો ઉપર હવેખ કયો એ એક; આટલાં બધાંમાંથી કોઈ જ છાપચોપાનિયને સાંભરી લાગતી નથી એ એમની ૧૦૫મી જયન્તી ચાપુ વિહંગી વર્ષના કાર્તિકમાં હતી એ નિમિત્તે તથેવ ચ, સૂરત સોનાની મૂરતમાં (૫. ૧૫૬, દંડિકા છેલ્લી) લોકાની એખ આ વિવિધ સંબંધમાં તેઓના આચાર્યપદની વચાર્થતા વિષે, જાણેઅજાણે મર્યાદા છે એની માત્ર આટલી નુકસાની જ કરીને, એ મહાપરુષે પોતે અહીં સૌરાષ્ટ્રમાં સને ૧૮૮૧માં પધાર્યા નિજ આદેશકાર્યના આરબકાળે, ત્યારે તેમના પર ધરેલા નિન્દાવર્ણણનો જે ઉત્તર જામનગરમાં હતા ત્યારે આપેલા તે ગુજરાતી-રચિત હિંદી સુપદનો એ નમૂનો છે તેથી (આ જીજ્ઞાસુઓ) પણ, આ વખતના છેલા ચમને-અલખી ખુશોદાર ગુજ તરીકે ટાંકું છું.

લોક સખ પરસ્પર ચર્ચત હૈ જાત ઐમાં
જામો શિર બાધી હૈ નગરમેં આપો હૈ;
સાધુ વા સંન્યાસી હૈય, થોગી વા વિયોગી હૈય,
પરખમે નાવે ઐસો કાક રી લાપો હૈ;
છોટે અરુ બડે સખ રાગ અરુ રંક લોક.
દરેકે કોજ નેહ પરી પરી ધાયે હૈ;
કહે હૈ નૃસિંહ જમતારનકું જન્મ લીનો,
કહે કોહુ બીખમજલ બેખકોં બનાયોં હૈ.

સને ૧૮૪૮માં રા. મુનીશાલ જ. ઝોઝાએ પ્રકાશિત અધિકૃત બહુ સરસ ચરિત્રગ્રંથમાં (અમે વિવાર્ધિયા ને વિવાપતી માનસાબા સાક્ષર-આક્ષરમાંથી કટગાએ એ વાંચ્યો હતો?...)-એ ગ્રંથમાં આત્મીસમે પાને જવાપદી મનહર હાંની બીજી કડી (ત્યાં થકે સીસકાક્ષરે છાપેલી) છે આ :

સાધનમેં સાધન બે બ્રહ્મકો વિચાર સો તે,
એકાંતમેં બેઠ હમ નિશદિન કીધા હૈ;
સંતનન જહાં જહાં અપનમેં સુને તહાં,
બઈ બઈ ચરનમેં રીશ ધરી રીધે હૈ;
આપ અભિમાન છાંડી સંતનકે બચનકુ,
બલી બાલિ સમજકે સુરસકુ પાયે હૈ;
નૃસિંહ ખુશારી અગ થલી હે અપાર કહુ,
બીખમકે કાજ હમ બેચ નહિ લીધે હૈ.

શ્રીસૌન્દર્યલહરી

એ વિખ્યાત સ્તોત્રનો મહિમા પરિચય

અને શ્રી બાલકવિએ કરેલું તેનું ભાષાંતર.

મનસીના તત્રી રતે ભા. વિજયરાયને માહિતી મળી કે મેં શ્રી સૌન્દર્યલહરી સ્તોત્રનો અભ્યાસ કર્યો છે તેથી શ્રી બાલકવિની શતાબ્દીપ્રસંગે^૧ સ્તોત્રનો પરિચય આપી, તેમણે કરેલા તેના ભાષાંતરનું અવલોકન લખવા કહ્યું. મેં કોઈ દિવસ કોઈ અવસ્થિત લખાણ ક્યું નથી, તો પણ તેમના સ્નેહભાવ અને કર્મ લખી મને ઉત્તેજવાની વૃત્તિને, માન આપી, હું તે યથામતિ લખવા પ્રયત્ન કરું છું.

શ્રીસૌન્દર્ય-લહરી એ ગીર્વાણ ભાષામાં લખાયેલું એક અત્યુત્તમ સ્તોત્ર છે સ્તોત્રની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ત્રિપુર-સુહૃદી અને પારિભાષિક રીતે સુભગા અથવા સુહૃદી છે. તેમાં હૃદય પ્રકારનું ભાષા-આહિત્ય અને ભક્તિ એટલા ભારેમારે ભર્યા છે કે-મેમાથી કયું ચરિયાણું છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે, છતાં સ્તોત્ર હોવાથી, ભક્તિ જ પ્રધાન સ્થાને છે, તેમ જણાઈ આવે કે આમાં શ્લોકશ્લોકે મન્ત્ર, યન્ત્ર, યોગ, આદિ અનેક વિદ્યાઓ ભરેલી છે સ્તોત્રના પૂર્વાર્ધમાં શક્તિમહિમા તથા ઉત્તરાર્ધમાં શક્તિ-સૌન્દર્યનું વર્ણન છે.

શ્રી આદ્ય શકરાચાર્યનું તે લખેલું છે, એમ સ્તોત્ર અથ પરના ધણા ખરા દીક્ષાકારો અને અન્ય વિદ્વાનોનું માનવું છે, છતાં તેના કર્તાવ સમયમાં હજી મતભેદ પ્રવર્તે છે. મને તેણે લખ્યું હોય પણ તે ગીર્વાણ ભાષાનું મહામૂલુ આશ્રયણ છે. શ્રી શકરાચાર્યે સ્તોત્ર-પાઠમાં જ એક જગ્યાએ તેને ત્રણ જોટલા માદાત્મનું જણાવેલું છે.

ત્રણ-માર્ગના પુસ્તકો વેદિક વાદમ્બના મુખ્યને હજી થોડા સમય પહેલાં જ પ્રસિદ્ધ થતા હામના છે તેથી થોડા જ વિદ્વાને આ સ્તોત્રથી

૧ એ પ્રસંગ માટે લેખ વખાસર જ લખાઈ આવેલો હતો. પણ અમારી કોઈ ને કોઈ 'તારિકા' અવકાશ કારણે, એક સતિ એટલા થોડા પણ વિષયનું મહત્વ દર્શાવે નહિ તેથી યથાસમય જાપણ પુરા થાય. —વિ. (ત્રણ)

પરિચિત છે, કારણ કે એ માર્ગના મિદાન્ત-રહમ્યો અતિ મુખ રાખવામા આવે છે માત્ર માર્ગના દક્ષિન ભોકોને જ તે જગ્યાના હોય છે આમ હોવાથી મામાન્ય માણસો કે જનસમાજ તેનોથી જગમગ પરિચિત ન હોય તેમા શી નવાઈ ?

આ સ્તોત્ર પર ધણી વિદ્યાભરી ટીકાઓ લખાયેલી છે તેમા પદ્મિત લક્ષ્મીધરની લક્ષ્મીધરા નામની ટીકા સર્વશ્રેષ્ઠ છે

આ સ્તોત્રનું મહત્ત્વેશી ભાષાનર કરવું, એ મહત્ત્વ સમર્થ વિદ્વાનનું કામ છે આમ થાય તો જ સામાન્ય માણસ તેનાથી પરિચિત થાય, અને તેની ખૂબી અખદિન રીતે જળવાઈ રહે સર્વ ભાષાઓ માટે એ સ્વીકૃત હકીકત છે કે દિલેટ ફેલિનું મળ જેનું-ભાષાનર ખીચઈ શકે જ નહિ સરસ્વતી ભાષાને આ હકીકત પૂરેપૂરી, નહિ ખીચ ભાષાઓ કરના વધારે પ્રમાણમા લાગુ પડે છે, કારણ કે સરસ્વતી ભાષા સંકોચવિદ્યામયીન છે તેમા વાક્ય રચના મને તે રીતે થઈ શકે, એવું એવું બધારનું છે ન્યાયે ખીચ ભાષા આમા વાક્યરચના અમુક જ રીતે થઈ શકે છે એમ ન થઈ શકે તો તેના ભાષાનર માટે બે વિકલ્પ સરસ્વતી શકાય એક તો એ કે સ્તોત્રમયી મત્ર, મત્ર, આદિ વિધાને લગના શ્લોકો, જે તાત્ત્વિક-પરિભાષાથી બરપૂર છે, તે છોડી દઈ, માત્ર ખાફીના શ્લોકોનું પદ્ય ભાષાનર કરવું, જે સામાન્ય લોકો માટે એક સંપૂર્ણ સ્તોત્ર મમાન જ બની, તેઓ મમણ શકે તેવું-થાય અથવા તો તેનું ગદ્યભાષાનર જ કરવું.

આ ગ્રંથમા અગ્રેજ, મરાઠી હિન્દી તથા ગુજરાતી- ૧૬૧૧ થયેલા છે આર્થર જેવેસન તથા શા અંબી અને આમમના અગ્રેજમા તથા સ્વામિશ્રી-વિષ્ણુતીર્થનું કરેલું હિન્દીમા ગદ્યમા છે મારાડી તથા ગુજરાતીમા- અનુક્રમે શ્રી મીકુ મહારાજ અને કુવિથી નાનના ધર્મમા છે મરાઠી ભાષાનર બહુ વખત પહેલા વાન્યુ હતું તે ભાવવાદી અને સુદર હતું એવો ખ્યાલ છે, શ્રી મીકુ મહારાજે શ્રી તક્ષીસ્તોત્ર નામે આ ગ્રંથન ભાષાનર કર્યું છે, અને શ્રી જાસનુ ઝોજી નયમ ધણી ગૂના મમળમા, સાક્ષર મી મ ન દિવેદીના તત્રીપદે પ્રગટ થતા, “શિવવાન” નામના માસિકમા છપાયું હતું ત્યાર પછી શ્રી કમાચકર જોગીએ પોતે અપાલિ કરેલ “કુનાન્ત કવિ નામના પુસ્તકમા પોતે લખેલી ‘ગદ્યનાદિત્રી’ ટીકા સાથે ૧૯૪૨ મા ફરી પ્રગટ કર્યું છે.

અચ્છુ' છાયાદર્શન

હવે શ્રી. બાલાશંકરના બાપાંતર વિષે વિચાર કરીએ. કવિ આસે આવા કઠિન અને તાત્ત્વિક પરિભાષાથી બરપૂર સ્તોત્રનો અનુવાદ કરવા શ્રમ ઉઠાવ્યો. એ હકીકત જ આદરને પાત્ર બને છે. મૂલ સ્તોત્ર ઉચ્ચ પ્રકારનાં ભક્તિભાવ, ઉદ્યત કૃપના, બાપાવેશવ, વિશિષ્ટ પ્રકારના ધ્વનિયુક્ત કલ્પમધુર સંગીત ઉત્પન્ન કરતા શિખરિણી જન્મ વગેરેની મચોટ વેધકતાથી એટલું બરપૂર છે કે તેની ફક્ત છાયા ગ્રીવવી, તે પણ કોઈ પણ સાહિત્યકાર માટે ધણું છે. મૂળને વફાદાર રહી, શ્રી બાલાશંકર તે ઠીક પ્રમાણમાં ગ્રીક્ષવા સફળ થયા છે. ઉપાખ્યા સાહિત્ય તરીકે વિદ્વાન વચને ઉત્કટ ભક્તિનું અચ્છુ છાયા દર્શન કરે છે કેટલાક શ્લોકોમાં મૂળની ખૂબી જળવી રાખવામાં અન્ય નેવી સફળતા મેળવી છે. બાળું ચઢિયાતું બાપાંતર ન હોવાથી, આપણા સાહિત્યમાં નોંધપાત્ર ઉમેરો કરે છે. શિખરિણી જન્મ પર કવિનું એટલું બહું પ્રભુત્વ છે કે તેનું લયમદ્દ કલ્પપ્રિય મંગીત ખરેખર મોહક છે “ફલાન્ત કવિ” નામના તેમના સ્વનન્ત્ર કાવ્યમાં તો આ લયમદ્દતા દર્શન બને છે. બાપાંતર હોવાથી આ સ્તોત્રમાં કંઈક શિથિલ થયું જણાય છે તત્સમ કે મરૂતમય શબ્દો, દીર્ઘ સમાસ તથા લયમદ્દતાની ધૂનમાં, ગમે તે પ્રકારે વિકૃત કરેલા શબ્દોના છૂટે હાથે કરેલા ઉપયોગને લીધે બાપાંતર લોકભોગ્ય કે લોક-પરિચરને પાત્ર બાળે જ બને છે. આવા તત્સમ કે મરૂતમય શબ્દો સ્વતંત્ર કાવ્યોમાં જરૂર સુદર લાગે

સ્વતંત્ર કાવ્યોમાં જણાતું તેનું બાપાંતરજીવ આમાં જોવામાં આવતું નથી કેટલીક જગ્યાએ ક્લિષ્ટતાને લીધે બાપા શિથિલ થયેલી જણાય છે. કેટલીક જગ્યાએ ચાર લીટીના અનુવાદ કરવા આઠ લીટી કરવી પડી છે, જ્યાં મૂળનો ભાવ આવી શક્યો નથી કોઈ કોઈ જગ્યાએ અર્થ પણ ખોટા હોવાનું જણાઈ આવે છે બાકરણની પણ કેટલીક જગ્યા નજરે પડે છે. ઉપરની ઘણીખરી ક્ષતિઓની નોંધ શ્રી ઉમાશંકરે તેમની “બાલનદિતી” ટીકામાં યોગ્ય સ્થાને લીધેલી છે એટલે તે વિષે વિશેષ ન લખતા તેમની સફળતાના બે તથા ખામીયાળા અર્થ દર્શાવતા બે ઉદાહરણો આપવા ઉચિત લાગે છે.

છેવટે બાપાંતર વિષે લખતા, શરૂઆતની થોડી લીટીઓમાં કંઈ છે તેમ, મહદંશે બાપાંતર, સફળ થયું છે, એમ ફરી એક વાર નોંધ લઈ, આનાં થોડા ઉદાહરણ મૂળ સ્થિત સમાપનલેખે આપીશું.

સકુળ ભાષાંતરનાં ઉદાહરણો

ચતુષ્પથ તન્ત્રે સ્વસ્ત્યસિ સંધાયમુવનં ।

સ્થિતસ્તત્તત્તિદ્વિપ્રસવપરતન્ત્રે પશુપતિ ॥

પુનસ્ત્વત્તિન્ધ્યાદલિતપુરુષાયૈકપટ્ટના ।

સ્વગન્ત્રં તે તન્ત્રં તિતિવલ્મવાતીતરદિદ્મ ॥ ૩૦ ॥

૨૨૫। તન્ત્રે! પહેલા પશુપતિ પુરા એસઠ ખરા-

જગત્ તન્ત્રી લીધુ, તર્વપે ન મન્યો મિદિમ્હિમા-

તહારી આગાથી, પછી તુજ તણું તન્ત્ર રચિયુ-

પુરુષાયૈ સને? બધું, જગતમાહી વિશ્વસિયુ.

ગતે કર્ણમ્બજે ગલત ॥૩૧ પક્ષ્માણિ દવની ।

પુરા એતુષિપ્રસામરસવિદ્રાવળફલે ॥

ફમે નેને મોગાવપતિકુલોત્પલ્લિકે ।

તગાવર્ણાકૃષ્ણમરસરવિલાસ કલ્પન ॥ ૫૧ ॥

જઈ લાગી મોં ગરુડની મમી પાપ ધરતા-

પુરાશેતા ચિતે ધણી મરવ ચાન્તિ હરિ જતા-

૩૬। નેત્રે તાગ, શિરકુસુમ લીભાચકુમે-

સ્મિ જાણે ખેચ્ય કંચુ મુધી છે બાણ મહને

દોષયુક્ત ભાષાંતરનાં ઉદાહરણ

મૂળ શ્લોક ૧૦ -

મુધાધારાઘરૈશ્વર્યયુગ્મલાન્તર્નિગલિતે ।

પ્રવણ સિચન્તી પુનરપિ રસામ્નાયમદ્વય ॥

અનાપ્ય ત્વાં મુનિં મુગ્ધનિલમધ્યુષ્વલ્લવં ।

સ્વમાત્માનં કૃન્વા સ્વપિતિ કુન્નુષ્ઠ કુહરિણિ ॥ ૧૦ ॥

મુધાની ધારા જે યુગચરણથી આવ કરતી-

સિયો છે કનાણી જનન તગી જજળ જનરી-

વળી મૂલાધારે જનન તણી તો ગૂછી સમા-

બધાની ચતા છે, મુખથી કુલકુટે રસનર્થ.

(અર્થ પ્રાપ્તો અર્થ "જનન" નથી, થતો પણ સરીરમાં)

રહેલી “બોતેર હજાર નાડીઓનો માર્ગ” એવો થાય છે. શ્રીક્રમાચંકરે, આ બસની નોંધ-તેમની વાણનદિનીમાં લીધી નથી)

અયાનાં દેવાનાં ત્રિણજનિતાના તવ દિવે ।

ભવેત્પૂજા પૂજા તવ ચરણયોગ્યો વિરચિતા ॥

તથાહિ સ્વત્પાદોક્તવહનમણિલીલસ્ય નિકટં ।

સ્થિતા જ્ઞોતે શધ્નમુકુલ્લિકરોત્તંસમુકુટાઃ ॥ ૨૫ ॥

પ્રિતે પૂજે તારાં ચરણ યતિ પૂજા ભગવતી !

ત્રણે યુગ્લોથા જે ઉતપન ત્રણે દેવની યતી !

(ક્રમકે) સમીપે જાણ છે મણિ અચિતચણ્ડાચન તણી-

સઘ જેડી પાણી ઝગક ઝગકંતી મુકુટની.

(આમાં મુકુલ્લિકરોત્તંસમુકુટાઃ નો અર્થ “ઝગક ઝગકંતી મુકુટની” બરાબર નથી. પણ “દેવોના જોડેલા હાથ મુકુટના ધરેણા જેવા લાગે છે” એવો થાય છે. શ્રી ઉમાચંકરે ટીકામાં તેનો અર્થ બરાબર આપ્યો છે. પરંતુ બાપાંતરમાં, તે બરાબર નહીં હોવાની નોંધ લીધી નથી.)

અગાઉ જણાવેલ ફેટલાક દુરત નજરે પડતા, દીર્ઘ સમાસ, વિકૃત શબ્દો તથા તત્સમ શબ્દોના ફેટલાક ઉદાહરણ પણ જરૂરી લાગવાથી નીચે મુજબ અપેક્ષા છે.

(૧) દીર્ઘસમાસ- (૧) પ્રણુતજનસોભાઅ જનની, (૨) ચૈતન્યપ્રસન્ન-મકરન્દ (૩) કરિતકુબસ્થળ (૪) પરમસિવપર્યંક. (૫) મણિ-અચિતચણ્ડાચન. (૬) ચરણુતલસાક્ષારસ. (૭) રતનમુકુલોમાલલિલ્લા ને બાહે-એવો જ બીજો સમાસ કુચકુસુમરોમાવલિતા (૮) મુખ-કમલતાંબુલરસ.

(૨) વિકૃત શબ્દો:- (૧) અગ્નિ (૨) મૃગિદશી (૩) વનિત (૪) કાબ્યકલિતે (૫) મહત (૬) ઉતપન (૭) નિરમલિત (૮) સ્મર્યુ (૯) ઉતપત્તી (૧૦) નિરમળા (૧૧) તપશ્ચ.

(૩) તત્સમઃ ત્રિવેદી (૨) ત્રિવલ્લ (૩) સાવિત્રી (૪) મહાસંવર્તામિ (૫) મૂધાને (૬) પ્રપદ (૭) કમઠી (૮) પ્રજ્જ્વલ (૯) અરકાકરંડી (૧૦) મયે (૧૧) દ્વિપટી (૧૨) પરમાલ્લાહ લહરી (૧૩) માહેન્દ્ર.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદિયા

‘વિવર્તલીલા’ માંથી

[અમને અમલમા અકુસના ને અંથેજ લખાયાના હાથેજ ૩, તેનું માપાનર, મંત્રપાને ખાસે અર્ધો આપ્યું ૭, તત્ત્વી.]

“આ પછી જાતના અથવા આપણા પ્રિયજનના બાવિ વિશે ચિન્તાપૂર્ણ અને વ્યર્થ અશુભ કલ્પના ન કરવામા આપણા ઇવનનો કેટલો બધો ભાગ આપણે ગુમાવિયે છિયે । વર્તમાન સુખો આપણી આગળ થઇને સરી જાય છે, અને એ સુખોનો મધુર આસ્વાદ અડધો તો આપણે ખોઈ છયે છિયે; અને તે માત્ર શા માટે ? સ્વર્ગકિરણમાં જાણના કુદમાં કુદ જન્મુને માટે પછુ ને બારણુયોજના રાખે છે તે વિશ્વંતર ઉપર શ્રદ્ધાના અભાવને લીધે. અરે ! આપણાં ન્હાનાં ન્હાનાં જાળકો આપણા ઉપર બરેસો રાખનારી શ્રદ્ધા દર્શાવીને પ્રતિલિ આપણને ને મધુર વિશ્વામનું શિક્ષણ આપે છે તથેના વિશ્વાસ પ્રભુ ઉપર રાખનાં આપણે કુધારે શીખીશું । આપણે કે’વા ચચક સ્વભાવના, કે’વા દોષપૂર્ણ, કે’વા ચીઠકણા, કે’વા અન્યાયી છિયે ! અને એ પિના કે’વો જામત્ત સંભાળ રાખનારો, કે’વો કુરુણાપૂર્ણ, કે’વો પ્રેમશીલ, કે’વો ક્ષમાશીલ છે । પ્રતિલિ એ પિતાના હાથમાં હાથ બરવી છને તે દિવમના નિર્મિત માર્ગમાં વિશ્વામભેર આપણે શા માટે કંમલ ના કરી સકિયે ? પછા એ માર્ગ કુસુમાકીર્ણ હો કે કંટકપૂર્ણ હો, વાંકો હો કે સીધો હો પછુ સાન્નિધ્યમયની સાથે નિદ્રાની વિશ્રાન્તિ, અને સ્વમૃદનિવાસ મળજે, એ શાન રાખીને આપણે શા માટે વિશ્વાસભર પગલા ના બરી સકિયે ? ” (પૃ. ૨૭, ૨૮)

‘પૃથુરાજ-રાસા’ માંથી

પાપો પ્રભનો તુપ છત મારે,
વિસ્તીર્ણ સ્વંભો સન્નિવે ય્યા તે,
સેના વણે કોઈ વિચ્છે - છાજે,
સૌભાઈ પ્રસાદ સમાન રાજે.

૬ અનુષાઠકો :

કાન્ત રાવળ : રાજક હવે

સંત જહોનની સાંજ

થોમા

ત્રિગોરોવીચના રવજાવની એક ખાસિયત હતી કેઠ પશુ વાતનું પુનરાવર્તન કરવાનો તેને બેઠક કંટાળો હતો. 'ને આ નિયિતતા મુઝ સુધી તેની સાથે રહી, તમે કેઠ વાત તેની પાસે ફરીથી સાંભળવા લાખ પ્રમત્તો કરો તો પશુ નહીં કહેવાનો અને કહાવ્ય કહે તો પશુ એવા બદલાયેલા રવજુપર્મા કે સાચી વાત તમે તારવી જ ન શકો.

હમથાની જ વાત લો ને ! તે દિવસે લીધો ઝબ્બો પહેરેલા એક રુદ્ધદરમ વેલાવથી આઁઆ હતા, બુવાન હતા અને સુંદર સુંદર ચીંગેના શોખીન પશુ લાગ્યા. તેમણે એક નાનકડી ચોપડી ત્રિગોરોવીચને આપી. એવી ચોપાનિયા જેવી ચોપડીઓ કે માસિકો અથવા તો સાપ્તાહિકોમાં જ તેની વાર્તાઓ છપાતી. પેલી ચોપડી વાંચવા માટે તેણે ખીસામાંથી ચરમા કાઢ્યા; પશુ ત્યાં જ તેને યાદ આઁયું કે ચરમાની એક દાંડી તૂટી ગઈ છે. તેથી ચોપડી વાંચવાનું કામ મારી પાસે આઁયું. મને બેઠક લખતા વાંચતા ફાવતું 'ને વળી હું ચરમા પશુ પહેરતો નહોતો. મેં વાંચવાની શરઆત કરી. થોડું વાંચ્યું ન વાંચ્યું ત્યાં જ ત્રિગોરોવીચે મને અટકાવ્યો.

“બંધ કરે ! આ તું શું વાંચે છે !”

પ્રશ્ન સાંભળીને હું તો ચમકી જ ગયો. મેં જવાબ આપ્યો—“કમ, થોમ ત્રિગોરોવીચ ! શું થયું કે હું તો તમારી જ વાર્તા વાંચું છું ને !”

“કાણું કહે છે કે આ મારી વાર્તા છે ?”

“કેમ, અહીંયાં ચોખ્ખું લખ્યું છે ને ? ‘ફાગા ફાગા ધોરખોદિયા પાસેથી સંકળેલ’.”

“જુદું ! જોયે આ જખું છે તે પાકો મડિયો હોવો જોઈએ. મેં તું આવી વાર્તા કહી હતી ? અને તો કંઈ આ જાણનારો અક્ષરનો ઓછામીર લાગે છે.”

“ત્યારે ?”

“ત્યારે તું ? વાત જાણે એમ જાનેવી કે... એમ નહીં નહીં. આમ, આનારે જ જખું મારીને કહ્યું.” અમે પાસેના ટેવડની આશુઆશુ ગોડરાયા મિત્રોદોષીએ કહેવાની સરખાત કરી.

મારા દાદા [એમનો આત્મા સાંતિથી સ્વર્ગમાં રહે ! દેવલોકનાં સર્વશ્રેષ્ઠ ભોજન તે આરોગ્યે !] વાત કહેવામાં એકો હતો. અજ્ઞ-અજ્ઞની વાત સંભળવી તો એમની જ ! એ એક વાર સરખાત કરે પછી થઈ રહ્યું. તમને તો બિડવાનું મન જ ન થાય. હાથે; બસ, આમજવા જ કરીએ, સાંકળ્યા જ કરીએ ! ‘ને વાર્તાઓ પણ કેવી ? આજના જેવી નહીં હો ! જાણે તથા તથા દિવસના ઉપવાસ જ ન હોય એવી અદાથી, દાદાજી વાર્તા ઉપાડે ત્યારે તો તમને ટોપી બિડાવી ધરમાંથી લાવવાનું જ મન થાય ત્યારે મારી બા પણ જીવતી હતી. મને યાદ છે, બહાર વરસાદના કરાની રમઝડ જામી હોય ‘ને આમરી સાંકડી ઝૂંપડીના દરવાજા ઉપર એ કરા સંગીત વગડતા હોય ત્યારે આ ચરણે લઈને બેસતી. એક પત્ર લખી રાખીને પારણું બુલાવતાં બુલાવતાં બહુજણતી એ હાથરુંડું પણ મને હજી સારું છે.

તે દિવસ સાવ થોડો લાગતો હતો. આમરી ઝૂંપડીનો દીવો જાણે કાષ્ઠથી કરતો હોય એમ ફૂકતો હતો. અમાગ ધરકા દાદા છેલ્લાં પાંચ વર્ષોથી સવડી પાસે જ બેસતા ત્યાં અમે પણ કુંડાણ કરીને કંઈક સંભળવાની આશાથી બેઠા હતા. ઓવોરાગીવન અને પોષ ભોડાની લાગણી આશ્ચર્યકારક વાતો, પોષકોવાનાં સાદસો વજોરમાં અમને એવો રસ નહોતો જોડ્યો કેટલાક જૂના જમાનાનાં સાદસોમાં હતો. એ વાતો સંકળીને અમારાં સગીર કરનાં માર્ગો દૂનવા લાગતાં અને આશાના વાગ

પણ જિભા થઈ જતા હ્યારેક તો સાંજથી જ રાતે સમજવા મળનારી વાતોનો કર અમારામાં પેગી જતો; પણ ખરેખર! એ ગધું કેટલું સરસ લાગતું! અમારામાંથી કેમકેને હ્યારેક રાતે પધારીમાંથી જોડતું પડે તો તરત જ તેના મનમાં કમ ઉત્પન્ન થતો કે કેમ પારલૌકિક વ્યક્તિ આવીને પોતાની પધારીમાં સુઈ ગઈ હોય તો! અને હું પણ હમેશાં પધારીના આશિકેથી મારું કંઈક લેવું હોય ત્યારે અને તેટલો દૂર જોમો રહીને જ લેતો. પેન્નો બધી વાર્તાઓમાં આવતો શેનાન ક્યાંક દડાને દોરો વોટગાય તેમ મને જ વોટગાઈ નય તો? છતાં દ હાજની એક વાત જોવા જેવી હતી તેઓ જિ હગીમર હ્યારેય જોડું મોહ્યા નહોતા અને તેઓ જે કંઈ કહેતા એમાં હ્યારેય ફેરફાર થતો નહોતો

'ને આવા મારા દાદાએ એક દિવસ એક મજાની વાર્તા અમને સંજગારી ધણા માણસો હોશિયાર હોય છે, દસ્તાવેજ બનાવવાનું તથા સરકારી કાર્યોમાં વાંચવાનું એ જાણતા હોય છે, પણ તમે એમના હાથમાં ધાર્મિક પ્રાર્થનાનું પુસ્તક આપીને પ્રાર્થના વાંચવાનું કહેો તો જાણે કાળો અક્ષર ભેડા બરાબર હોય એવો દેખાવ કરશે અને ઉપરથી તમારી મજકરી પણ કરશે અવા માણસોમાં કેમકે તે જૂત-પ્રેતમાં પણ માનતા નથી ને! અરે, મનવાનનો પાક છે કે હું દુનિયામાં ધણા વર્ષોથી છુલુ છુ તેથી મેં એવા ધણાજ નાસ્તિકો જોયા છે કેમકેના સોગંદ ખાતી વખતે કે પછી કચાકની કસુલાત આપતી વખતે આ લોકો જોડું મોદવામાં જરાયે અચકારો નહોતો ઝીંકણી લેતી વખતે તમે કે હું જેટલી સહેલાઈથી જોડું જોતી સકીએ તેટલી જ સરળતાથી પેલા પણ જોડું જોલે છે. પણ એકાદ વાર એમને કેમકે એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે પછી જાંઈ લો મજા! શુ થયું હતું એ માટે એક અક્ષર પણ તમને નહોતો જણાવે એટલે જ કહું છું ને કે એવાની વાત કરવામાં સાર નહોતો

ધણા વર્ષો થયાં એ વાતને, ત્યારે આપણા આ ગમકાની કેમકેને ખબર પણ ન હતી. આ જગ્યાએ થોડાં જેતરો પથરાયાં હતાં 'ને એમાં ક્યાંક રડપાંખડપાં ગાર ક્યાં વિનાનાં નાનકડાં ઝૂંપડાંએ કદગી હાલતમાં જોઈ હતાં. દોરોને કે વાહનોને ઉપયોગમાં આવે એવી એક પણ જગ્યા આજુબાજુમાં ન હતી બધા પેસાંરો ઝૂંપડાંમાં જ રહેતા; તો પછી

મારા-તમારા જેવાની વાત જ થી કરતી ! બિચારા જમીનમાં ખાડા ખોદીને રહેતા, એ જ એમની કેમીન. ખાડામાંથી જહાર આવતો ધૂમાડો જોઈને જ તમે કદબના કરી ચોકો કે દવાળુ ધધરે જવાવેલાં માનવ નામનાં પ્રાણીઓ અહીં રહે છે. વળી ગરીબાઈ એ એક જ કારણ તેમને આમ રહેવા ફરજ પાડતું એવું કંઈ નહોતું. એમાંના લગભગ બધા લોકો ધાડપાકુ કોએક હતા. પરદેશીઓને લુંટવાનો એમનો ધધો સારો ચાલતો. તેથી લાકડાનાં પાકાં મકાન બાંધવાં એ નકામું હતું. કિમીબન શું, રોમ શું કે પછી સિન્થુનિય-સ શું—બધાને ધાડ પાડવામાં જ રસ હતો. વળી એ પણ બનવાભેગ હતું કે તેમના જ બાઈઓ આવીને તેમને સાથે અને લુંટી બપ, એમાં નવાઈની વાત શું ?

આ વસ્તીમાં એક માણસ—તમને એ માણસની ખાસ ઓહીને ફરતો શેતાન જ લાગે—અવારનવાર લમતો દેખાતો. તે ક્યારે આવતો, ક્યારે જતો ને શું કામ આવતો એ બધી વાત કાંઈ બાથતું નહીં. આવીને તે ત્યાં રખડતો કે પછી ફાડ પીતો અને જોતજોતામાં પોતાના અસ્તિત્વની એક પણ નિશાની છોડ્યા વગર હવામાં ઓગળી જતો. પછી બધે હવામાંથી જ ટપકી પડેલો હોય એવી રીતે કિડાન્કાથી થોડે દૂર આવેલી શેરીઓમાં રખડતો. એ શેરીઓના કેડા પણ હવે દેખાતા નથી. એ માણસ બધા કોએકાને બેગ કરતો અને પછી ગીનેની રમઝડ જોતની, દાસપનાં મોજાં જીજગતાં અને પેસાની રેલમહેત્ર થતી. વોડકા* તો પાણીની માફક વહેતો. રૂપાળી છેકરીઓ સાથે પણ પેલો વાતો કરતો, અને તેમને માથાનાં કૂમળાં, કાનમાં પહેરવાની કડીઓ, મોતીની માળાઓ અને એવું એવું તો ધણુંય આપતો એમાંથી કેટલીક સ્ત્રીઓના ઉપયોગની પણ બિચારી છોકરીઓને બાલ નહોતી. તે તો બધી આવી સ્ત્રીઓને સ્વીકાર કરતાં અચક્ષત્રી, લગવાન અજે, કેવા કેવા અનાચારી દાથેનાં રપડ* આ સ્ત્રીઓને થતો દશે !

એ વખતે મારા દાદાનાં કાકી એક વીથી જેવું ચલાવતાં. બેઝાત્રોક [પેલો શેતાન સ્તો !] ત્યાં અવાર-નવાર આવતો અને ઘરાબ દીધતો.

* વોડકા એ રશિયાનું આગરું મલ છે.

દાદાજીનાં કાકીને પણ ભેટ-સોગાદ આપવાનો પ્રયાસ તે કરતો. પણ કાકીનું કહેવું હતું કે કુનિયાની કાંઈ પણ શક્તિ તેમને એ સ્વીકારવાનું પ્રેરી શકે એમ નહોતી. છતાં ના પણ કેમ પાડરી, એ પ્રશ્ન હતો. બન્ના બેઝાપ્રીકથી કરતા. જ્યારે તેની જામરો તણાઈ જતી 'ને તેની નજરમાં તલવારની તીખાશ આવી જતી ત્યારે તો તમને એમ જ લાગે કે જાણે તમારો આત્મા છલાકમાં ખોવાઈ ગયો હોય, તમારી આત્મપ્રાપ્તિ કંઈ ન હોય, હોય માત્ર પોલાણ—જગવાન જાણે એ બધું થું હતું! અને તમે જો એની આપેલી ગીજ દ્યો તો ઘષ્ટ રહ્યું! તે જ દિવસે રાત્રે માથા પર શિશમાં હોય એવા રક્ષસોની ભૂતાવળ જામતી. એની આપેલી માળા તમારા ગળામાં હોય તો તમારી ગરદન જાણે કે મરડાતી હોય એવું તમને લાગવાનું; તમારા હાથમાં એની વીંટી હોય તો આંગળીઓને કાંઈ કાતરી ખાવાનું; માથામાં રીખન હોય તો તમારા વાજ પકડીને તમને કાંઈ ઘસડી જવાનું. આવી ભેટ-સોગાત લેનારની ઈશ્વર રક્ષા કરે! પણ આ તો એક મુશ્કેલી હતી. એમાંથી મુક્ત થવું અશક્ય હતું. જો તમે પેલી વીંટી કે હાર પાણીમાં ફેંકી દો તો એ સપાટી પર જ દેખાશે અને પાછાં આવીને તમને વળગશે

ત્યારે આપણા ગામમાં એક દેવળ હતું—ધણું ખરું સેન્ટ પેન્ટેલીનું જ હતું એ. ત્યાંના ધર્મગુરુ ફાધર એથાન્સી ધણા પવિત્ર હૃદયના હતા. ઇસ્ટરના દિવસે પણ બેઝાપ્રીક દેવળમાં આવતો નથી, એ જોઈને તેમણે તેને ઠપકો આપવાનું અને શિખામણ આપવાનું નક્કી કર્યું. પણ થું કહ્યું, બિચારા મોક મોક જીવથી જતા જમ્યા. પેલાએ તો ઉપરથી સંભળાવ્યું, “ખબરદાર, દહે ફરી આવ્યો તો! જોયો મોટો ધર્મગુરુ છે તે! જો, તારે કુટ્યાબના હિંગતા કુંડમાં ફેંકવાથી બચવું હોય તો દહે પછી ખીજના કામમાં માથું મારવા કરતા તારું પોતાનું સંભાળીને ખેસજો!”

બિચારા ફાધર એથાન્સી! વીણે મોટે પાછા ફર્યા. પછી એમણે પોતાના સંતાપ ખાતર એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું કે જો કાંઈ વ્યક્તિ બેઝાપ્રીકની સાથે બચવાર રાખશે તેને જીસસનો વિરોધી અને અમાનુષ-પ્રાણી ગણવામાં આવશે

● ચોખાના કે મટ્ટના લેપમાં મધ મેળવીને બનાવેલું પવિત્ર પીણું.

મામમાં ફોર્ડ નામનો એક ફોર્ડ ત્યારે રહેતો હતો. તેણે પીટર નામના માણસને સાધી તરીકે રાખેલો. આ પીટરને મા-બાપ ન હોવાથી એ તેને 'અનાથ પીટર' કહેતા. દેવળના જુદો કહેતા કે એના મા-બાપ એ એ વર્ષનો હતો ત્યારે જ કોઝનિયામાં સજાકાળને મરી ગયા હતાં પણ મારા દાદાનાં કાઠી પોતાની બધી સંકિતથી આ નાવનો ઇન્કાર કરતાં તે માનતા કે પીટરનાં માતા-પિતા ચોક્કસ જીવતાં છે. તે કહેતા કે તેના પિતા એ મેરોઝમાં હતો તુકે લોકોએ એને કેદી તરીકે રાખ્યો હતો, ભગવાન જાણે એના પર શું શું વીત્યું નહીં હોય ! છતાં કહે છે કે આ ફોર્ડમાંથી દોને ખજાર રૂબી રીતે તે બાગ્યો. મામના યુવાનો અને યુવતીઓ પણ દબેશાં કહેતાં કે જો પીટર પાસે લલ કિનારીનો કમલો હોત, પેટાના આંમડાની કાળી ટોપી હોત, એણે એક તુકે તલવાર ખાંધી હોત અને એક હાથમાં કાગળ આમડાનો ચાતુક તથા બીજામાં એકાદ નાણુક દેખાવતો ચૂંઘી રાખી હોત તો એ બધા યુગનોને આંખી મારી કે એટલે પ્રમાણશાળી દેખાત. પણ બધા જાણતા હતા કે બિચારા પાસે એક જ રડ્યો ખડ્યો બૂબરા રંગનો ફોર્ડ હતો અને તેમાં પણ કોઇ વસ્તુની ખીરસામાં ભેટલાં નાણાં ન હોય તેટલાં કાણાં પડ્યાં હતાં પણ રિશ્ત દુઃખની વાત તો એ દલી કે પીટરના માલિક ફોર્ડને એક પુત્રો દત્તી તમે બાગ્યે જ એટલી સુંદર છોકરી જોઈ હશે—મારા દાદાનાં કાઠી એમ કહેતાં [અને તમે જાણો છો કે બીજી બીને સુંદર કહેવા કરતાં ફોર્ડ રીતાનને સુંબળ આપવું જી રીકારશે.] આ ફોર્ડે કન્થાના માલ અરીજના પીગા છાંડ જેવા પુષ્ટ અને તાજા હતા, સવારમાં એ જકાર નીકળતી ત્યારે ઝાકળમાં ધોવાયેલી એના માલોની પાંખડીઓ જીણડી અને જિતતા સુખની સાથે છાંટી કરતી; ધનુષની પણ જોડી કાળી કાળી ભમ્મરો તેની આંખો પર કાળા રેશમના દોરાઓ જેવી લાગતી, મોરોના ફેરિયાઓ પાસેથી આજની છોકરીઓ એવા દોરા તેમના કોંસ માટે નહીં તો ક્યુકેટ માટે ખરીદે છે; તેના કેસ્ટાનાં ફૂલો જેવા નાનકડા હોંડ જોઈને રખડતા જુવાનો હવાઈ ચૂંબો છોડતા, તેના વાળ કાચાની પાંખ જેવા કાળા અને ફેલેકસનાં પીંછાં જેવા સુવાગા હતા; તેમને ચૂંચ્યાં વળાને તેના ખજા પર પડેલાં જોવાં એ એક લલાલો હતો, કારણ કે ત્યારની છોકરીઓ વાગને રીંગની બાંધવા ખાસ ટેવાયેલી નહોતી. તેના બૂબરા રંગના જુના

બહાદુરી હું અકળાયો હોવા છતાં અને પાસે જેટલી ધરડી ડોકરી કાંતી જેમ ખૂંચતી હોવા છતાં ને મેં કોઈની દીકરીનું યુવન ન લીધું હોત તો મને લાગે છે કે બાળન-મંડળીમાં ધરતરું સુંદર રીતે બાળન કરવાની આવડત મારામાં ક્યારેય આવી ન હોત ! જુવાન હૈયાં પાસે પાસે રહેતાં હોય ત્યારે શું બને છે એનો અનુભવ તમને છે ને ? સાંજના જે સંવેદનશીલ પીટરના પોતાના પીટરને મળતી ત્યાં રોજ રાતા જોડાનાં તળિયાં ભેંવાં મળતાં, પણ આ બાળતની કોઈ પણ શકા કોઈને આવી નહોતી. પણ તે દિવસે સાંજે પીટર પોતાની પ્રિયસીના ગુલામી ઓછોને ચૂમવા આવેશમાં તેને પાસે બેઠી અને બંનેના હોઠ મળ્યા ન મળ્યા ત્યાં જ—આની પાછળ પેલા રોતાનની જ ચેરણા હોલી ભેઠા;—પવિત્ર કૌસ એ કુતરાને સ્પર્શે !—જૂબરી દાદીવાળા મૂખ કોઈને ઝૂંપડીનું દાર બોલવાનું સંજ્ઞું. પીટર અને પીટરકાની આંખો બંધ હતી અને તેઓ કોઈક સ્વપ્નામાં ત્રહરતા હતાં. કોઈ આ ભેઠતે સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તેનું ચેતન હરાઈ ગયું અને તેણે બારણ નો ટેકો લીધો. બિચારાં પ્રેમીઓ !

થોડી વારે તે સ્વપ્ન થયો અને તેના ગુસ્સે હઠની બહાર યજ ગયો. તેણે દિવાલ પરથી જુનો ઘિકારી ચાશુક બેઠ્યો અને તે પીટર તરફ ધસ્યો. ત્યાં જ પિટરકાનો ૬ વર્ષનો બાઇ ઈવાસ ક્યાંકથી દોડતો આવીને પિતાને પોતાના નાનકડા હાથે વળગ્યો અને “બાપુ, બાપુ ! પીટરને મારો નહીં” એવા કાલાવાલા કરતા લાગ્યો. આખરે પિતાનું હૈયું પિંગળું, તેણે ચાશુક નાખી દીધો અને પીટરને બર બહાર કાઢીને તે બોલ્યો, “ખબરદાર, હવે ભે ફરીથી અહીં પગ મૂક્યો છે કે બારીમાંથી પણ ડોકિયું કયું છે તો તારી જીવતી ખાલ ન ઉતારે તો હું ટેરન્ડી કેઈ નહીં. નીકળ અહીંથી !” સાથોસાથ એણે પીટરની અરદન ઉપર એવો તો મૂકો લગાવ્યો કે પીટરની આંખે અંધારાં આવી ગયાં. તે ગડચોલ બાઇ ગયો.

બિચારાં આપણાં પ્રેમીપખીડાંઓ ! તેમનાં યુવનોનો આવો કરુણ અંત આવ્યો અને તે વિષ્ણુમાં આવી પડ્યાં. સાથોસાથ ગામમાં એક અફવા પણ વહેતી થઈ કે પોલ નામનો કોઈ જુવાન ધોરજોદિયા દારાસ સાથે દેવળમાં આવે બન્યો છે. એનાં કપડાં સોનેરી સરત બરેલાં છે, એની મૂંઝો મોરકોની છેત્તી ફેશન મુશળ કપાયેલી છે, એના ખીસ્સામાં

ભાણે ધંટડીઓ રણકની હોય એમ સોનાચ્છેરોની થેલીઓ રણકની હોય છે અને હમરે લીલા ચામડાના પટામાં બાંધેલા છે. લટકતો હોય છે. આ માણસ દરે અવારનવાર કોઈના ઘરે પહોં જતો થયો છે, એ તો ભણીની ગત છે કે જોને કાળા મેળોવાળી પુત્રી હોય એવા પિતાને ત્યાં આવતાં મુલાકાતીઓ દયા ઉદ્દેશથી આવે છે !

અંતે એક દિવસ પિંડોરકા કુમરે કુમરે રડી પડી અને તેણે બાઈ ધવાસને કહ્યું, “ ધવાસ, મારા વદાલા બાઈ ! ધનુષમાંથી બાણ છૂટે એમ તું એકદમ પીટર પામે જા અને બધી વાતથી તેને વાકેફ કર. મેં તેની બૂબરી આંખોને વદાલ કહ્યું” કોન, તેના સુંદર મુખને ચૂમ્યું હોત; પણ હા હા, મારા પુરુષ પંચારી અર્ધા ! તેની વાદમાં મેં મારા રૂમાલો ઉકળતા આંસુઓથી કોઈજવા છે હું અત્યંત મોડાત અને કુખી છું. મારા પોતાના જ પિતા મારા દુશ્મન બન્યા છે, જોને હું કદીય આદતી નહોતી એવા પોણને હું કદાપિ નહોં પરણું. પ્રિય બાઈ ! તું પીટરને કહેજે કે અહીંના સૌ લગ્નની તૈયારીઓ કરે છે અમારા લગ્ન થશે; પણ તે વખતે સંગીત વહેતું નહોં હોય. ત્યારે સરજાઈઓ અને દોલ વાગવાને બદલે ધમંગુરો ગાતા હશે. મારા નની સાથે હું નાચી નહોં ચક્ર કારણ બધા મને બદાર કદી જતા હશે. પછી મેં પછનું અંધારું જંગમ મારું નિવાસસ્થાન ગળે અને ત્યાં છાંપરા પર ચીમનીના બદલે કોંસ લીધો હશે ”

ત્યારે એ મજર બાજકે પીટરને પિંડોરકાના યજ્ઞો સંબંધાભ્યા ત્યારે એ સ્તબ્ધ બીસો રહ્યો. એણે કહ્યું, “ બરેબર હું સાવ નકામે માણસ છું. હું વિચારતો હતો કે વૃક્ષસ્થાન અને કિમિયા મળેને હું સોનું લાવીશ અને મારી પ્રિયાને છુટીશ. પણ ના, હવે એમ નહોં થઈ શકે ! અશુભ આંખોની નજર અમને લાગી છે. વકાલી પિંડોરકા ! હવે મારાં પણ લગ્ન થશે. લગ્નમાં ધમંગુરને બદલે કાળો કાગડો મારા માટે ખીતો ગયો. ઉગ્રાડી જમીન ઉપર હું નિવાસ કરીશ અને આકાશનું વાદળું” અને જાયો આપણે મારી બૂબરી આંખો મરૂડ પક્ષી લજ્જા આનંદથી ખાગે અને મારા કોણેક દાડને વર્ષાનાં તીર પ્રેમથી નવસવશે. પવનના વટોળિયા મને હાલરમાં ગાશે અને સૂકાયેલાં

પાંદાની પથારી ઉપર હું સુષ્પન્ન. આ વિચારો દુનિયામાં મારી હરતી શું ? અને મારે શેની ફરિયાદ કરવી ? દયાળુ પરમાત્માએ જ આવું ધાયું છે. આપણે નહીં મળીએ તો આ જ થવાનું છે.”

આટલું કહીને પીટર સીધો વીંથી તરફ વળ્યો. સવારના પડોરમાં જ્યારે સૌ દેવળમાં જતા હોય ત્યારે પીટરને વીંથી તરફ આવતો જોઈને માગ દાદાજીનાં કાકીને નવાઈ લાગી. પછી તો તેણે જ્યારે ગેનન જોડ્યો દારૂ માગ્યો ત્યારે તો પોતે સ્વપ્નમાં તો નથીને એવો ભ્રમ પણ એમને થયો. બિચારો પીટર ! પોતાની વેદનાને શરાબમાં ડૂબાડી દેવાનો વૃથા પ્રયાસ કરતો હતો. વોડકાએ એની દયા બગાડી નાખી. મળામાં જણે અસંખ્ય જોડો ચોટી મઠ હોય એવી વેદના એને યવા લાગી અને એણે વોડકાનો ફૂંલો ફેંકી દીધો. ત્યારે જ તેની પીડ પાછળથી ધોધરે અવાજ આવ્યો, “તેં ઘણું સહન કર્યું.”

પીટરે પાછળ ફરીને જોયું, ત્યાં બેઝામીકે જોમો હતો. પોતાનો ડરામણો એકરો લઇને, શાકુડીનાં પીછાં જેવા તેના વાળ અને આખલા જેવી તેની આંખો વિચિત્ર દેખાતી હતી. તેણે આમળ કહ્યું, “મને ખબર છે, તારામાં એક જ ખામી છે.” એમ કહીને તેણે પોતાના કમરખંધમાંથી નાણાંની થેલી કાઢીને ખખડારી અને પછી ખડખડાટ હસી પડ્યો. પીટર કુશ્વ જોડ્યો. “હા, હા, હા ! કેટલો મધુર રચકાર છે !” બેઝામીકે થેલીમાંથી થોડા સીકા બહાર કાઢ્યા. “હા, હા, હા ! જો, કેટલા ચમકદાર છે !” અને આ ચમકદારના બદલામાં મારે એક જ ચીજ જોઇએ છે. “ઓહ, તમે છો ?” પીટરે હવે જીભ હલાવી. તેણે કહ્યું, “મને એ આપો, બદલામાં મને તે કરવા હું તૈયાર છું.”

તેમણે હાથ મિલાવ્યા, બેઝામીકે કહ્યું, “હજીવ કંઈ બગડ્યું નથી, પીટર ! આવતી કાલની સાંજ સંત જહોન બેપ્ટીસ્ટની સાંજ છે. આખા વર્ષમાં ફક્ત કાલે રાત્રે જ ફર્નનાં ફૂલ ખીલશે. કાલે રાત્રે તું બેચરના નાળા પર આવજો. હું ત્યાં તારી રાહ જોઈશ.”

હું નથી ધારતો કે જેટલી ઉત્સુકતાથી પીટર તે દિવસે સ્હાજ પડવાની રાહ જોતો હતો, એટલી ઉત્સુકતાથી મરઘીનાં બચ્ચાં પણ ચલુના દાણા નાંખવા

આવતી માલકણની પણ રાહ જોતાં હોય! જુઓનાં સાંઘા થતા જતા પાછાયા તરફ તે જોતો રહ્યો. પશ્ચિમ સિતિજ તરફ ઢળતા સૂર્યને વધુ ને વધુ લાગ થતો તેણે જોયો, અને જેમ જેમ સાંજ પડવા લાગી તેમ તેમ તેની અધીરાઇ વધતી ગઈ. તેને લાગ્યું કે જાણે એક મુગ વહી ગયો! અંતે ભગવાનની દયાથી સાંજ પડી તો ખરી. આકાશ ફક્ત એકજ બાજુ રાતું રહ્યું હતું. અંધારું ધીરે ધીરે છવાતું હતું. ખેતરોમાં ટાઢ વ્યાપી ગઈ અને પછી તો અંધારું પણ વ્યાપી ગયું. હાસ! ચાલો હવે! હૈયાને કડથ કરીને પીટર આશી નીકળ્યો અને સાવચેતીથી પગ ઊપાડતો ગાઢ જંગલમાં આવેલા ભેંસરના નાળા પાસે આવી પહોંચ્યો. બેઝામીક ત્યાં તેની રાહ જોતો હતો.

પછી બંને જણા આગળ વધ્યા. પોતાનો હાથ પણ ન છાંય એવી ધીર રાત્રી હતી. બેઝામીક પીટરનો હાથ પકડી તેને દોરતો હતો. ખાકા ટેકરા અને કાંઠાવાળા ઊંડોળી ભરાયેલા એ જંગલમાં અચડાતી કુટાતા તેઓ અંતે એક ઉંઘાડી જગ્યામાં દાખલ થયા પીટરે આ રથાન ત્યાર પહેલાં કપારેય જોયું નહોતું.

બેઝામીક ત્યાં અટક્યો અને એણે પીટરને કહ્યું. 'જો સામે પેલી ત્રણ ટેકરીઓ દેખાય છે ને! ત્યાં અસખ્ય પ્રકારનાં પુષ્પો ખીલ્યાં હશે એમાંથી ફૂં નાં હોય એટલા જઈને ચૂંટી લે. તને કાંઈ માયાવી સક્તિ અટકાવવાનો પ્રયાસ કરે તો પણ ધ્યાન આપતો નહીં. તારી આજુમાજુ કે પાછળ કાંઈ બચાવનું અવાજ આવે તો પણ સાંભળતો નહીં. જા!'

આટલું કહીને બેઝામીક અદસ્ય થઈ ગયો, પીટરને તો એમજ લાગ્યું. તે પેલી ત્રણ ટેકરીઓ તરફ આગળ વધ્યો. ત્યાં જઈને તેણે ફૂં નાં કુદ શોધવાનો પ્રયાસ કર્યો. પણ ત્યાં કંઈ ન હતું ત્યાં તો ધાસની ચાદરે બંધુ જ પોતામાં સંતાડી દીધું હતું. એટલામાં આકાશમાં વિજળી ચમકી અને તેના પ્રકાશમાં તેણે ધાસની ચાદરને ફુલોની ચાદરમાં પડતાતી જોઈ. બધાય ફુલો સુંદર હત્યાં તે અગાત પણ હત્યાં અને બધાની વચમાં ફૂં નાં પુષ્પો મરકતાં હતાં. પીટરને પોતે સ્વપ્નમાં હોય એમ લાગ્યું અને દિગ્મુદ

યધને એ વિચારના લાગ્યો. તેને થયું ‘આ મધુ’ સ્વપ્ન છે. બધું આમારી છે. કોઈ રીતેતે મારી મરકરી કરના ખાતર આ બહુ કપુ’ લાગે છે.’

ત્યાં એક અભવથી તેણે જોયું. પેલી ફર્નની કળી જીવંત બની હોય એમ દાઢી અને જોત જોતામાં રાતા રંગની થઈ. પછી તે ધીમે ધીમે મોટી થવા લાગી અને સજગતા અંધારાની જેમ પીટરની આંખો સામે તેનું કુદ બની ગયું. આકાશના તારાઓ ખરી પડ્યા અને ક્યાંક કોઈ ચીજ ચીસ પાડીને પુટી મૂકી.

‘બસ! હવેજ વખત છે’ એમ માનીને પીટર પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો. તેણે જોયું કે તેની પીઠ પાછળથી હજારો હાથ પેલા ફૂલ તરફ આગળ વધતા હતા. તેણે એકદમ તરાપ મારી અને ફૂલ તેના હાથમાં આવી ગયું.

દુનિયામાં અખંડ શાન્તિ પથરાઈ ગઈ.

જેઝામીક સાવ ઘોળો પૂણી જેવા યધને પાસેના એક થડિયા પર મહાની જેમ ઝેડો હતો. માત્ર તેની આંખો જીવંતી હતી અને તેમાં કોઈ વિચિત્ર પ્રકારનું તેજ અમકતું હતું. તેનું મોઢું સહેજ ખોલેલું હતું. છતાં તે કંઈ બોલતો નહોતો. દુનિયામાં જાણે રીતતેના ગ્રાસ ફેલાયો હોય એમ પીટરને લાગ્યું. ત્યાં તો એક તીણી ચીસ જેવી સીસોટી હવાને ચીરતી આવી. પીટરના ફર્નિકાં જીર્ણ થઈ ગયાં. તેને લાગ્યું કે ઘાસ કાનગપુસવા કરે છે. ફાપની પંટડીઓના મીઠા રજુશર જેવા અવાજો ફૂલ વાતો કરે છે અને આખું જંગલ હસી રહ્યું છે. જેઝામીકનો ચેહેરો હવે ખીલ્યો અને તેની આંખો ચમકી ઊઠી. પછી તે ચલુમર્યો, “કાલે આવી મઠ છે. સાંજ પીટર, હવે એકાદ ક્ષણમાં જ આસુરી શક્તિ અહીંયા પ્રકટ થશે. એ જેમ કહે તેમ તારે કરવાનું છે. નહીં તો તું હતો ન હો. થઈ જઈશ.”

આટલું કહીને તે ઊઝ્યો અને તેણે પોતાની ગઢિવાળી લાકડીયા સામેના કાંડળા છોડ દૂર કર્યા. જોત જોતામાં ત્યાં એક ખોરકું જીવું થઈ ગયું. જેઝામીકે તેની જોત હિપર હાથ પજાઓ, તરતજ એક મોટો કાળો કૂતરો સિત્કાર કરતો આવ્યો અને એકદમ બિલાડીના રૂપમાં ફેરવાઈને તેણે તેમની આંખો સામે તરાપ મારી.

સારા માથુસોના કાન બંધ કરી દે તેની રીતે ચઢો બોધતાં બેઠામોઠિ કહ્યું, બસ! મુરસે ન ચા તું ધરમ સેતાન, ધણું થયું? પેલી મિલાડીના રથાને હવે એક ડોમી દેખાવા લાગી તે કમરમાંથી વાંકી વળી અઈ હતી અને રોકેલા સફરજન જેવી કરચલીઓ તેના આખા ઘરીર પર પથરાઈ હતી. તેની હાથથી અને નાક સુડીના બે દાધા જેવાં લાગતાં હતાં.

“ભદુર મચ્છાનો છા” પીટરને થયું. અને તેના પમથી માયા સુધી એક ધ્રુવરી તેનામાં ગ્વાપી અઈ. પેલી ડાકણે તેના દાધામાંનું ફર્નું પુલ આંચકો લીધું અને ક્યાંકથી પાણી પેદા કરીને તેને છાંટવા લાગી. સાથે-સાથ મોઢેથી કંઈક ગળુગળાટ પણ થતો હતો. તેટલામાં તેના મોઢામાંથી તીખારા અર્ધા અને હોઠે શીણ વળ્યાં.

કુપ પીટરને પાણુ આપીને ડાકણે કહ્યું. “લે, ખાનો લા કર.”

પીટરે તેમ કહ્યું. પણ પુલ જમીન ઉપર એકદમ પડવાને બદલે અંધારામાં ચમકવા લાગ્યું અને જાણે હાગમાં તરતી ઢોડી ન હોય એમ દૂર જઈને પડ્યું. એ તરફ આંખથી બતાવી ડાકણે ધ્રુવરો ક્યોં બેઠામોઠિ પીટરને ત્યાં લઈ ગયો અને એક પાવડો તેના દાધામાં આપીને બોલ્યો, “પીટર, બહોં બોહ! તેં અને કોઝે” સ્વપ્નામાં પણ ન કહ્યું હોય એટલું સોનું તને મળશે.”

પીટરે દાધ મસખ્યા અને તેણે પાવડો ઉપાડીને બોહવાની ચરખાત કરી. ચાર પાંચ લા કર્યા ત્યાં પાવડો કોઈક કંઠે ચીજ સાથે અથડાયો. એ એક લોખંડની મજબુત પેટી હતી. પણ પીટરે જેમ જેમ અને બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો તેમ તેમ એ તો જમીનમાં વધુ ને વધુ દટાવા લાગી. એ જોઈને ડાકણ સાવના સુસવાટા જેવું હસી. “નહોં, એમ તને એ નહોં મળે એ માનવ-બોમ માગે છે.” એણે કહ્યું અને ચાહરથી ઢાંકેલા એક નાના બાળકને તેણે સામે ધર્યો.

પીટર સ્તબ્ધ થઈ ગયો. માનવજ કરવાનો ને તે:પણ, કોઈના લાકડવાયા અમર માગકનો, એ જોઈને. તેને જાણ લાગી અઈ. તેણે પેલી

ચાદર ફાડી નાખી અને જુએ છે તો ત્યાં ઈવાસ ઉભો હતો. ગાંડા માણસની જેમ પીટર પેલી ડાકણ તરફ ધસ્યો.

ત્યાંજ બેઝામીક મળ્યો, “પીટર, ખબરદાર ! પેલી છોકરી માટે આપેલું વચન તું શ્રૂતી ગયો ?”

પીટર અચકાઈને ઉભો રહ્યો. એટલે પેલી ડાકણે જમણે પમ જમીન ઉપર પછાડ્યો. આસમાની રંજની એક જ્યોત પૃથ્વીમાંથી પ્રકટી અને આખી સૃષ્ટિ જાણે કે કાચની બનેલી હોય એમ પારદર્શક બની ગઈ. હાથની કથેળી ઉપર હોય એમ પૃથ્વીના પેટાળની દરેક સીજ રપટ દેખાવા લાગી પીટરે પેલી પેટી તરફ જોયું. કિમતી હીરામોતી અને સોનાની પાટોથી એ છલકાતી હતી. તેની આંખો ચમકી ઊઠી, મગજ ચકરાવે ચડ્યું ... ગાંડા માણસનું હૃદય તેનામાં ઊભરાયું. હાંત ક્યકચાવીને તેણે ઊરીને બા ક્યો અને તેની આંખોમાં નિર્દોષ લોહીનાં છાંટણાં ઊઘા. ચારે દિશાઓએ શેતાની દારમ ક્યું. ત્રીકામળા રાક્ષસોનાં ટોળાં ત્યાંથી પસાર થવા લાગ્યાં. પેલી ડાકણે માથા વિનાનું ધક કમકસારી પકડ્યું અને અને ચકચસ લોહી પીવાની ચક્રાત કરી

પોતાની બધી યક્તિઓ એકઠી કરી પીટર ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો. તેને બધી વસ્તુઓ લોહીથી ખરડાયેલી લાગવા લાગી. વનરાજીએ જાણે લોહીનાં ન્હાવણ ક્યાં હતાં, વૃક્ષો ચીમો પાડતાં હતાં, તેમનાં શરીર બગતાં હતાં, આકાશમાં પણ આગ લાગી હતી. તે પોતાની ઝૂંપડી તરફ દોડ્યો અને ત્યાં જઈને કપાયેલા વૃક્ષની જેમ ધરતી પર ઢગા પડ્યો. તેની આંખો ધેનથી બળતી હતી.

બીજા દિવસ અને રાત્રીઓ પસાર થઈ ત્યાં સુધી પીટર ઊંચતો જ રહ્યો. ત્રીજા દિવસે એ જાગ્યો, પથારીમાં પગ પગા એણે ઝૂંપડીમાં ચારે બાજુએ નજર કરી. શું જન્મ્યું એ નાદ કરવા એણે ધસી મથામણ કરી. પરંતુ કોઈ કંજુસતી કાચગાંધી તમે જેમ એક દ કોપેક (રશિયન નાણું) પણ ન મેળવી શકો તેમ પીટર પણ કંઈ મેળવી શક્યો નહોતો. તેણે પકડ્યું ફરજ્યું ‘ને ત્યાંજ તેના પમ કચાકની સાથે અચકાયા. તેણે જોયું તો સોનાની પાટો અને હીરા-ઝવેરાતવાળી એ કાચગાંધી દેખાઈ, ત્યારે તેને

કંઈક આણું આણું વાદ આમ્યું કે પોતે કાઈ ખજાનાની શોધમાં હતો અને જંગલમાં કાંઈએ પોતાને ભટકાવ્યો હતો. છતાં ખજાનો અહીં કેરી રીતે આવ્યો તે તો કેમેય ક્યાં ન સાંભળ્યું.

કેઝ' કાથળાઓ જોઈને દીલો પડી ગયો તેને થયું 'પીટર કેવો મજાતો છે! મને તે કેટલા રોડથી ચાહે છે! ખરેખર મારે મન તે પુત્ર સમાન છે.' ડોસાને તો પીટરનું ધેણું જ લાગ્યું. પંડોરકાએ પીટરને કહ્યું કે ઇલાસને છાંપીઓ ઉપાડી ગયા છે. પણ પીટરને ઇલાસ કાણ એજ વાદ ન આવ્યું. પેલા બેઝાનીકેજ કંઈક જાદુ કર્યું.

પછી તો દીલ કરવાનું કાંઈ કારણ નહોતું. પોસને પાણીયું આપવામાં આવ્યું અને કેઝ' પીટરને પોતાના જમાઈ તરફ જાહેર ક્યો. લગ્નની તૈયારીઓ થવા લાગી, રોસ શેઠાવા લાગ્યા, રૂમાલો અને ચાદરો પર ભરત ભરત લાગ્યાં. લગ્નનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. યુવકો રેમલ કરતા ગોઠવાયા અને પછી લગ્નનો કેક કાપવામાં આવ્યો. ગીટારના અને પિપાનોના સ્વરો વહેતા થયા, વાયોલીન અને ક્સોરિયોનેટે તેમને સાથ આપ્યો. ઉત્સવની ઊજમાં નાનકડું ગામ તરબોળ થઈ ગયું.

જુના સમયનાં લગ્ન આજનાં જેવાં નહોતાં. મારા દાદાનાં કાકી કહેતાં કે ત્યારની યુવતિયો લગ્ન પ્રસન્ને પીગી, ભૂંગી કે પછી આજ પીગા રંગની રિંગનોથી કેશને ચણતારની, પાંતળા દોરાથી બધાઉકેને અને રાતા રેશમથી ચણિયાને ભરતી, નાચુક રૂપેરી પુષ્પો તેમના વાળમાં ગૂંથાતાં અને પછી લોખંડની ઊંચી એડીએવાળા મોરોડો ફેશનના મેન્ડર પહેરીને એ ગોરવીટ્ટા નૃત્યમાં હંસની જેમ તરતી. અને યુવકો! વદાણુ જેવા આકારની ટોપીઓ પહેરતા, તેમના કમલા ઉપરનું ભરત સોનેરી દોરાથી ભરાતું, રાત્રી કિનારવાળા અને અસમાની રેશમના એ કમલા ખરેખર મુંઝવે લાગતા. પછી જરૂરના દરગારમાં થતા સાહી નૃત્ય જેવું નૃત્ય એ જથ્થા કરતા.

કેઝ' પણ પોતાની ઉંમર જુની ગયો. હાથમાં ગીટાર લઈને રાષ્ટ્રીય નૃત્યની રજાત તેણે કરી. પ્લાન્ડીનો ગલાસ હાથમાં રાખીને વારે વારે યુગી પીગા આનંદી વૃદ્ધોએ તેને સાથ આપ્યો.

આવા આનંદી વાતાવરણમાં લોકોની મર્યાદાએ માઝા મૂકી. તેઓ પોતાના એકરા પર જન જાતના ધુરખા પહેરવા લાગ્યા. કોઈએ યહુદીની વેશભૂષા પહેરી, તો કોઈ શીતાન બન્યો, તેઓ યુગ્મનોની આપ-લેથી શરૂઆત કરે અને એક બીજાના વાળ પકડી તેનો અંત ઘાતે. બચ્ચાન તેમનું બહુ કરે! પડખા દુઃખવા આવે ત્યાં સુધી તે બધાં દસતા જ રહ્યાં, મશ્કરીઓ અને ટીખળો કરવા લાગ્યાં.

મારા દાદાજીનાં કાકી પણ અજડતાં ન રહ્યાં; તેમણે એક મોટો ટાટીર ઝબો પહેર્યો હતો અને હાથમાં દાડનો ગ્રાસ લઇને તે ગાતાં દતાં. એક જણના હૃદય પર શીતાનની અસર થઇ અને તેણે પાછળથી જઈને બિચારા કાકી ઉપર વોડકા રેડ્યો. જરાબર તેજ સમયે બીજા કોઈએ એક મીઝુબતી કાકી ઉપર ફેંકી, વોડકાવાળાં કપડાં સળગી જશે એ કારથી બિચારા સાવ નસ થઈ ગયાં. પછી તો મેજામાં યાવ છે એ રીતે સીટીઓ ફુંકવા લાગી અને હાસ્યની ઝોળો ઊડી. વૃદ્ધ લોકોએ એવાં લમ ક્યારેય એમાં નહોતાં.

પિડારકા અને પીટરનો સંસાર શરૂ થયો. તેમને ત્યાં કસામની મથા નહોતી...પણ પ્રામાણિક માણસો તેમના રહેવાની રીત નોંધતે કહેવા લાગ્યા કે 'શીતાનનો આધાર લેવાથી વિનાશ થવાનો.' બધાને એક વાત સ્વીકારવા સિવાય છૂટકો જ નહોતો કે 'આટલી ધનદોષત પાછળ નક્કી કંઈ કાળું છે. નહીં તો જ્યારથી પીટર શ્રીમંત બન્યો ત્યારથી બેઝામીક અદ્રશ્ય કેમ થયો?'

વાત પણ સાચી હતી લમ થવાને મહીનો થયો ન થયો ત્યાં સુધી પીટર સાવ બદલાઈ મયો હતો. તે એકઝો કર્યાં જઈને બેઝતો અને સતત વિચારો કર્યો કરતો—જણે કે ભૂતાયેલી કોઈ વાત યાદ કરવા ન મથતો હોય? પિડારકા બ્યારે તેને બોલાવતી ત્યારે તે પોતાની જાતને બૂલી જતો અને બસ બડબડ કર્યો કરતો. પણ બ્યારે તેની નજરે પેલી કાચગાંઝો પડતી ત્યારે "ઉમા રહો, ઉમા રહો. હું કંઈક બૂલી ગયો છું" એમ તાડુકતો. અને પાછો દિવારખામાં ફાંચી જતો. બહુ વાર વિચાર કર્યા પછી તેને બોલાયેલી સ્મૃતિ યાદી આવતી લાગતી પણ ત્યાંજ પાછું બહુ

આણું આણું થઈ જતું. તેને ઘનું કે પોતે વીણીમાં બેઠો બેઠો વેડકા પીએ છે ને ત્યાં આવીને કંઈક પોતાને બોધાવે છે. નસા આવી વિશેષ કંઈ શાદ ન આવતું. આણું બનતું ત્યારે તેનો ચેદરો પરસેવાથી રેગરેગ થઈ જતો. અને જ્યાં બેઠો હોય ત્યાંજ તે લોચલોચ થઈને ઢગા પડતો.

પિંડોરકા પીટરની સ્થિતિ સુધરે તે માટે ઘણા ઉપાયો કરતી, તેણે જાદુઝરોને બોલાવ્યા, વૈદ્યને બોલાવ્યો, બ્રૂતાને પણ કહી જોયું. પણ પીટરને કરાર ન થયો. આમ ને આમ હવે પછી વીની ગયો. જેમની પાસે ખેતરો દર્તા તેમણે પાક લીધો, બીજા સૌ સાદસો કરવા તૈયાર પડ્યા. નાના નાના તગાવોમાં ખતકોનાં ટોચોટોનાં ઉતરી પડ્યાં.

શિયાળો આવ્યો. ધાસની પચારી રાતા રંજમાં ફેરવાઈ ગઈ. જંગલમાં લાકડાં કાપવાનું શરૂ થયું. જમીન નક્કર બની. ક્યાંક ક્યાંક તો બરફ પણ પડવા લાગ્યો. પછી તો તે વરસવાનું લાગ્યું. હસોનાં પાન ચીમ-જામ ગયાં. કોઈ વરણામિયા પૌત્રીય ઉમરાવની જેમ રાત્રી જાતીવાળું રોબીન પક્ષી અહીં તહીં ઉડવા લાગ્યું. જાગરો હવે રોકડોમની રમત રમતાં અને મોટાઓ તાપણી કરીને તાપવા બેસતા, સ્ત્રીઓ પણ શિયાળાને ભાંડતી અને કોઠારમાં બેઠી બેઠી કણસડાંમાંથી અનાજના ફાણા છૂટા પાડતી હતી.

બરફ પણ અંતે પીગળવા લાગ્યો. પણ પીટર તો એનો એજ રહ્યો ઝિસટાનો હવે તો વધુ ને વધુ મૂડ થતો ગયો. પાસે સોનાની કાથગી રાખીને તે ઝુંપડીમાં દભા દભા વિના બેસી રહેતો. પિંડોરકા સામે જોયું પણ હવે તેને અજરતું. હજુર તે કંઈક શાદ કરવા મથતો અને નિષ્ફળ જતો હોવાથી ગુસ્સે થતો, ક્યારેક તો ઘણો વિકરતો પણ ખરો ત્યારે તે એકદમ ઊડતો અને જંગલી ગીતે ગાળા કરતો અને કંઈક પકડવા પ્રયાસ કરતો. તેને છુરી ચઢતી અને ચિત્તમ્મ થયો હોય તેમ તે દાયને બચકાં કરતો. પોતાના વાળ પકડીને ખેંચતો. અંતે ધણી વાર ચાલ થતો તો ફરી પાછો બૂરકાગની કોઈ ખૂટતી કોડીને બોગવા વિચાર કરતો અને ફરીથી પાછું એવું એ.

પિઝોરકા ગિયારી નહોતી મૃત કે નહોતી જીવિત શરૂઆતમાં પીટર માથે એકલા રહેવાથી તે ઘણી ડરતી પણ સુમય જતાં પોતાના દુઃખથી તે ટેવાઈ ગઈ હતી પડેલાંની પિઝોરકા હવે એ રહી નહોતી ચરમના શેરકા ત્યાં નહોતા, મૃદુ હારમ નહોતું કે લાગણી છલકતી આંખો નહોતી તેનું શરીર સોડી જેવું થઈ ગયું હતું તેની આંખોનું તેજ અત્યુચ્છાઈ ઢસડી ગયાં હતાં તેની દયા આવવાથી કાંઈક કશું કે બેચરની નાળગળા ડોસી-કાકણુ જરતોની સલાહ લે પિઝોરકાએ હેડો ઉપર અજમાવવાનું નક્કી કર્યું અને ડેસીને ધરે ખોલાવી. તે દિવસે જાગૃત્તવે સત જહોનની સાંજ હતી. પીટર ખાંકા પર પડ્યો હતો આગવું તરફ જોઈને તે એકદમ જીભો થયો. તેનું શરીર દુઃખવા લાગ્યું; આ ફેરફાર જોઈને પિઝોરકા તો ડરી જ ગઈ.

પીટરે બિદામણું હારમ કર્યું અને બાંધકર આસુરી આનંદથી કહ્યું, “માફ આવ્યું, મને માફ આવ્યું.” “તેણે ત્યાં પડેલી કુદાડી જીવાડીને તેનો પેલી ડોસી પર ઘા કર્યો. મૃદા અદૃશ્ય ગઈ ગઈ અને કુદાડી બારણામાં ખૂંચી ગઈ. સાથોસાથ ઝૂંપડીની અંતરમાં એક સાત વર્ષનો સફેદ આદરથી દંકાયેલો બાળક આવીને જીભો. ... આદર દૂર થઈ. “હવાસ!” પિઝોરકાએ રાક પાડી અને હવાસ તરફ દોડી. પણ પેનું પ્રેત તો પગથી માથા સુધી લોહીમાં તરબોળ હતું. આખી ઝૂંપડી તેના રાતા અજવાળાથી ભરાઈ ગઈ હતી.

પિઝોરકા ડરી ગઈ અને ખારણા બહાર દોડી. ઘુરત જ બારણું ખંધ થયું. પિઝોરકાએ ખૂમાખૂમ કરી મુકી. લોકો દોડી આવ્યા અને બારણું ખખડાવવા લાગ્યા. પણ તે ન શીઘ્રજીવે તેથી સૌએ જોર કરીને એ તોડી નાખ્યું. ધૂમાડાથી આખી ઝૂંપડી ધૂંધવાઈ રહી હતી; પીટર જ્યાં જીભો હતો ત્યાં એક રાખતો ઢમયો હતો અને એમાંથી જ ધૂમાડો આવતો હતો. લોકો સોનાની ટ્રાયળી તરફ ધસ્યા. પણ ત્યાં ફૂટેલાં લાંકીના કટકા પડ્યા હતા. બધું જોઈને સૌ રતબર થઈ ગયા. આસુરી ચકિતના પાડે તેમની વાચા હરી લીધી હતી.

૫૬ થી શું બન્યું એ તો મને જરાબર ખબર નથી. પોતાના પિતાની રહી સહી મુકીથી પિઝોરકાએ વાતોએ જવાનું નક્કી કર્યું અને આવી ગઈ.

તે ક્યાં ગઈ એ તો કોઈએ ન જાણ્યું. ગામની ડોસીઓનું માનવું હતું કે પીટરની જોમ પિંડોરના પંજુ પરવારી ગમ દીધી. પંજુ લગાવ દિવસે પંજી ડીકમાં રહેતા એક કોઝો ખજૂર આપ્યા કે પિંડોરકાને તેજે એક મકમાં સાંપી અનેલી જોઈ. ગિયારી સાવ દારૂપિંજર બની ગઈ હતી. તેણે નેને બોલાવવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ તે એક અક્ષરેય બોલી નહોતી.

તમે એમ ન માનશો કે અહીં જ બધું પતી મધું આશુરી ચક્રિતએ પીટરનો બોમ લીધા બાદ પુરવજા એકઠાં ફરીથી દેખા દેવાનું થઈ કમું. પણ દરે બધા તેનાથી કરવા લાગ્યા. સૌ તેને માનવ રૂપમાં દેખાનો શોખ જ માનતા. તેઓ ધારતા કે શોખને આ રૂપ ખાખો શોધવા લીધું છે. યુવાનોનો બોમ વેચાં એ મથે છે. સૌએ પોતાનાં ફર્કાં છવામાં ધર લેવાં અને સૌ એકઠાં ગામ બનાવીને રહેવા લાગ્યા. જાં એકઠાંકોને જાણ તેમને કમેશાં સલાવતો રહ્યો.

મારા દાદાજીનાં કાઠી દમેશાં એમ માનતા કે બેઝાલીક તેમની સાથે જ વધુમાં વધુ ગુસ્સે યતો. કારણ કે તેમણે પોતાની જુની વીંચી કાઢી નાખી હતી.

એક દિવસ કાઠીની વીંચીમાં ગામના વહિલો એકઠા થયા હતા અને પેલા શરમજનક દિવાજા મુજબ એક શીફા ઘેરાને ટેનશની વચમાં મુજીને ખાવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યારે જ એ બનાવ બન્યો બધાએ જોયું કે પેલા ઘેરાએ માથું ઊંચકયું અને કોઝ ફેરવીને સૌના તરફ નજર કરી. એની આંખો અમકતી હતી બધા નવાઈ પામીને આ જોઈ રહ્યા હતા ત્યારે કોને ખજૂર, કેમ સૌને એની આંખોમાં બેઝાલીકનો એકરો દેખાયો—બધાએ એમ જ કહ્યું હતું. મારા દાદાજીનાં કાઠીને તો યયું કે ઘેરામોને બેઝાલીક દમણાં વોકલા મામશે. ચોટી વારે જાનમાં આવ્યા પંજી સૌ મજરામાં અને ધર બેઝાં થઈ ગયાં.

તે જ અરસામાં ચર્ચમાં રહેતા એક વહીલ ગૃહસ્થ, જે મારા દાદાજીની સાનીને ધણી પસંદ કર્યા, મારા દાદાજીની કાઠીની વીંચીમાં અગર નવાર આવતા એક વખત તેમણે પોતાના દાઘમાંના મલાસને દાઘમાંથી સરકા જતો જોયો અને ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં તે

દાયમાં રહો નહીં. તેમજે કહ્યું, “તને શેતાન બરબે, તારા પર કુસતી નિશાની જ કરવા દે.” વળી નવાઈની વાત તો એ કે આ ગૃહસ્થની પત્નીને પણ આનો જ અનુભવ થયો. એ જ્યારે એક અલામમાં સરખત દલાવતી હતી ત્યારે અજામ દાયમાંથી છટકયો, “અરે, અરે, આ શું?” એમ દ્રશ્ય એ જોયે ત્યાં તો જાણે કે અદ્ય બીડીને આવતો હોય એમ થયેલ અલાસ દડતો દડતો દરવાજા બદાર ઝીપડી ગયો. તમે દસશો, પણ આમ જાનેનું” એ તમને મારા દાદા કહી શકે. બધી વાત સાંભળીને કાંઈ એ-થેમીએ પવિત્ર પાણીથી શેતાનને દાંડી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ જિયારાને મથ મથો નહીં.

આપણું મામ આજારે તો રાત લાગે છે. પણ હજુ થોડાં વર્ષો પહેલાં આ નહું આવું નહોતું. ત્યારે તો મરા પિતાજી પણ જીવતા. એક વખત એવો હતો કે કોઈ પણ સારો માણસ પેલી નીશી પાસેથી પસાર થઈ શકતો નહીં એની ઓમ-તીમાંથી ચાંમચા જેવા ધૂમાડાના ગોટા નીકળતા અને હવામાં ઊંચે ચડીને ટોપીઓ જેવા આકારના થતા. પીધીના પાસના મેદાનમાં કોણસાના તીજારા વેરાતા અને પેલો મેતાન-એ કુતરાનું નામ જ ન લો - તેના તમેમામાં એનું કશું કદન કરતો કે ઓક વૃક્ષ ઉપર બેઠેલા કામકાઓ અમરાઈ જતા અને તેમનાં ટોળેટોળાં આકાશમાં બેસતા. તેમની ઓસોતો પડ્યો દૂર દૂર મુઠી દેલાતો. *

* આ નવાઈકાના રસિયન લેખક નિ. ગોર્બોલ વિષે નોંધ મનન-
-વિભાગમાં છે —તંત્રી

રુખાધવાતે ઉ. અરયામ.

[કિમર ખુદામની રુખાધવાતનું ઉગ્વિસ્તમાં રૂપાન્વર લેવું જાણાન્વર કરનાર એ ફિટ્ઝરોલ્ડે એ કાવ્ય પ્રકર કર્યાને આ વર્ષે સૈફ પૂરો થયો, એ પ્રસંગે એ ફિટ્ઝર મસ્તકવિ ત્રિભુવનના બાઈ સ્વ. હારોલ્ડે પ્રેમશંકર એ સાધાન્વર કહ્યું છે તેમાંથી થોડો વાંચતો ચઢી આપી છે. —તંત્રી]

મુજ સંગમાં ઠો રમ્ય હરિયાળી લારી ભૂમિ પરે,
જ્યાંથી પઠે રણરેતનું બુદ્ધ સદા, તેવા સ્થળે;
જ્યાં બાદશાહીને શુભામી નામ ના કાને અડે,
જ્યાં તખ્ત પર સુલતાન મહમુદની દયા હેયુ ધરે.
ત્યાં તરુઘટા નીચે પ્રિયે જો એક રોટી-ટુકડો,
મયનો ભરેલો જામ, કાળ્યકિતાબ, ને સૂરનો ઝરો
તું મુજ સમીપ ઉછાળવી, રેલાવતી ત્યા જંગલે
રે તો પ્રિયે! તે જંગલે છે સ્વર્ગ નૂતન મમ ઉરે.

x x x x

જમશીદ જ્યાં વિજયી બની વસતો મહિરા દીયતો,
ત્યાં સિંહ કે ગરૂળી ભરે દરબાર, લોક વડે, અહો!
બાણાવળી જોહરામ જંગી ગાઠ નિદ્રામાં પડ્યો,
વનખચર ઠોકે પાથ શિર પર તેહના મહનો લયો.

x x x x

અતિ ઉલટથી હું ઘરઘરે કંઈ જાની-પંડિતો તણે
નાનો હતો ત્યારે ક્યો, કલીલો ઘણીય મુશ્કે જ મેં.
કે આ બંને ને આ નહો, પણ વાર-વારે તે ધરે,
જે દારથી અંદર ગયો તે દારથી પાછો અરે!
મેં જ્ઞાનનું બીજ વાવિયું એ જ્ઞાનીઓની સાથમાં,
ને શ્રમ ક્યો મુજ હાથથી એ વૃક્ષને ઉગાડવા;
પણ આખરે તો આટલું બસ હાથ મારે આવીયુ,
હું પારિવત્ આબો અને વાયુ સમે બનાર છું.

સ્વ કવિ અરહેશ્વર કૃશ્નભટ્ટ ખળરનાર

રોમ્ય રસિકલાન પરીખ

પૃષ્ઠક 'કુમાર'ના સૌમ્યપદો

ਸਦਾ ਤੇ ੧੯੩੨੦੦

ਅੰਤਰਿਕਸ਼ਿਤ ੧੯੩੨

ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤਿ ਸਿੰਘ

વિજયરાય કે. વૈદ્ય

[સંખ્યા સરકારે દબાવ્યાં જ ને
અધિકારને પારિતોષિક આપેયું તેમાંથી
વાળી, કેસેક અંશે જુદા સંખ્યામાં,
હીક હીક દેખાતીને.]

જી ના લા લ

કે લિ નો

ધર્મ વિચાર

“જી નાલાલ કવિનું” સૂક્ષ્મ આન્તરજીવન ક્રેલાંક શુદ્ધ સ્વદેશી
ને જીભ બાથ રૂપે વિદેશી કે અવિદેશી તો પછી તરને સ્વદેશી
ધર્મસ્વરૂપોએ ધણું હતું: સ્વામીનારાયણે, ‘યુનિટેરિયનિઝમે’, ‘આલ્પ-પ્રાર્થના-
સમૂહોએ, એ વિધવિધની વિવશજી વૈષ્ણવતાએ તેમ ગીતા, ભાગવત આદિની
તત્ત્વિક વૈષ્ણવતાએ ખચ.” (૫. ૩૮)

આવી એ ધર્મદૃષ્ટિના વિકાસનાં સોપાન ક્યાં હતાં ને કેવાં, ક્યારે ?
એ દૃષ્ટિનું સૌથી પહેલું વિધાયક બળ એટલે આ આજન્મ કવિને “ સર્વ
નીતિપરાયણ, ધર્મસ્ત તથા સંજીવન હૃદયશ્રદ્ધાવન્ત ” સખનાર, સહ-
જનનદ્યનો સ્વામીનારાયણી ધર્મમાર્ગ.

એ ધર્મસંસ્કાર, જાણે મળયૂચીરૂપે, એમનાં માતૃશ્રી અમૃતબાએ કુરહી
કૃષ્ણજીવનની વાતો અને ગીતામાંથી પોતે પામ્યા હતા. પછી કાંઈક મોટા
થયે, પિતાના ઘરની અમાશીમાંથી, પડખેના સ્વામીનારાયણ-મંદિર ઉપરનું,
જાણે અગોચરનાં એકાણુ દેવું, ‘અન્તરિક્ષનું સરોવર’ પોતે કલાકો લગી
નિહાળી રહેતા: “કાંઈક અગોચર આકર્ષણુ આંખેને ત્યાં જાણે જડી રાખતાં:
અનિમિષ આંખે જાણે મંદિર-શિખરના સન્દેશ પીતી. ”

એથી થે વધુ: રાતેરાતે એ મંદિરમાંથી પોતે કયા સાંબળતા એના
આરંભનો ગુરુસ્મૃતિનો શ્લોક ‘સજીસજીલા ધર્મબાણુ સરિખડો’ પોતે સુણે
તારે: “ સોનાના તારે રેશમ વીધાય, એમ સભામંડપમાંની શાન્તિ
વીધાય, બક્ષતમંડળની દૃષ્ટિદયા વીજાવ-વિગોલ થાય, મંદિરચોકમાનો
અન્ધકાર ઘરઘરી ઊઠે, રજનીરાણીનાં અન્ધાર-અખરે જિજ્ઞાસા યાય: ને
પછી કયા જાણે. ”

અતુલ્ય જાગ્રિમાં વચાયલાં એ જીજ્ઞાસે અભ્યાસકાળે વારિસિયન થયાં
જે, ધર્મોપદેશકોનાં એકિશ્વરવાદનાં: હિંદુવાદનાં જન્મ માટિનો, તથા ભારત-

વર્ષના રાજા રામચોદન રાય, આ છેલા વટવટની જે પશ્ચિમ-દિશ્વરી વડવાઈ રાનડે-ભાંડારરનો પ્રથનાસમાજ, એના પણ ન્હાનાલાલ યુવાવસ્થામાં સભ્ય હતા ને ઉપદેશક પણ.

એ તથા પછીના સમય માટે, આ વિષયનાં કવિ-વચન છે સાર્થવન્તાં: "હું તો ધર્મે સર્વસારગ્રાહી-Eclectic છું: ને મહારા સારસંપ્રદાય-Eclecticism-ને અનુમરીને આ [વૈષ્ણવ] બ્રહ્મપુષ્પોમાંથી એ બ્રહ્મપરાગ મહે તો ધણો સારવ્યો છે."

આવી 'વિચાળી વૈષ્ણવતા' એ કવિવક્ત્રમાં કરીને સ્થિર થઈ હોવાથી તેમણે ખ્રિસ્તી, ઈસ્લામી આદિ મહાધર્મોમાં પણ આત્માના વૈષ્ણવો થઈ ગયાનું સ્વીકાર્યું છે. અકસ્મ-જીવનમાં સજીવ અંશરૂપે હતો એ સર્વધર્મ-સમન્વય ન્હાનાલાલ-જીવનમાં એમના પરમ પ્રિય કવિ ટેનિસન-રચિત "અકસ્મ" ડ્રીમ ખાંથી પોપણ પામ્યો હોય એવો પૂરો સંભવ છે.

કવિએ બ્રહ્મેસમાજને ભાગવતધર્મી કહ્યો છે એ હકીકત તથા પોતાનું જીવનસમય જેવું હતું તેવું સમજ્યે ત્યારે, અસખ વારામાં જેમ પ્રહ્લાદ નારદપરાશર આદિ ચૌદ'પરમ ભાગવતો થયા તેમ આમને સાંપ્રત સમયના સુવિરલ એક ભાગવત, સાચા ભગવદ્ભક્ત પણ કહેવાય.

કવિની ધર્મશ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ કેવું? ઉત્તર: "ન્હાનાલાલ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ માં માનતા, તે અત્યુક્ત તત્ત્વ થા એના એટલે ઇશ્વર એમ નહિ, પણ 'ઇશ્વર personal being,' ગુરુવિશેષ છે એમ માને છે."

ખીજું, શંકાચાર્યનું કેવલાદૈત તેમને માન્ય નથી તેથી એ વેદાન્ત-મતનો ભરૂંથી સર્વનું સંયોજન પોતે નવેમર આમ કરે છે.

જ્ઞાનં સર્વં જગત્સર્વં ।

જીવો જ્ઞાનં મુદ્ધર દયમ્ ॥

આમ છતાં શંકરાચાર્ય માટે તેમને ધણો આલ્સ હતો.

પછીનો કવિજીવન પરનો મુખ્ય પ્રભાવ તે ગીતાનો તથા 'અક્ષર્યાનાં વિમર્શન' ને અમૃતવના-સેતુરૂપ એનાં ઉપનિષદોનો.

મૂર્તિપૂજા પોતે કરતાં નહિ પણ એને માનવસહજ ગણી એનું આનંદ જીવનમાં સ્વીકારતા. તેમનાં માનસી પૂજનાં જાતિ-વંશજી આવાં:

દાવ્યસૈ રસેતસ્ય સેત્રાં મન્યે પાત્પતામ્ । (રસેશ એટલે શ્રીકૃષ્ણ.)

ધર્મ સ્વાભાવિક છે કે જેનો આત્મા અનન્ય હોયો અધ્યાત્મજીવનવિકાસ તે આત્માગી પુરુષ “ પ્રમુખા પૂર્ણાવતાર શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર વેણુવિહારીનાં પ્રત્યક્ દર્શન [પરિપક્વ નિઃ ઉત્તરણે] પુસ્તકપર્વ થી ત્રણ ત્રણ તિથિઓની અવધ સગી પામ્યા. ’

સાંજની વેળાનો સૂર

સાંજની વેળાનો વાગે સૂર,
આથમણું આજ નાણે ઉપાડે છે ઉર !
સિન્દૂરિયા રંગની તે લામણી લહેરાય,
સૂરની મુગધ નાણે વાયરે વેરાય,
પિંડંગને તાણે ગેમ શું રતું ઘેરાય,
સૂની સૂની સીમાઓનાં નાચે છે નૃપુર !
જુગની જુદાઈ જોતજોતા ગળી જાય,
જેની રે સંગાથે મારી છાયા લગી જાય,
આલમ્બાંથી એવો અંધકાર લગી જાય,
કોનો તે આ પડ્છાયો દૂર રે એ દૂર ?
સાંજની વેળાનો વાગે સૂર !

: (‘ છંદોલય ’ નવી આવૃત્તિ) : /

નિરંજન ભગત

નિ ક ષ

ભાલણુ વિષે કેસ'

ભાલણુ : એક અધ્યયન; લેખક, પ્રો. રસવરામ કા. શાસ્ત્રી (ભાંભલિયા), પ્રાચીન, મદરાસ સયાજીરાવ વિદ્યા વિદ્યાલય, 'વરદર' ૧૯૫૮. મૂલ્ય રૂ. ૪-૭૫.

આજના પરિચય માટેનાં ત્રણ પુસ્તકો આ પ્રમાણે છે: શ્રીયુત કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીજીને "ભાલણુ: એક અધ્યયન", શ્રીયુત વિક્રમ પંજાહત "મીઠા જળનાં મીન", અને શ્રીયુત ભાનુચંદ્ર ઝોલવણ બ્યાસકૃત "પરિવેશ".

પહેલાં આપણે શ્રીયુત શાસ્ત્રીજી ભાલણુવિષયક અધ્યયન નોંધએ. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસનાં સાધનસામગ્રી કેક નર્મદના સમયથી પ્રગટ થતાં રહ્યાં છે. જુગ જુગ સમયે અનેક અભ્યાસીઓએ પ્રાચીન મૂળ કૃતિઓ ને તેમને લગતી ઐતિહાસિક માહિતી તથા વિવેચન આપણને આપ્યાં છે. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનું પ્રમાણ, તેના વિગ્રામની રૂપરેખા અને તેનાં પ્રેરક ને ધટક જોડાથી હવે આપણે કીક કીક પરિચિત છીએ. આમ મહત્વની કૃતિઓ, લેખકો અને સાહિત્યકારોના, સામાન્ય નહીં પણ વ્યક્તિગત અને સદ્ગમ અધ્યયનનો સમય ક્યારનોયે પાકી ગયેયો ગણાય: પણ નરસિંહ, મીરાં, અંબો, પ્રેમાનંદ, શામળ ને દ્વારામ જેવા સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચીનોમાંથી પણ હજી આજ અખાને કાંઈક વિમૂઢને બેવરિયત અધ્યયનનો લાભ મળ્યો છે. બાકીના તો અભ્યાસીઓની પ્રતીક્ષા કરતા હજી બેઠા છે. એમનાથી એજ પ્રખ્યાત કવિઓ વિશે પણ સામાન્ય સ્વરૂપની ને છૂટકતુક માહિતીને બંદાર લાવવા સિવાય વિશેષ કશું બાક્યે જ થયું છે આવી પરિસ્થિતિમાં શ્રીયુત કેશવરામ શાસ્ત્રી જેવા પ્રાચીન સાહિત્યના પીઠ અભ્યાસી ને સંશોધકનું ભાલણુ વિષેનું અધ્યયન સોના સ્વાગતનું અધિકારી બને છે.

ભાલણુ સોળમી સતાબ્દીમાં થઈ ગયેયો એક ગણનાપાત્ર આખ્યાન-કાર ને પદ્યાર હોતો. "નળાખ્યાન", "દશમસ્કંધ" ને "કાદંબરી" એ એની વધુ જાણીતી કૃતિઓ છે. શ્રીયુત શાસ્ત્રીના પુસ્તકમાં પહેલી જ વાર આપણને

ભાલજીના જીવન અને કવન વિશે સર્વાંગીણ કહી શકાય તેવી માહિતી ને વિવેચન મળે છે. પુસ્તકનાં સાત પ્રકરણોમાંથી પહેલામાં ભાલજીની પૂર્વે આપ્યાનું સ્વરૂપ કેવું હતું તેનો વિચાર કર્યો છે. બીજા પ્રકરણમાં ભાલજીનું જીવનચરિત્ર ને સમયનિર્ણય છે. ત્રીજામાં ભાલજીની કૃતિઓમાં યોગ્યતા દેખાઈએ તેનો અને ચોથામાં તેમની ભાષાનો આછો ખ્યાલ આપ્યો છે. પાંચમાં ત્રણ પ્રકરણ આપ્યાનકાર, અનુવાદક ને પદકાર તરિક્કે ભાલજીને મૂલ્યે છે.

શ્રી શાસ્ત્રીએ આપ્યાનના પ્રારંભિક સ્વરૂપ વિશે ફરેલી ચર્ચા મહત્વની છે અને તે એક સાહિત્યપ્રકાર લેખે આપ્યાનનો ઉદ્ભવ ને સ્વરૂપ સમજવામાં ધણી ઉપયોગી નીવડે તેમ છે. એટલે જ આ સંબંધમાં તેમના કેટલાક મુદ્દા ને માહિતીની ચર્ચા અસ્થાને નહીં ગણાય.

આમાં પહેલું તો એ કે પ્રાચીન ગુજરાતી આપ્યાનનાં મૂળ ને સ્વરૂપ વિશેની વિચારણામાં શ્રી શાસ્ત્રીએ હેમચંદ્રના કાવ્યાનુયાયીઓમાંથી આપેલું ટાંચલું લેખું જ મહત્વનું છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો આપ્યાનો વૈદિક સમયથી જાણીતાં છે જૈનસંપ્રદાયમાંથી શુનશોષનું આપ્યાન તથા 'આપ્યાનના જાણકાર'ના અર્થમાં 'આપ્યાનવિદ્' શબ્દ આપેલું મળે છે. નિરુક્તમાં આપ્યાનનો અન્યેક વાર ઉલ્લેખ છે. પાણિનિ પણ આપ્યાનથી સુપરિચિત જણાય છે ને પતંજલિ તો ય વક્ત્રીત, પ્રિયશુ ને યયાતિનાં આપ્યાનોનો ઉલ્લેખ પણ કરે છે. પછી તો આપ્યાનોના ધણા ઉલ્લેખ મળે છે. પ્રાકૃતમાં પણ આપ્યાનો હતા, એ હરિમદ્રના ધૂર્તાકથાન જેવી કટાક્ષમૂલક પ્રતિરચનાઓ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે. મુખ્ય કથાનકની વચ્ચે આવતા કથાનકને મહાભારતમાં ઉપાખ્યાન કહ્યું છે. આમ સાપેક્ષદૃષ્ટિએ આપ્યાન તે જ ઉપાખ્યાન* છે પણ હેમચંદ્રે કોઈ પુરા-ગામીને અનુસરીને એવી બાબત આપી છે કે નવોપાખ્યાન જેવાં ઉપાખ્યાનને અ્યારે કોઈ કથાકાર (સત્તા મમદા) અગિયમ, પકન ને ગાવન સાથે કહે ત્યારે તે આપ્યાન કહેવાય; ને આવા આપ્યાનના ઉદાહરણ લેખે તેઓ 'ગોવિન્દા-

* શ્રી શાસ્ત્રીએ આપેલોગામી સાહિત્યપરિણામ અરવાન પૂર્વપ્રસંગિક: ટાંચલું છે તેમાં સમજાવેર શ્રેય છે. સાહિત્યપરિણામ એ વ્યાખ્યા 'આપ્યાન' નામના એક નાટ્યાલકારની છે. એ આપ્યાન નો પૌરાણિક આપ્યાન સાથે કરી સંબંધ નથી. આપેલે તેનો association to some old tale એમ જ અર્થ કર્યો છે ને પછી '... story' વચેરે આપ્યા છે.

પ્પાન' ટાકે છે. આમ અભિનય, પદને ને ગાયન સાથે શ્રોતાઓ સમક્ષ કપાકાર દ્વારા રજૂ થતું પૌરાણિક કથાનક એ આપ્પાન એવે એ સંગાને। અર્થ અગિયારમી શતાબ્દીમાં સુરક હતા. એટલે બાલણ પાસે સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતની તો આપ્પાનપરંપરા હતી જ. ને અપભ્રંશમાં જે કે આપ્પાન નામક દોષ પ્રાચીન રચનાઓ નથી મળી, પણ અપભ્રંશનાં ચરિતકાવ્યો ધાર્મિક પૌરાણિક કથાનકો પરથી વિશેષ રચાતાં એ જૂથવાનું નથી. વળી અગિયારમી શતાબ્દીથી અપભ્રંશમાં મહિનામક નાનીનાની કૃતિઓ રચાવા લાગી, જે સળંગ અથવા કડવાઈ હતી, ને પાંચથી દસ કે પંદર કડવક સુધીની મર્યાદા ધરાવતી. હેમચંદ્રનાં ગુરુ દેવચંદની આતી એક 'સુલકસાધિ' 'સુલકપાણ' (સુલમાપ્પાન) નામે પણ જાણીતા હતી. એટલે પ્રાચીન ગુજરાતી પૂર્વે આ પરંપરા તો હતી જ માત્ર પ્રાચીન ગુજરાતીએ એ પરંપરાને કેટલે અંશે ને કદ રીતે અપનાવી તે વિશે બાલણ પૂર્વેની આપ્પાનપ્રકારની રચનાઓ મળે તો જ ચોક્કસ પ્રકાશ પડે.

ખીલું, શ્રી શાસ્ત્રી, અપભ્રંશનાં સંધિગદ્ય મહાકાવ્યોને સ્થાને પાછળના સમયમાં નાના નાના રામ આળ્યા અને રામમાંથી ડગલકાવ્યોનો વિકાસ થયો અને સળંગ બધની રચના થઈ એમ કહે છે. તેને માટે કશો આધાર નથી. પ્રમથકાવ્યોની ને દુઃકા કાવ્યોની પરંપરા પહેલેથી જ ભિન્નભિન્ન છે. નવમી શતાબ્દી પહેલાંજ સ્વયંજ તથા તેની પછીપહેલાનો વિરહાંક જે કહે છે તેને આધારે સપ્રમાણ કહી શકાય તેમ છે કે પહેલેથી જ સંધિગદ્ય અને રામાર્જય એ અપભ્રંશના અલગ અલગ સાહિત્યસ્વરૂપો હતાં. તેમનો આકાર, બંધારણ, વિષયો ને વિષયનિરૂપણ ભિન્નભિન્ન રહેતાં ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં સંધિગદ્ય દુઃકાં ચરિતકાવ્યોમાંથી માત્ર એકસંધિપ્રમાણ સંધિનામક કાવ્યો વિકસ્યાં ને એ રીતે પ્રમાણની દૃષ્ટિએ તેમની અને રામાકાવ્યોની વચ્ચેનો ભેદ હ્રુમ થતો ગયો બીજા પક્ષે નૈનેતરમા પૌરાણિક આપ્પાનેત મહત્ત્વ વધવા લાગ્યું. તે પ્રકાર થતો લેક્ષણિક થવા માંજો. રાસામાં પણ વ્યક્તિચરિત્ર ગુંથાવા લાગ્યાં, અને એ રીતે તેમના અમુક પ્રકાર અને આપ્પાને। વચ્ચેની ભેદરેખા ઝાખી પડવા લાગી કાષ્ઠક આવી રીતનો વિકાસ અટકીએ તો જ બાલણ, નાકર, વિષ્ણુદાસ અને જનાર્દન પોતાનાં આપ્પાનેને રાસ પણ કેમ કહે છે તે, તેમ જ પાછળના જૈન રાસાઓ સ્વરૂપે ને લક્ષણે આપ્પાનથી અભિન્ન હેમ બની ગયા તે સરળતાથી સમજી શકાય. આ વાત

આ પહેલાં મેં કહેલી જ છે, પણ શ્રી શાસ્ત્રીએ એની કશી ગચો કે કરો, ઉત્તેજ નથી કર્યો. સળંગ રચનાવાળા દીર્ઘ કથાકથો માટે પણ અપ્રશ્નની પરંપરા હતી (જેમકે 'સર્વભૂતોરચરિત') એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ત્રીજું, કવચ અને સંધિબદ્ધને લગતી માહિતી આપનાર હેમચંદ્ર પહેલા નથી. પોતાના પુરાગામી ભોજ, રાજશેખર, સ્વયંભૂ કોરેના ગ્રંથોએ આપેલી માહિતી નો જ હેમચંદ્રે ઉપયોગ કરેલો છે. હેમચંદ્રમાંથી આપેલા ટાંચણની તેમની સમજણ બરાબર નથી. સંખ્યાદૌ એટલે 'સંધિકાબ્યના આરંભમાં' નહીં, પણ 'સંધિના આરંભમાં' સંધિના આરંભ અને કવચના અંતે જે પદ-Sādhak નિપત્તે કરાને આવતું તેની ત્રણ સંગાઓ હતી: ધ્રુવા, ધ્રુવક ને ધતા. અહીં 'ધતા' એ ધ્રુવાનો જ પર્વાય છે—વર્ગસંગ છે, પણ શ્રી શાસ્ત્રીએ 'ધતા' ને વિશિષ્ટ સંગ સમજી ૩૧ માત્રાનાં બે ચરણનો છંદ ગણ્યો છે. પણ હંદોનુશાસનનો છંદો ને સાતમે અધ્યાય સાતથી સત્તર સુધીની માત્રાઓના ચરણવાળી દ્વિપદી, ચતુષ્પદી ને પદ્મપદી ધ્રુવાઓ કે ધતાઓનાં લક્ષણ આપે છે તે પરથી તરત સમજાશે કે શ્રી શાસ્ત્રીની અર્થ કરવામાં ભૂલ થઈ છે.* કવચનો દેહ પણ વીશથી બત્રીશ ચરણનો નહીં, પણ આરંભમાં આઠ પ્રાસબદ્ધ પાદ્યુખનો રહેતો અને પછીથી તેને વધુ વિસ્તૃત—વીશ જેટલી પણ વિસ્તૃત—ખજાવવાનું વક્ષણ રહેતું. પિંગળકારોએ વ્યાખ્યામાં કવચની ૧૬ ચરણ કે આઠ જોડ જ કહી છે. કવચ દેહના વ્યાપક છંદ તરિકે ૧૬ માત્રાના ૧૬ કી કે વક્ષક અથવા પદર માત્રાનો પારણક વપરાતા,

ચોથું, 'કવચ'—'કવચ'ના મૂળ તરિકે શ્રી શાસ્ત્રી* કટ-વચ કે કટકવચ કહે છે, તે સમર્થિત થઈ શકે તેવું નથી. 'કવચ' કે કટકમાં અંત્ય-અંતો 'સ્વાધિક' પ્રત્યય ક માંથી આવેલો છે. અમ માત્ર કવચ જ છે, તેનો કટક સાથે સંબંધ ન જ બેસે. 'કડી' ના મૂળમાં રહેલા કટિકા કે કટક સાથે કવચનાં આગલા અંશને સંબંધ હોય એટલી શક્યતા ખરી. એથી આગળ જવા માટે કશો આધાર નથી. ને નિવનાથના સાહિત્યકર્મમાં કવચ એ દેખીતાં જ બ્રહ્મ પાઠ છે. કવચ વાળા પાઠાંતર મળે જ છે. એટલે એને ફક્ત સુધી જેટલી જવાની ને તેને પાછાં માણુ સાથે જોડવાની કશી જ જરૂર નથી.

માસણના જીવન અને સમયને અંગે શ્રી શાસ્ત્રીએ અત્યાર સુધીની

* સંધિબદ્ધ કાવ્યોનાં નામોમાં 'દિલકોશ' નામ પણ તેમજે શબ્દો મુક્યું છે 'દિલકોશ' સંધિબદ્ધ નથી.

ચર્ચાઓ ને મતોને સમીક્ષક દૃષ્ટિએ ચકાસ્યા છે ને નક્કર પુરાવાથી સમર્થિત હોય તેટલી જ વાત સ્વીકારી છે. દૃષ્ટવી સોળમી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધને તેમણે યોગ્ય રીતે જ બાવણુનો કવનકાળ દર્શાવ્યો છે.

આખ્યાનકાર તરફે બાવણુને મૂલ્યતા, શ્રી શાસ્ત્રીએ મરફૂત કાબ્ય શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બાવણુના આખ્યાનોનું રમનિરૂપણુ તેમ જ તેમના અનકારોનું નિવરણુ કયું છે તેમણે "સમશની" "નનાખ્યાન" "દશમસ્કંધ" ને "કાદમગી" ને વિશિષ્ટરૂપે બાવણુની અનુવાદનિઓ કહી છે. પણ આખ્યાનો એ અનુવાદો જ છેને ? કથાનકની પરિચિતતા, આખ્યાનકારની રુચિ ને વય પ્રમાણે ઓઝી કે વડુ ચિકિત્સેરી રચનાશક્તિ, આગતી પરપરા વગેરે અનેક કારણોને લીધે ગુજરાતી રચનાઓ વધતી કે ઓઝી મૂનાનુમારો બને પણ તેથી તેમની વચ્ચે કોય તારિલ કે સ્વરૂપમત બે ન પાડી શકાય પોતાની અમુક રચનાઓ તે અનુના અને બીજી કેટલીક રચનાઓ તે પ્રાચીન કૃતિઓને આધારે કંઈના સ્વત્ર પ્રવાસે એવો સ્પટ બે બાવણુના મનમાં હશે ખરો ?

પદ્ધતિ તરફે બાવણુનું રચન શ્રીયુત શાસ્ત્રીએ વાજમી રીતે જ ઊંચુ આડુ છે, ને વાતસંધ્યભાવના ને બીજા કેટલાક સુદર પદો ઉદ્ભૂત કર્યા છે.

બાવણુકાલીન ગુજરાતીના બ્યાકરણદૃષ્ટિએ કેટલાક બ્યાપક લક્ષણો તથા શબ્દભંડોળની દૃષ્ટિએ કેનાક લાક્ષણિક શબ્દો તારવીને આખ્યા હોત, તેમ જ બાવણુના આખ્યાનોનો ટૂંકસાર પણ અભ્યાસીની સરળતા ખાતર આપી દીધો હોત તો આ મૂલ્યવાન અધ્યયનની ઉપયોગિતાની માત્રા છે તેથી પણ બે દોગ ઊઘી યાત આ તો અમુ તેથી વધારે મેળવવાના સ્વાભાવિક લોભથી પ્રેરાર્થને કર્યું છે શ્રી શાસ્ત્રીના આપણા પ્રાચીન સાહિત્યના અનેક વરસોના સંશોધન-અધ્યયનનો લાભ આપણુને મળ્યા કરે છે એ આનંદની વાત છે.

આતુ અભ્યામપૂર્ણ પુસ્તક તૈયાર કરાવીને વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલયની પ્રાચીન ગુર્જર અંદમાળાએ પોતાની પ્રતિષ્ઠામાં શક્તિ કરી છે અપૂર્ણ

હરિવલ્લભ બાપાણી

પેટલીકરની “શકુન્તલા”

અને બીજાં ત્રણ

‘સર્વોત્તમ માહિત્ય’ એ ઓછીના આશયે આજે પદ્ય ગિનિયની સમયમર્યાદા માં મારે ચાર પુસ્તકોનો પરિચય પ્રાપ્તવાનો છે. તેમ પહેલું પુસ્તક છે ઈશ્વર પેટલીકરની નવનકશા-‘શકુન્તલા’. કવિ કાવિનાના મુખ્યમંદ નાટક ‘શકુન્તલા’માં થી પ્રેરણા લઈને યેજાહે આ નવનકશા રચી છે. એટલે, લેખક કહે છે તેમ વાર્તાનું મંડળની કથાનાં રચન છે. યેજાહે મૂળ કથામાં ૬ નાટકમાં આવતા અલ્પભાગના અમરકાગી પ્રમગ્ધને ટાળીને અચર્યા કેટલીક વાર પસંદાવીને નવનકશાનું રસમય વંતુ પુદ્ગિલાલ મનાવવાનો હેતુ રાખ્યો છ મૂળ કથાનાં વંતુ અર્વાચીન દમ નિરૂપીને તેના નવો આકર્ષક દર્શિત્રાલુપી ઉદ્દેશવાનો પ્રનામ કર્યો છે. એ પ્રયાસમાં લેખકની મદ્દના-નિષ્ફળતાનું કંઈક આપ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

મૂળ નાટકનું નવું દ્રશ્યમાં લેખકે તેા કપરસપિની ગેઠાળગીમાં તેમની પાનકકુત્રો શકુન્તલા અને દુષ્યન્ત રાગ વચ્ચે પ્રથમ નગર પ્રેમ થયે તેમણે કૂપી રીતે ગાધર્વવિવાહ કર્યા અને દુષ્યન્તે પ્રેમચિહ્ન તરીકે પોતાની વીંદી મગર્લા શકુન્તલાને પહેરાવી, ત્યાં પછી નમરમા ગયેના દુષ્યન્તની યાદમાં અનિધિની અવગણના કરનારી શકુન્તલાને દુર્વાસાએ શાપ આપેા કે દુષ્યન્ત તેને જૂની જગે શકુન્તલાની મખાગોએ આ વાન જમ્ગી. તેમની વિનવીથી દુર્વાસાએ શાપનું મારણ આપ્યું કે કાઈ પણ સ્મરણચિહ્ન જતાવવાથી રાગની મૃતિ પાછી આવશે. આ બધી બિલાથી અગાત શકુન્તલા માગરે વિલાય થઈ પણ દુર્વાસાના શાપની અમર તમે આવેના રાગને પ્રવંચગોની પ્રા મૃતિ જ રહી ન હતી. તેણે શકુન્તલા માથે મખધનેા ઇન્કાર કર્યો, પુરાવો માગ્યો. પુરાવો શકુન્તલાએ આગળી ઉપર ગોઠ્યો. પણ વીંદી તેા રસ્તામાં જ ક્યાક પડી મઈ હતી કર્પારમાં અપમાનિત થયેલી શકુન્તલાએ મરીચ સપિના આનમમાં આશ્રય લીધા. ત્યાં તેને પુત્રપ્રમય થયો. એ પછી અચાનક માગીમાર પામેથી વીંદી મળતા દુષ્યન્તની મૃતિ પાછી આવી આશ્રમમાં શકુન્તલા અને તેના પુત્ર નાથે તેના સુખ મેળાયા.

વાર્તાકાર પેટલીકર દુર્વાસાના શાપનો તેમ જ વીંદીના અમરકારનો પ્રયગ પુદ્ગિલાલ બને એ રીતે યોજ્યો છે. તમા દુષ્યન્ત શકુન્તલાને પ્રેમચિહ્ન તરીકે વીંદી પહેરાવે છે શકુન્તલા એ વીંદીનો સ્વીકાર પણ કરે છે, પરંતુ દુષ્યન્તની

તેનું હૃદય હતું છે. એ એક ફૂટી ન જાય તે માટે જડીને સિંધુ આપી
તૈયાર કરે છે, ચાર-જ મહિનામાં જ 'જડી' જવા બની જાય છે, એ જ
જવા કામ પડી વર્ષો બાદ, નોકરી જવાથી લાચારી અનુભવતા મુઠ્ઠા
ચણામાં પડે છે. વાર્તાની ત્રણક એ ચિત્રમા જ છે. નમ્રહની હેડી વાર્તા
'હીરાની ચમક' છે. વાર્તા ઔનિહામિક તત્ત્વવાળી છે, શાહમદે ઔરંગઝેબ
મુલ્ક મુમત્તાહ હોઝને વ્યવસાયે કંઈ વિશેષી છે. એક માધુને તેના
ભાંગના વ્યવસાય માટે તે તિરમકારે છે, સધુ તેના ધમક એક ભવિષ્યવાણી
લગ્યારે છે કે એ શાહમદે પશુ એક દિવસ વ્યવસાય પડાશે. સાર પડી
ઔરંગઝેબ ખાનદેશમાં હીરા નામની છમીના પ્રેમમાં પડે છે, દાસી સાચા
પ્રેમના પુરાવા હોયે શરાખી એક જ પાથી શાહમદને પિત્રાવધ આમક
મેવે છે. હીરાના મોહથી મોહિત થયેલા તે પીવા તત્પર બને છે. વાર્તા
વાંચના પ્રશ્ન એક જ થાય છે કે હીરાએ પ્રેમની કસોટી માટે શરાખી
ખાધી જ કેમ પલટ કરી ? બીજી ઝર્ષ કમોટી તેને નસીની ? પશુ ઔરંગ-
ઝેબને પેલા સાધુની વાત થાદ આવે છે. માધુની ભવિષ્યવાણી માથી પાકવા
માટે જ પ્રમંગની આ તાનમેવ થયેલી હેખાઈ આવે છે. મમ્મના શીર્ષક
ગીરવ આ વાર્તા હેખાડી ચકતી નથી, ખરી રીતે તો પદર વાર્તાઓમાંથી
એક પશુ વાચકને મુખે "ધન્ય ! ધન્ય !" કહેવાયે તેવી ઢોડીની નથી. સેખના
'જાણ' અને 'પંકજ' જેવા સમર્થ વાર્તાસંગ્રહ વાચકને આ 'હીરાની
ચમક' તેમની યાત્રી ક્ષમની પ્રતીતિ કાવશે એમ મને લાગે છે.

નવલકથા અને ટૂંકીવાર્તા પડી હવે ત્રીજી પુસ્તક છે તે રંભાનકે
ગાધીના એકાંતી નાટ્યમે મંત્રક-દેવ તેવી પૂજા, આ નાટ્યપ્રકાર વિશે
પહેલી મહત્વની વાત એ કહેવાની છે કે નાદિનિદ મૂલ્યવતા અથવા
તો વસ્તુમૂલ્યગી કે આયોજનની (ટેન્કિની) દ્રષ્ટિએ આ સંગ્રહના નાટ્યોને
મૂલ્યવતા નાસીયામ થતુ પડે તેમ હેવા જાણાયા સિદ્ધિન અમારને-
ખાન કુતિને જોસમાજને હળવ મનેરજન હાગ ઉવનની કોષક હી
ગીધનારા થણા તત્ત્વો તેમના નાટ્યોમા દેખાય છે, એ રીતે આ નાટ્યો
લખુખરુ બેલિષ્ઠાન કે પ્રચારણી છે. 'જન્મકુળીમા' વ્યવસાયે જોવાની
કુળીમા વહેમ પર 'ધન મળીની ધૂન'માં બાલિન હબ અને મિ'વાયા
પર તેમ જ 'વહેમનુ ઓન'મા સમાજના કેટલાક વહેમો પર લેખકે હળવ
વાર્તાવાપો દારા રમુજ કે કટાક્ષ કર્યા છે, 'શુદ્ધમદે'મા સાસુવડના સવા
પર પ્રહાસકારો બોધ છે. 'પહેલાં અને પડી'મા સમજવનમાં ત્રીની કટુ

તાનું આપણું ચિત્ર છે. 'અને કહું'માં પત્નીના કુદરિષ્ટતાથી અકબાતા પતિની મૃત્યુવશત્તું રમણ આવેખન છે. જે નાટક પરથી આ મંત્રકનું શીર્ષક નહીં થયું છે તે 'દેવ તેવી પૂજા'માં દીકરીને મનગમતો વર વરાવવા પિતા-પુત્ર સારથી મા માથેનું કાવતું રમણ સંવાદો દ્વારા આલેખાયું છે-જો કે તેમાં પ્રમંગે અત્યુક્તિભાષા છે, આમ લખુખરું આ નાટકે વિવરની દૃષ્ટિએ સમાજિક છે અને બીજીવનને લક્ષ્ય કરે છે. લેખિકાની કલમને મજા અપાવે તેવું નાટક 'તો છે 'ઝેર તો પીધાં નથી નથી.' એ નાટકમાં મોઢેડીના પાત્રનાં મહત્ત્વા અને ઝેર પીવાનો આખો પ્રમંગ યોગ્ય રીતે યોગ્ય છે. શ્રેણી પણ પ્રમંગને અત્યુક્ત મંજાર છે નાટક કરુણાન્ત છે.

મંત્રકની એકંદર તપાસ કરતાં કહેવાય કે માનવજીવનના સામાન્ય તપાસી પરના ભાવોનું મરણ શૈલીમાં આલેખન કરવાની કુશળતા વાર્તાકારમાં સહેજે દેખાય છે. અને એ રીતે તેમનાં નાટકો સામાન્ય શ્રિષ્ટિ સમાજમાં પથ ખી કહે તેમ છે. સૌથીમી દૃષ્ટિએ આ નાટકો મુશ્કેલી અનિવરણી અને શિક્ષિત મુશ્કેલી પાત્રોના મુખમાં પણ અવારનવાર 'હિયો' 'હિયો' 'જાહો' ને જાહે 'જોહ' જેવા શબ્દોનો ખુચે છે

એથું પુસ્તક છે તે કાકા કાકેલકરના મુશ્કેલપ્રવાસને વગતુ છે. 'જીમમથો દેશ જાપાન' : ઇ. સ. ૧૯૫૪માં અને ૧૯૫૭માં એમ બે વાર એમકે કહેલી જાપાનવાસીનો નવનિર્ધારિત ચિતાર આ પુસ્તકમાં છે. ઇ. સ. ૧૯૦૫માં રશિયાને હરાવ્યા પછી જાપાને હમણા બીજી વાર આખા જમતનું અને ખામ તો બારનવાસીઓનું ધ્યાન એથું. હાંસીશીમાં અને નાગાસાકી પર બે પરમાણુબોમ્બ પડ્યા એ જાપાનનો જન્મ હજી મુશ્કેલી નથી. જાપાન પૂર્વેના ઔદ્યોગિક દેશ અને બૌદ્ધોનું જામ હોવાથી ભારતને વિશેષ મહત્ત્વપૂર્ણ કોય જ. કાકાનાદેને જાપાનમાં નાગાસાકીનું કાલ કરના ભારતની પ્રજાની હમદહીં અસ્પષ્ટારક સૌથીમા વ્યક્ત કરતાં કહ્યું છે : "હાંસી-શીમાં ને નાગાસાકી ઉપર જે હવેલેખુ બોમ્બ પડ્યા તે ખરેખર એશિયાના હથ ઉપર પડ્યા, તે દિવસે આખું જાપાન અનુભવ કર્યો કે પશ્ચિમની પાનકી નીન આગળ આસરો કોઈ સુરક્ષિત નથી. એ બે બોમ્બના કાદા, એ સાંચે જ. એશિયાઈ મંડલ ખરેખર વનમાં કામ વ્યાપ્ત્યનો હવા," (પૃ. ૧૮૬)

ભારતની આહિમાત્મક નીન અને જાપાન માર્ગદર્શન માટે કેવી આજ્ઞામરી થી માંડી ગયું છે તે દર્શાવવા સેખકે એક જાપાની મુશ્કેલી પત્ર

મદાન એટલે પાતે ઉદ્ધર્મા સંધર્મ છે એ વિશ્વાસે તે બાલ સ્મરણુચિન્ત રાખવાની ના પાડે છે અને રાખ્યા અતિ આશ્ચર્ય છતાં તે વાંટી પરત કરે છે, આ પ્રસંગ સંદેહક યોગ્યો છે. રાજા દુષ્યંત સકુન્તલા સાથેના સંબંધનો ઇન્કાર કરે, ત્યારે માત્ર પુત્રવા લેખે સકુન્તલા કોઈ નિશાની રજૂ ન કરી શકે એ માટે આ પ્રમંથની જરૂર છે. આ પ્રસંગયોગ્યતામાં લેખકનું કૌશલ્ય દેખાય છે છતાં જવાબ જાણી લીધા પછી મળેલા લખણા જેવાં આ પ્રમંથ લાગે છે. એ સિવાય આપસત કરવા જતાં સકુન્તલા આગળ જોઈને પોતાના શત્રુકાંક્ષીન દુષ્યંતનો 'મેમાન્સ' વધુ છે તે સકુન્તલાના આશ્ચર્યનું પૂરતો ઠીક છે પણ જોઈને સમગ્ર પાત્ર જોતાં અનુચિત લાગે છે. એ પછી બીજો પ્રમંથ જોઈએ. ગજશરદિ અને પ્રેમધર્મના મધ્યમાં રિખાતો રાજા વાપસ પ્રમાણે સકુન્તલાને લેવાની શકતો નથી. પ્રેમધર્મ માટે રાજશરદિ લેવાનું સામર્થ્ય દુષ્યંતમાં નથી. ગજશરદિ પ્રમાણે અપ્સરાકન્યા સકુન્તલા પદગણી થઈ શકે નહિ. દુષ્યંતનો સકુન્તલા પ્રત્યેનો પ્રેમ એટલો દૃઢ છે કે સકુન્તલાને પદ રાણીપદની જરા પણ બોધું રચાવ અને તો એ ચનાવી લેવા તે તૈયાર નથી. બાવા માનસિક સંધર્ષ દુઃસ્વાન અમાનક જ સકુન્તલા રાજશરદારમાં આવડે જોવા રહે છે. રાજશરદિને વશ વર્તનાર ગાળને અવગણે રસ્તો મૂકે છે, સાવ ગપનાથ રીતે સકુન્તલાના સંબંધનો તે ઇન્કાર કરી દે છે. વાર્તાકાર એ આખો પ્રમંથ અંત રીતે જમાવી શક્યા છે છતાં દુષ્યંત મળે પહેરેથી જ જોઈને રાખ્યા કોય તેમ એક પછી એક ગૂઢાણાં ફેરવે મળે છે તે આશ્ચર્યજનક છે.

બાપમાનિત સકુન્તલા પામે ગાજપુત્રોદિત એકાંતે નથી પડનાનો દોહ કરે છે. સકુન્તલા દુષ્યંતનો પાતાના પ્રાંત પ્રેમ સંદર્ભ લોકે છે. તે જ પદ રાણીપદનો આશ્ચર્ય મૂકા દે નો રાજગર્ભેવમા લેવા અમારા થઈ શકે તેજ છે આશ્ચર્યની આ મુખ્ય તાપસકન્યા પદગણીપદનો દૃઢ હોવા મામતી નથી, પાતાના બાનિ પુત્રના દૃઢ એથી દુષ્યંતનું પોતાના પ્રેમસુખ માટે પુત્રનો અધિકાર કેમ દુઝાવી શકાય ? આગળ ૩૫૨ પુત્ર જન્મ્યા માટે તો ૨ વર્ષ સોડો પણ એના વિને શું કારે ? સકુન્તલાને આ નવા રાજગર્ભેવમા થોડા જ નમનમાં બાપુ બધું બાન યર્જનનું તે માટે ગાજપુત્રોદની સોના ૪ જવાન ૨૦ મધુવી પડે, કે પછી એ રાજગર્ભેવ દલી માટે આ અંત અધિકારનો ખ્યાલ અનાવણે તેને આવી ગમે એમ જાતેયે.

“સકુન્તલા પહેલે દોડ ન આવવાથી રવવાનખેર” એવું માટે ન મરીય આશ્ચર્યમાં રહે છે. મરીય આશ્ચર્ય લેખકે જે સ્વિચ દેવું છે તે શી અસંધિક-

આશ્રમની પ્રેરણાનું ક્ષણ દેખાય છે. ત્યાં મરીચ ઋષિનું પ્રવચન મનનીય છે. લેખિકાની મમાજીપુત્રારજ્યાદિતિ તેમાં પ્રતીત થતી દેખાય છે. આશ્રમમાં થકું નવાને પુત્ર જન્મે છે. બંધી વાતો ઊઘી ઊઘી પ્રગટે કાને આવે છે. રાજા મિનવારજી હોવાથી પ્રજા પોતે જ ચક્રવર્તી અને તેનું પુત્રનો સ્વીકાર કરવાની રાજ્યો મચના કરે છે. રાજદંડિના મદદખુમાંથી રાજા છૂટે છે અને વર્તી મુખાંત બને છે.

‘ચક્રવર્તી’ નવલકથાના વાંચન દરમિયાન કેટલીક વાર પ્રસંગોમા લેખિકાનું સહેલું તાલમેલિયાપણું, અનોચિત્વ, રોલીનાં-પદાવલિનાં વિચિત્ર મિશ્રણો, કોઈક વાર રમિક વાર્તાપ્રવાહને બદલે ગુપ્ત બુદ્ધિગમ્ય ચર્ચાઓ જોવામાં આવે તેમ હોવા છતાં એકંદરે વાર્તાનું સમગ્ર વસ્તુ સુગ્રિહ રીતે યોજવામાં અને મુખ્ય મદેશ પ્રતીતિકર થાય તેનું રચનાકૌશલ માખવામાં વાર્તાકાર ખરેખર સફળ થયા છે.

પરિચય માટે ખીણ પુસ્તક છે-સદગન રમણધાવ દેનાઈનો વાર્તા-મંત્ર ‘હીરાની ચમક’. નવલકથા તેમ જ ટૂંકી વાર્તાઓ દ્વારા જનતાની માહત્તા મેળવનાર લેખિકાનો, સંભવ છે કે, આ છેલ્લો વાર્તાનંત્ર છે આ સમકાલીન કુલ પંદર વાર્તાઓમાંની પાંચેક પૌગણિક છે.

એકંદરે પુરાણનું વસ્તુ નિરૂપનારી પાંચ વાર્તાઓમાં કંઈ નવું અર્થદર્શન નથી; ક્ષમનૈયી પણ દિક્ષી છે. પ્રસંગની ચમક નથી. એ કિવાયની વાર્તાઓમાં ‘કમવનપના’ કંઈક ધ્યાન એવે છે. બગાળેલા ઠાકોર ફેરિસિંહ કમવનપનાનો પ્રેમ મેળવવા તેના પતિનું માર્ગ કપાવે છે અને કમવનપના રણચંડી બને છે. તેનું ખાખર ઠાકોરના આધારી ભરાય છે. ખીણ એક વાર્તા ‘અણુધાર્યો મેળાપ’માં સમ પદ્મદાસીની આગનમાં જૂનાં અને નવી પેઢી વચ્ચેનું ચર્ષણ સ્પષ્ટ થયું છે. પિત્રની હિંમત વિરુદ્ધ યુગ દંડિને પુત્રને શકલામ કરવો પડે છે અનાવરણે પિતાના જ કારખાનામાં દર દેશમાં મોકરી કરે છે. ત્યાં અચનાક પડેલી હુનાલમા તે પિતાની મિત્રકુળ મગૂરોના રોષમાં ખાક થઈ જતી બચાવે છે. પિતાનો ત્યાં અણુધાર્યો મેળાપ થાય છે. વાર્તાના વિષય કે તેની રમૂઆતમાં નાવીન્ય કે અસમાન્યતા કશું નથી. વાર્તાને અતે ચમત્કૃતિ પણ અમાન્ય છે. ‘આમંત્રિશક્તિ ગોરવ’ એ વાર્તામાં ગુરુ અને શિષ્યા વચ્ચેનું બાવબધું ચિત્ર છે. અમલુ હોવાને કારણે જડી નામની હુવતીના વિવાહ તોડવાનો તેના પતિનો પત્ર ‘વાંચી સિરુભાઈ-મણ્ડર જડીની સહીથી પોતે તેના પતિને પ્રેમપત્ર લખે છે અને

કાકીને જો ત્યજે જાણના પદોમાં ન નહિ પણ સામુદાયમાં પણ પ્રવેશ
કરી તેમની જાણના કથા, નેમ્તુ ગાળિય વગેરેનો આવા સીંચો છે. જે
મેળાવાઓના ચિત્રો આપવામાં કે જેના કહે છે તેમ જાણના પ્રજા એ
હમી પ્રજા છે, ખૂબ પ્રજા જે છે અને રડા મરે છે એમ છતાં કાન
કરવામાં એની હકિત ગદ્યોની છે, ખૂબ જાણી પ્રજા છે, એમના ઉચ્ચોની
આથે કથા જુ વાળ છે પદની જાણપૂર્ણતા નમરગીના જોડવાળીના કે
સાંજનમમર વાળનીની જોડવાળીમાં પણ તેમની કથા પ્રજા યથા વિના
નહોતી નથી. હવેનનો મેટો પુરુષાથ તેઓ કથા પાઠ્ય ખચે છે મળ
મહાપુદમા જુવાન થઈ નવેશી મા પ્રજામાં એક નરી જ નવનાકમિનો
નવ થતો લેખા જુએ છે

જાણની પ્રવેશ પડેય - જા ઉપરાંત મમ કારેખરે એ શ્રમિતા
નોર્મમાંનો જા મનનર માખા ન નાવ કરના પ્રકૃતિમાં તેમનો જન જરા
જ મેને નથી-કામ વિશે છે એથી ન જાણની પ્રજાએ ઉપરના શ્રૂષી
માન્યુ અને જુજાઓ મરોચે, બચવામાં વિષા હમ નિકો નમ
ગાકા-મન વગેરેના ચિત્રો તેમની વિશિષ્ટ મુખ્યત્વ સૈદ્ધીમાં તે બધા
કરી થમ્યા કે જાના સૌથી નેમ તેમને જ નથી. કૃતિવામાં
જાનામુની જેવાના ત કુળને આપી-જાપીને ન લીધી તેમાં તે લેખક
જાણ જેને ઠળગાયા મર નૂં કે આ જવા નોર્મમાંનો વર્ણના
આવડા મરી મેટક સૈદ્ધીમાં જુ થયા કે વાચક જાને વાસ્તવિક ગિર
નિદાણવાને જાને બ પાની મેટનીમાં આવાઈ જાય છે-જાણની શ્રમિતે
જાને મેટ મત્તનિષ્ટ પ્રધિમાં પડોયી ના છે મોર્મમાંનો મખૂલિય નવ
કાર-મ થા ચિત્રોની આથે સથે તેમનો જનમનમની વાતો તે આનના જ
કેવ. મેથી વા રીને વળગીને મેને જાગેના નથી તખાના ચિત્રોને
જુ હમર જાની ના અને માર્ગિક છે અને વળગીની નથે ન તે વળગવા
લેવ છે આ જાની આજરના આ પુનમમાં લેવા છતાં 'દિમાતપો પ્રવામ'
મા વળગીની પ્રજાની કે વિતનની કે જાનીની જાણની જેવા મને છે-
લેખની ઉચ્ચ કથા નિમાનુ જે જાન થાય કે તે આમાં થઈ થકુ નથી
હવેનો જાને કે કથક થા દેખાય છે

મહુસુદન દી પારંખ

(આજ પાણીના જોગવણી-જા રજા આ)

સાત મોટાં પ્રકારોનો

૧. સુરત સોનાની મૂરત : સાગ્ર હસોથી યે વંડુ મોટાં પાનાનો આ મરિત્ર અથ એના કર્તા તથા પ્રકાશક દ્રવ્યસાગ્ર ધ. દેગાઈ તરફથી મળ્યો છે. તેમને સંખ્યાબધ સહકારીઓનો અથ આ બારે જવાબવરીવાળા કામમાં ગણવાથી પોતે એનાં ૩૦ પ્રકરણ, ૧૧ પરિશિષ્ટો તથા ૧૬ ટૂંકાં ચરિત્ર-લખાણમાં, “વિવિધ સામગ્રી પુષ્કળ પ્રમાણમાં” સુરત વિશે આપી સકયા છે. એ રીતે આ પ્રકારના વાદમયની કાળા વળનની મોટ તેમણે પૂરી પાડી એ માટે તેમને અભિનન્દન ધટે છે. (દે. અહવા લાઇન્સ, સુરત. ફિ. રૂ. ૧૫)-વીગતે અવશોકન આવના અકે.

૨. મરિત્ર મહેતારી ચુ. મરિયા મુર્ખાના ૪૦ પ્રવેશો તથા ગદ્ય-લેખકોની છમીઓ સહિતનો આવકારવાત્ર અથ રા. રંગુના કિંમતે, નામે ‘યુજ્જ્વલમા સાહિત્યસર્જકો’ વિંપાણે રચેલ સોમના પ્રકાશક સો. ‘મહેતારી’ તરફથી પ્રકટ કરાયા છે. એ સહિયાર ‘મહેતારી’ આ પાંચ હોદ્દાથી વ્યક્તિઓના સહકારે એકંદરે સન્તોષકારક પરિણામ છે : રવિશંકર મ. રાવળ, શાન્તિલાલ છ તોડાઈ, યુગાનન ૬. યોગેશ્વર જગદીશ અ. કિશોરવાળા તથા કલાવતી વોરા. છમીઓમાંના અમુક છમીઓ તેટલી સુંદર નથી એવા ધનમિત્ર ‘કુમાર’ના એમિલ અકાના અભિપ્રાયમાં અમે મળીએ છીએ. ત્રિલોકાવવાકન તથા ચરિત્રમાં, આવા ચિત્રપ્રધાન પ્રકાશનના એ તો મુદ્દાએ જોણુ અગો તેમાં, એના હેતુ થર આખે સિવા (ને ૬, ૪. ૩૬મે છે તેની હકકતના બૂઝ, કવિ કાન્તેના શિક્ષણનિકાન બાવનમરના કાળાએ એ બૂઝ, જેવી ન થઈ હોત એમ ધ્રુવિએ), તેથી નિભાવી સેવા જેવા - એ કાળવા કોઈ દરેક, કાળવતી કનમની વિવચન પ્રકાશકને જણ્યો નહિ. કે તેમણે કોઈના નહિ. મણીએ છએ નામ-પત્તણી વિર કહેવાતુ કે સપાક રા યુગાનનસે પાનતુ નામ હાંડી ઈધિ હોત અને સામળ બદ તેમ જ રાજેશ્વરી મ. ન કવેરી, જ દલાલ, પેટલીકર તથા રાજેન્દ્રને બીજી આકૃતિ માટે ગુણી આમા સ્વ. રણજિતરામ, સ્વ મહાદેવભાઈ, તે રાજેશ્વરી મોહનલાલ પા. દે. અંગાલાલ બા. પુતણી, ચુનાલાલ વ. સાહ, તથા વિચનાય મ. બદ માટે જ્યા મેળવી હોત તો, જે વગેરે એટલે વિનાશીઓ તથા અન્ય સાહિત્યરસિકોને માટે તેમણે તથા સાથીઓએ આ સરસ હોત આટલો ખર્ચી જલેમત જોડાવીને તથા બારે ખર્ચ કરીને તૈયાર કરી છે તે

વગેરે તેમજ વધારે કમલ સેવા, અધિક ઔદ્યોગવિવેકયુત મેદા, ગળતો હોય એવો અભારો નુ યોગ્યતા અભિપ્રાય થયો છે

૩. ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા મ. સુ. વિશ્વવિદ્યાલયે વડોદરાથી ર. ડાનાં કિમતે પ્રકાશિત કરેલા, એના નામથી વિવેચસચિન, ૫. સુખનાનકૃત સુમન્ય છે, મોટા માથા ૫ વડુ પૃષ્ઠોના એ જ વિજ્ઞાનમંદિરના વિજ્ઞાનના ૧૬૫મા સુવર્ણ વિજ્ઞાનભાષ્યે પ્રસિદ્ધ કરેલા 'અધ્યાત્મવિદ્યાસ્તુ' (શ. ૩)ની જેમ, ખરા વિજ્ઞાનને કુચ્છવન આ કારમા કૃતિકાને ૫૩ આપકેના ચિત્ર-નીધ્યા માર્ગે હવવાનું હવનાયેન પૂરું પીસે છે

૪. સુખસતી સપરચના એ અધ્યા કે કા શાસ્ત્રીના મુબાર્ક-વિજ્ઞા પીઠના ('સક્રમે' ૧૦૧) આશરે ૧૯૫૦મા અપાવતા હક-વ્યાખ્યાનો છે આ અધ્યાની જ નોખા એના વ્યાખ્યાન-નામો જ આપીને દાન તો વિદ્યુત પડે છે પ્રાસ્તાવિક સ્વરભાર, ચાન્દ્રગમિદિ, નામિકા વિતકિતમે, આખ્યાનિકા વિનન્નિતમે. આ વિદ્યોથી જન્મવાના તમે હો તો ઉપાય નથી, પણ ચિત્તેતમન તર્જની તમારી મેળવાયેલી જુદિને યોગેક જમ આપવામા તમને મર્મર થાવો ના દોષ તો આપણી બોલાતી ને લખાતી ભાષા વિ. નાનુડ મ્મ પડે તેડુ આ મોટા ૨૬૫ પનામ થી જન્મો (પ્ર કાર્મસ મુખ નખા, સુખાર્ધ ૩ ૧૧)

૫. શ્રી વિજ્ઞાનજ્ઞે નાચિન મ્યુલિ-અક્રમા મુદ્ધિપ્રકાશ્યે (માર્ચ ૧૪) એ સેવાપામળ માર્ગ નિરો મખ્યાવધ (૨૫૩ કામથી અગત્યના, હંતિયાન દિવ્ય) નો આપ્યા છે.

૬. વરનવિજ્ઞાનગરના સ્થાપક રા બાઈનલમાઈ ધા પટેનની ૭૭ મી વયની પ્રમજે એ વિજ્ઞાપીઈની મમોષનપત્રિકાએ (પુ. ૧, અ. ૨) રા અમન પચાના નીપોલજે મમોષનના ઘણા વેજો પ્રમદ ક્યાં છે-૭ ૦ સુન્દરદિવ્યપીઠ ભાવનાના ધાટ ને ધૂનિમાન પુન્નર્ના અને મમર્થ શિક્ષણાર્થ અનિનુપત્તક મ. વિવેકને 'સ્મૃતિઅન્ય' કહેવાયો છે તે ગોવચન મર્ધ સાન અર્ધમા તેના અસ્ત્ર અચેડ જવાન્ય એ અન્યની સોલ્લુક્ય પ્રતિપા અવે તેવો હતાકય શક, મમ્મો છે એનો અસા સ્વીકાર કરતા જુદી થાય છે

તિ થે ૨

ચીનનો બોરડીનો કાં ટો

લેખક: પ્રભાકર મહેતા

તિ થેટ- જગતનું ઊપરું, હમણું જગમગીરીએ ચડ્યું છે, માન સરે-
વરની જિગમગી પાર પંદર હજારથી પચીસ હજાર ફૂટની ઉંચાઈવાળી
ગિરિમાળાઓમાં શોભતું તિથેટ આજે માનવસર્જિત દેવતાકાંડમાં રુધિરસ્નાન
કરી રહ્યું છે. તિથેટના દેવાંશી રાજકીય અને ધાર્મિક વડા દલાઈ લામા
દેવથાને નાશી છૂટી સલામત રીતે ભારત આવી લ.આ તે ધણી જ મોટી
ખિના છે, ચીની સૈનિકો એમને હાથ કરવા તૈયાર હતા, વાયુયાન એમની
ઉપર ચોક્કી કરતાં; પણ તિથેટનાં આ દેવ-રાજાને હાથ કરી શક્યા નહિ.
વંશપરાગતની બોમિયા શક્તિ તિથેટીઓની આ યાત્રાની સફળતા માટે મગ-
ફથી લાઇ શકે છે. આધુનિક જગતનાં આધુનિક સાધનોના જમાનામાં આ
યાત્રાની ઝીણી ઝીણી વીગતો બહાર પડશે ત્યારે રોમાંચ ખડાં થશે. આખરે
દલાઈ લામાનું ભારત આગમન મતાં જગતના યાત્રુ રાજકીય નેતાઓ
ચિંતામુક્ત થયા છે.

આટલેથી વાત પતી જતી નથી. સામ્યવાદી ચીનમાંથી ભારત સામે
આક્ષેપો થર થઈ ગયા છે, ચીનના સામ્યવાદી પક્ષનાં પ્રથમ પંક્તિના આગે-
વાનોએ ભારત સરકાર સામે ઝેર ઝોક્તુ થર થઈ છે.* સામ્યવાદની આ
રીતરસમ જગત જાણે છે. દલાઈ લામાથી બીજા નંબરનાં તિથેટનાં ધાર્મિક
વડા શ્રી પંચન લામા ચીનના વિશ્વાસુ આગતવાનું કામ કરવા લાગ્યા છે.

વાસ્તવમાં તિથેટ એ ચીનનો એક ભાગ નથી, વરસો સુધી ચીનની તિથેટ
પરની નામની સત્તા રહી છે, પરંતુ તિથેટના વહીવટમાં ચીનની રાજદાદી
સરકાર પણ ડબલ કરતી નહિ.

* લેખ લખાયા પછી એ સ્થિતિ બદલાયા માંડી છે. -તંગી (વિ.)

હડીકતમાં, નવમી સદીમાં તિબેટ એક મજબૂત સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું. તિબેટનું બોટિયા લશ્કર ચીનની તળમુખિ સુધી આક્રમણ કરી આવતું. પરંતુ બૌદ્ધ ધર્મના વિદ્યાળ પ્રભાવથી તિબેટીઓની તત્ત્વચારો મ્યાન થઈ, તિબેટી-ઓના સ્વાભાવમાં કાળે કરી ધણું મોટું પરિવર્તન આવ્યું અને બૌદ્ધ ધર્મની ધમ ત્યાં લહેરાવા લાગી. તિબેટની સરહદો ચીનને, હિંદને, કાશ્મીરને, રશિયા-ને, નેપાળ, તથા બ્રહ્મદેશને મળે છે. તિબેટનું પાટનગર લ્હાસા અને તેનાં દેવાંસી રાજ દલાઇ લામાનું વચસ્વ સમગ્ર એશિયાની બૌદ્ધધર્મી પ્રજા ઉપર ધણું છે આવા તિબેટનો સંપૂર્ણ કબજો લેવા ચીને બારમી સદીમાં પુરુષાર્થ કરેલો. જેમાં મોટી ખુંવારી સાથે ચીન પાછળ પડી ગયેલું. તે પછીનાં પાંચસો વરસ એ જગતના હાપરાએ કશી ઊંચલપાચલ વગર વિનંત્યાં. તિબેટની પ્રજા સરહદ વિસ્તારમાં માનતી નથી લામાઓની આ અજબ દુનિયા નેપાળ- સિંકીમ જૂતાનની માફક હજી અવિકસિત છે.

સત્તમી સદીના બીજા ચરણમાં ચોરન હેસિંગ્સે એક આગેવાન રાજ-દૂતને ત્રીજા દલાઇ લામાને મળવા મોકલેલ. તેના લાંબા ચોકાણના સમયે એ દૂતે ત્યાંની પરિસ્થિતિ જોઈ તે પરથી અગ્રેજ હકુમત સાથે તિબેટની મિત્રાચારી કરવા પ્રયાસ થયેલ પણ પરિણામ આવેલ નહિ.

જયુ દાયકા સુધી તિબેટના વાતાવરણમાં કાંઈ નોંધપાત્ર બનાવ બન્યો નહિ. તે પછી ત્રીજા વર્ષ ૧૯૬૦-ફરીથી એક બીજા પ્રભાવશાળી અગ્રેજ આક્સર ચોથા દલાઈ લામાને મળવા ગયેલા. પરંતુ તેનું પણ ખાસ પરિણામ આવ્યું નહિ. આ વખતે પણ લ્હાસામાં દેવળ નામનો જ ચીની પ્રતિનિધિ હતો, જેને તિબેટની વહીવટી સરકાર ખાસ માન આપતી નહિ.

‘નોંધપાત્ર સંબંધો તિબેટના જૂતાન, નેપાલ સાથે હતા ખરા, હડીકતમાં નેપાલ ઉપર તિબેટના રક્ષણની જવાબદારી હતી, કારણ કે દાયકાઓથી નેપાલ-ની પ્રજા ત્યાં વહેવારવણુજના ખાસ હોંઝો બેગવતી હતી. જ્યારે નેપાલે ચી-સાથે લડાઈ કરી ત્યારે તિબેટ અને નેપાલે એકતા બતાવેલી. ‘નેપાલ-તિબેટનું સંધિ બતાવે છે કે તિબેટ એક સ્વતંત્ર દેશ હતો.

તિબેટ ઉપર અગ્રેજ હકુમતની લાગવગ પણ પહેલાં તો નહોતી. લેઈ કર્ઝને પણ એક ખાસ દૂત દલાઈ લામા પર મોકલેલો અને અચુક પ્રકારનાં

વિશિષ્ટ અધિકારીની માંગણી કરેલી, એ પ્રવાસમાં તેમને સરિયામ નિષ્ફળતા મળેલી. આથી જીવદું દલાઈ લાભાએ રહિયાના ઝાર પાસે ફત મોકલી મદદ માંગેલ. લેઈ કર્ઝને વધારે વખત ગુમાવ્યા વગર લરકરી મિથન સર ક્રાન્સિસ યંગ દરખાસ્તની આજેવાની નીચે મોકલેલું. દલાઈ લાભાએ પોતાની બધી જ તબક્કાત વડે એનો સામનો કરેલો પણ છેવટે લેલા સા હોડી ચીન ચાલ્યા ગયા, એની ગેરહાજરીમાં કામચલાઉ તિમેટી સરકારે અંગ્રેજી હકુમત સાથે સમાધાન કર્યું. જેમાં સિદ્ધિમ ખિટનું રક્ષિત રાજ્ય થયું અને હિંદ સાથેના ટેલાઈ વેપારી કરારો થયા, આ જ અરસામાં ચીનના મંચુ સમ્રાટે તિમેટ ચીનનો ભાગ છે તેમ જાહેર કર્યું છતાં કોઈ પણ જાતની લડાઈ થઈ નહિ. વાસ્તવમાં તિમેટ ચીનનો ભોરડોનો કાટો છે. જે ખોદે તો જોડો જન્મ અને ન ખોદે તો પાકે, જીવતાનું ચીન સરકારે પીકિંગથી ફરમાન કાઢી દલાઈ લાભાને ગાહી પરથી ઉઠાડી ચૂકવાનું ખિટિય સરકારને લખેલું. આ જ અરસામાં ખિટિય કોઈ લેલા હોડી મદદ હતી. દલાઈ લાભાએ તિમેટ જવા ચીની શહેનશાહ પાસે રજા માંગેલી પણ રજા ન મળી, આમ છતાંનું દલાઈ લાભા ચીનમાં મુક્ત હતા. તેની ઉપર કોઈ નજરબંધી ન હતી. પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૦૮માં જ્યારે અચાનક જ ચીનના સમ્રાટનું અવસાન થતાં, દલાઈ લાભાએ લાભાઓનાં વતનમાં જવા રજા માંગી, એ મંજૂર થતાં દલાઈ લાભા ભવ્ય હાલમાં સાથે વિધિપૂર્વક લેલા જવા રવાના થયા. દલાઈ લાભાની શાનદાર વિદાય એવા પ્રકારની હતી કે પાછળથી ચીનને જણાવું કે તિમેટનો કબજો કરવો જરૂરી છે. વર્ષને અંતે જ્યાં દલાઈ લાભા લેલા આવે છે ત્યાં પાછળથી જ વિરાટ ચીની લરકર મસી આવે છે. દરજ્જા મુદ્દ પછી અત્યારનાં દલાઈ લાભાનાં પોતાલા મહેલમાં દલાઈ લાભાને કે થવું પડે છે. પરંતુ બહાર ખંપાઓ દલાઈ લાભાને નસાડી મૂકી ક્લીંગપોંગ પહેંચાતી જાય છે. આદિ દલાઈ લાભાનું જન્મ સ્વામત થાય છે. પોતાનો સ્થાયી મુકામ પોતાના મોટા રસાલા સાથે દાઈલીંગમાં રાખી, તિમેટનાં સર્વોચ્ચ વડા-રાજ્યનાં તેમ જ ધર્મના વડા તરફ તિમેટનો વહીવટ આરમી હકુમતની માફક ચાલુ રાખે છે. ચીની સરકારે તે વખતનાં પંચન લાભાને તિમેટનાં વડા જમાવ્યા. દલાઈ લાભાને ખરતરક કર્યા, પરંતુ પંચન લાભા દલાઈ લાભાનો તિમેટ અને એશિયા ઉપરનો પ્રભાવ જાણતા હતા. એટલે પોતે ખાનગીમાં સહકાર આપવો ચાલુ રાખ્યો, પરંતુ સમગ્ર તિમેટ દલાઈ લાભાને પોતાનાં ધર્મ તરફ, રાજ્ય તરફ જ માનવાનું ચાલુ રાખ્યું.

આ જ અસામાં ચીનની અંતરે. સુન-યાટ-સેનની આગેવાની નીચે ક્રાંતિ થઈ ગઈ, જેનો લાભ લઈ તિયેટની પ્રજાએ દલાઈ લામાની સરકારી નીચે ક્રાંતિ કરી, ચીની હકુમત નાશોય કરી નાખી. ૧૯૧૨માં દલાઈ લામા પામ્દુમચી દ્વારા આજ્ઞા અને વિધિપૂર્વક તિયેટનું શાસન હાથમાં લઈ. આ બધા સમય દરમિયાન અત્યારનું લાલ રશિયા તે વખતના રાષ્ટ્રપ્રમુખોને ચીનના વખતમાં સાધનસામગ્રી તિયેટને પ્રુષ્ઠ પ્રમાણમાં આપતું હતું.

ચીનમાં રહી પંચન લામાએ સરકારના હથિયાર તરફ તિયેટમાં ભાગલા પાડવાનું શાપુ રાખ્યું પરંતુ તે નિરર્થક નીવડ્યું. તિયેટ સ્વતંત્રતાના રંગથી રંગાઈ મડ્યું હતું. મુક્ત તિયેટનું જાહેરનામું હતું કે તિયેટના રણસક્ષા સંબંધોનો ચીન સાથેના મધ્ય સમ્રાટની રાજધાની ખતમ થતાં અંત આવે છે. સ્વાધીનતા એ તિયેટનો મૂળભૂત હક્ક છે.

પરંતુ બાઈનાં વર્ષોમાં મુક્ત જગતનાં લોકશાહી રાજ્યોએ તિયેટમાં થોડો સરખો પથ રસ લીધો નહિ. પરિણામે લાલ ચીનનાં સરકારનાં ધોડાપૂર પૂરપાટ તિયેટમાં ધૂસી આજ્ઞા. દલાઈ લામા (ચોઠમા) અને પંચન લામાને ચીન બોલાવ્યા. લાલ રંગની રોતરંજીઓ ઉપર તેનાં સ્વાગતો થયાં. આ બધા પાછળ ચીનની મેલી મુસાફ હતી, કારણ કે ચીનની લાલ સરકાર હજી અસ્થિર હતી.

૧૯૫૪માં ઢિંદી-ચીની બાહ બાહનું, હવે કુશુ સાગનું નાટક મળવા લાગ્યું. પંચ-ચીનનાં કરામે થયા (જેનો કામચલાદી જગતમાં કોઈ અર્થ નથી) જેનાં પરિણામે આજસુધી ઉદાર સરકારે કાકર, તારકર, ક્રાંત્યાર આરામધરો અને ખીર્જ મુઝાને લાલ ચીનને ઘરિયાલ સ્થિતી આપ્યાં.

ક્રિટિકાસનું પુનરાવર્તન થાય છે. તિયેટની પ્રજાએ આપખુદ ચીન સામે બળવો પોકાર્યો. સમગ્ર તિયેટ આ પુશ્તા બળવામાં સામેલ હતું. પરંતુ આધુનિક રાષ્ટ્રોથી સજ્જ એવા ચીની સૈનિકોએ લદાક્ષામાં લોહીની નદીઓ વહાવી. ૧૯૫૪નાં ૧૭ મુઘવાળા કરારનું ચીન ક્રિટિકા પાલન ક્યું નહિ, દલાઈ લામા સફળતાપૂર્વક નાથી આવ્યા. કહેવાય છે કે ચીની સેનાપતિઓને એટલો જ હુકમ હતો કે " જીવતો દલાઈ લામા પરદેશમાં હોય એના કરતાં મરેલો દલાઈ લામા સારો. " પરંતુ તિયેટનાં એ દેવ-રામને દેવોના દેવ ઈશ્વર સંભાળી લીધો છે.

ભારત સરકારે પોતાની સંસ્કૃતિને શોભે તે રીતે અતિથિને આગ્રહ આપ્યો છે. ચીને પોતાનાં બહુ દુઝાર વર્ષ જૂના સંસ્કારોને કુમાવી દીધા છે. હયુએન સાંગ કે કોન્કુશીખમ્બુ કહાપણ, ચીનને ચોખ્ખું જણાવું નથી. ચીને ભારત સામે બેઠેલા આક્ષેપો કરી ધણું આણુછાજણું વર્તન કર્યું છે. જગતમાં ચીન લંડોરા રાજ્ય તરીકે ગણાવું ત્યારે પંડિત જવાહરલાલે ચીનને પોતાનાં ખંભા પર બેસાડી ચીનની દુર્જાતને ખ્યાતનામ કરી. યુનોમાં હજી પણ જેને સ્થાન નથી તેને તેમાં દાખલ કરવા અમેરિકા-બ્રિટનની નારાજી વહેરી લઈને પંથુ ટેકા આપવો આણુ રાખ્યો. પરંતુ સામ્યવાદ ઉપકાર જોતો નથી. એને એની આગવી બ્યુહરચના છે. ચીનને એનાં પાંચમી ક્તારિયા આ દેશમાં છે. તે છે આ દેશનો સામ્યવાદી પક્ષ. આ પક્ષનાં આગેવાનોને ચીની પ્રતિનિધિ દિલ્લીમાં તેમાં મોકલી શકે છે. આ દેશની આદર્શ નીતિની વિરુદ્ધ આ બિરાદરો ખોલી શકે છે. સારું છે કે દેશના નેતાઓ જાગૃત છે. સારું છે કે દેશનું વહીવટી તંત્ર મજબૂત છે. આજે ચીનની લાલ આંખ જૂતાન, નેપાળ, કાશ્મીર-સિક્કિમ પર છે. આ દેશના લોકોએ એનતા રહેવાનું છે કે દેશની અંદર જ રહેલા પાંચમી ક્તારિયા 'એમિસ' ને નામે પોતાની કૂચ તો નથી કરતા ને ?

મુબાઈ. તા. ૨૮, ૨૯-૪-૫૯

હે માનવી ! પાણુ ફરી જોઈશ નહિ. જસ આગળ અને આગળ આસ્થો જા ! મનમાં જરા પણ સંકોચ ન રાખ. ગમે તે થાય, ગમે તેનો સામનો કરવો પડે, પણ એમાંથી તારી શક્તિ અનુસાર શુભ મેળવવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને, એને જ તારો એકમાત્ર મદદગાર માન. એવું કરવાથી મૂલો થશે અને ખામીઓ પણ રહેશે, છતાં તેમાંથી નહુ છુ કંટાળાને મારો જ આગળ વધીશ.

[રત્નકંકણ]

—ગુરુદેવ

મ ન ન

જગદ્ગુરુ ભારત

There must be a group forming a strong body of cohesive will with the spiritual knowledge to save India and the world. It is India that can bring truth in the world. By manifestation of the divine Will and Power alone India can preach her message to the world and not by imitating the materialism of the West. By following the divine Will India shall shine at the top of the spiritual mountain and show the way of truth and organise world-unity

THE MOTHER

The Future of India and the World, (1957), p 3

એ ■ નિષતિ એ છે ભારતીય પ્રજા માટેનું. કાર્ક નહિ તે! આ ચત્ર ધુગમા, નિમોલ્ય એ છે “ચલસે ભીના સપિવરની” તપોભૂમિ આ ભરતમિત્ર, પૃથ્વીપરની અદિતીય કર્મભૂમિ, એની પ્રજાના ધન્યજ્વન હેતુરૂપ આદેશકાર્ક, જ્વનતત ‘મિશન’

ચા માટે એવી નિષતિ : ચા માટે પ્રજુની પસદગી આટલી બધી પૃથ્વી-પ્રજાઓમાથી અહીં એકની જ ઉપર ઊતરી : ચાને જગદ્ગુરુ કપર એ જ્વનતત આ આર્થપ્રજાને ભાગે કરવાનું આભુ :

એવી નિષતિ એટલા માટે કે વસિષ્ઠ, અગિરા આલિની ધ્રુવવેદી આ ભૂમિમા હતી તે “હતી ન હતી” ચર્ક ગર્ક નથી, આવડે તે હજ એ ધુનરૂપિ પ્રકાવાય તેમ છે, આર્થ પ્રજાના શુદ્ધીકૃત અન્ત કરણમા, એના સવિતમા, એના આત્મામા

અને પ્રજુની પસદગી આ દેશની-જે અખડ ભારત હતુ, જે કું અપિત છે, જે કાર્ક કુલતી ઉપાયે અખડ ભારતદેશ એક દશાએ ચનાર

જ છે તેની-ઉપર તો એટલા માટે જિત્તી છે કે અવની પર અન્યત્ર કશે જ નથી તેનું અહીં છે : “વેદવ્યાસ, ખનંદસિ,.....વાસ્તીકિ પરાશરાદિની પ્રોદી વાણી ન્યાં દશમે હસ્તક કર્ણે નિત્ય ‘પિવાયે’” છે કાર્ણ ને કાઠરપે, સેંકડો ધર્માગારામાં, દેવસ્થાનામાં, ધણાંક સંસ્કારી કુટુંબોનાં ધરોમાં, પછી વે તવંગર હોય કે નહિ, પછી તે નગરોમાં હોય કે જનપદમાં.

વળી “વર્ચસ્વી ધ્યાનશીલ મુનિતું તે તપોવન જ તે આ એ” એવી ભરતમૂર્તિમાં દેટલાંક સ્થળે તો પ્રાચીનકાળની તપશ્ચર્યાનાં અતિસૂક્ષ્મ પણ અનુભવગમ્ય આંદોલનો થ એટલા બધાં પડ્યાં છે કે જે ક્રાંતિસાધનાના બળે તાદાત્મ્ય એની સદ્ સાધવે સમર્થ હોય તેનો દેહી દેહમાં, પ્રાણમાં. મનમાં—ગોચર નિજ શ્વનમાં અગોચરના અનુભવો પામી શકે છે, માણી શકે છે

અને એટલું જ શા માટે ? તારક ભૂમિના એ સદ્ભાગ્યવન્ત યાત્રાશુના અન્તરે પ્રકટેલા એવા અન્તર્દાખના અજવાળે, ફિરસ્તાના પ્રાર્થનામંત્રોના શ્રવણે પ્રમુખ એવાં એ જ્યોતિનાં સન્તાન, ખાનપાનથી માંડીને વ્યવહારશ્વનનાં કર્મમાત્ર પૂરા સ્વાસ્થ્યપૂર્વક, પોતાથી હૃદયતર એવી પરમ શક્તિની અદીક છતાં અનુભવસિદ્ધ ક્ષણેસણની સદ્ગતતાથી,—વળી જમત ને કાર્યપ્રવણ આત્મા વડે, આડે પહોર ને સાડે ધડી કરતાં જ હોય છે.

જેણે જેણે આ ધન્ય ને અભિનવ શ્વનમાર્ગે જવું હોય તેણે પૂર્વદેશી પરંપરા પર બાંહેલાં જડતાનાં પડ ઊખેડી પોતામાંથી, તેનું શુદ્ધ તત્ત્વ જ રાખવું અને જમાનાઓથી માથે ચડી બેઠેલ પાશ્વત્ય જડવાદના ભોગ થવું નહિ—બાહ્ય શ્વનની જરૂરિયાત પડે જ જગજ્ઞાય છે એવા જમમાં ન પડતાં, આજ પદાર્થ માત્રની મર્યાદા સમજવી ને પાળવી ધર્મખુદિપૂર્વક. આવાં નરનારીઓનું જૂથ એક સ્થળે હોય કે દેખીતું ચેરાપણું, પણ એ અધ્યાત્મપોષક સ્થળતો પ્રમાત્ર અન્યત્ર રહીને પણ ત્રીવનારું, પામનારું હોય; પણ ન્યાં હોય ત્યાં એ મનુષ્યો ભારતમાત્રના કિંચિત્ સ્વરૂપ સ્થાયે અનુકન્ધાનુમત હોય છે અને ભારતના જગદ્ગુરુત્તમે અમલી કરવામાં, જગવાનની નિગેહવાની હેડળ, પોતાનાં પત્રમુખ્યપત્ર સમર્પણું હોય છે.

મોક્ષાના આઝાદ : સાહિત્યકાર તરીકે

આઝાદ બેબુરી કે નરસિંહ ફરેશ દેખ

૫૫૧ જમીડગી તો ૪૫૧ આસમાનગી

આકબરને મુગલદિલ્હિ એટલે કે ઇસ્લામધર્મની દરેક આબનમાં સ્વૈચ્છ અને ધાર્મિક વગેરે ગણવે એવો ફરાવ તદ્દકાલીન મોક્ષવીએ કર્યો ત્યારે એક મોક્ષવીએ આનો સખ્ત વિરોધ કર્યો હતો. એ હતો શેખ જમાલુદ્દીન-મોક્ષાના આઝાદના એક પૂર્વજ. આ ઇખમો ટાંક્યા મોક્ષાના આઝાદે પોતાની સત્યા-શ્રદ્ધાની વૃત્તિનો આધાર પોતાના ખાનદાનમાંથી જ શોધ્યો છે. શેખ જમાલુદ્દીનની નવમી કે દસમી પેઢીએ આઝાદનો જન્મ થયો હતો. જમાલુદ્દીનના વખતથી જ તેમનું ખાનદાન શીક્ષણ ગણાતું અને નવાઈની વાત તો એ હતી કે સાયેસાય સરસ્વતીનો વારસો પણ ત્યાં ચાલ્યો આવ્યો હતો. આઝાદના લગભગ બધા જ પૂર્વજો વિદ્વાન તરીકે ધંકાયેલા હતા.

૧૮૮૮ની સાલમાં શીરોઝખાનનો જન્મ મક્કામાં થયો. એ જ આઝાદનું સાચું નામ છે. આઝાદ એ તો તેમનું તખલ્લુસ હતું અને અબુલકાસમ એટલે કે શબ્દોનો સ્વામી એ તેમની લોકોએ આપેલી પદવી છે. બહુ નાની ઉંમરમાંથી જ તેમની બુદ્ધિની ચમક દેખાઈ આવી હતી તેમના પિતા મોક્ષાના બેરુદ્દીન એક જરૂરિયાત વિદ્વાન હતા અને મોક્ષવી પણ હતા. તેમની પાસે જ આઝાદ બણ્યા.

આઝાદની શાનવિખાસા અદ્ભુત હતી. તેમ જ અદ્ભુતશક્તિ પણ નવાઈ પમાડે તેટલી તીવ્ર હતી. ગમે તેટલો હોશિયાર વિદ્યાર્થી પણ એાછામાં એાછા દમ વર્ષમાં જ અભ્યાસક્રમ— દરસેનીઆમીનો—પૂરો કરી શકે તે આઝાદે માત્ર ચાર વર્ષમાં જ પૂરો કર્યો હતો. આ અભ્યાસક્રમમાં અરેબીક અને પર્શિઅન ભાષાઓ ઉપરાંત દર્શનશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, ગણિત, ઇતિહાસ અને જુગોળનો સમાવેશ થયો હતો. ત્યારના રિવાજ મુજબ પૂરા કરેલા અભ્યાસનું શિક્ષણ બીજા વિદ્યાર્થીઓને સફળતાપૂર્વક આપવાની લાવકક્ત આવે ત્યારે જ અલીલુ પ્રમાણુપત્ર આપવામાં આવતું. જનાબ આઝાદે પણ અધ્યયનની સાથે અધ્યાપન કરવાની શરૂઆત કરી અને તે પણ માત્ર ચૌદ વર્ષની ઉંમરે.

આ બંને અબ્યામ અરેમીકમાં થયો. ત્યારમા ૧૯૦૫માં કેશમાં આવેલા અક્ષ-અક્ષર વિશ્વવિદ્યાલયમાં વધુ અબ્યામ માટે આઝાદ ગયા અને બે વર્ષ બાદ ૧૯૦૭માં તેઓ પાછા ફર્યા ૧૮૫૭ના બળવાના પ્રત્યાધાતરપે તેમના પિતા પાશ્ચાત્ય કેળવણી અને પાશ્ચાત્ય જીવનના ખૂબ જ વિરોધી હતા. પરિણામે ૧૯૦૬માં તેમનું મૃત્યુ થયું ત્યારથી અગ્રેજી બાપાનું આઝાદને જરા પણ જ્ઞાન ન હતું પણ ત્યાર બાદ તેમણે બ્યાકરણ અને શબ્દકોષની મદદથી અગ્રેજી શીખવાની શરૂઆત કરી તેમણે લખ્યું છે, ' મને મારા પિતા શ્રીએ અગ્રેજી શાળામાં ન મોકલ્યો તેનું મને જરા પણ દુઃખ નથી એમા મેં કાંઈ પણ શુભાશુ નથી. મને લાગે છે કે જો મારે મેળવવાનું હતું તે મેં અગ્રેજી વગર મેળવ્યું છે. મારે જો શીખવું જોઈએ એ જ હું શિખ્યો છું ' અત્યારના વિગતોએ અને વિદ્વાનો બને માટે આ વાત સમજવા જોઈ છે.

જ આઝાદ લેખનકાર્યની શરૂઆત ધણી ન તી ઉમરમાંથી જ કરી હતી ૧૪ વર્ષની ઉમરે તેમણે મોટી પ્રથમ પત્રનું પ્રકાશન કર્યું. પત્રનું નામ લીએનમ સિદ્ધક. આ શબ્દનો અર્થ છે સત્યનો અવાજ કોઈ પણ જાનની બીક સિવાય આઝાદે સત્ય - કહ્યું પણ - કહેવાની શરૂઆત કરી. આ નીકરતા તેમના લાક્ષણિક સ્વભાવનું એક પ્રમુખ અંગ હતું. ઉર્દૂના વિદ્વાન અને કવિ ખ્વાજા અસ્તાફુસેન હાલીએ સર સૈયદ અહમદખાનનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે એ પુસ્તકનું વિવેચન જ આઝાદે કર્યું અને લેખકનું ધ્યાન તેમના તરફ ખેંચાયું.

૧૯૦૪માં લાહોરમાં અલુમને-હિમાયતી - ઇસ્લામ નામની સરચાએ બિએનમ સિદ્ધના યુવાન અને તેજસ્વી પત્રકારને પોતાના વાર્ષિક દિને વક્તા તરીકે નિમંત્રણ નવાહની વાત તો એ કે આ પત્રકારને ત્યાર પહેલા કોઈએ જોયો ન હતો આઝાદ ગયા ઓનાઓમાં નાઝીર, હાલી, ઇકબાલ વિગેરે ગણ્યમાન્ય વિદ્વાનોનો મળાવેશ થયો હતા. પ્રવચનનો વિષય હતો ' ધર્મના બૌદ્ધિક સારતત્વો ' કોઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે બાણીતા પત્રકારની ઉંમર માત્ર ૫૨ સોળ વર્ષની હશે અને એ બાળક આ વિષય ઉપર બોલવાની હિંમત કરશે જ્યારે આઝાદનો પરિચય આપવામાં આવ્યો ત્યારે સૌને લાગ્યું કે આ હોકરો આઝાદનો પૂત હશે પરંતુ જ્યારે એ વાત જાહેર થઈ કે એ પોતે જ મોવાના આઝાદ છે ત્યારે મોના આશ્ચર્યની સીમા ન રહી અને ત્યારમા આઝાદે કરેલા પ્રવચનથી તો એ આશ્ચર્યમાં ઝોર વધારો થયો. કવિ હાલીએ ૧૫

તો આઝાદને 'શરીર યુવાન પણ જ્ઞાનથી જૂઠું' એ રીતે ગિરવળ્યા. આઝાદ ખાસ કરીને તો કવિ હતા. તેમણે ઢેગે આવમ નામક એક સામયિક પણ શરૂ કરેલું. ઉર્દૂના બેગતા કવિ બેગા ચતા અને કવિતાનું વાચન-વિવેચન કરતા. એમનામા નાદીરખાન નામનો ગાલિબનો એક શિષ્ય હતો. તેને હંમેશા શંકા થતી કે આ છોકરો-એટલે કે આઝાદ - ક્યાકથી ઉઘાતરી કરેના. શેર પોતાના નામે ચડાવીને બોલે છે એક વખત બને જણા એક પુસ્તકવિકેતાની દુકાને બેગા થઈ ગયા, નાદિરખાનને તક મળી અને તેણે આઝાદની પરીક્ષા લેવાનું નક્કી કર્યું. 'યદ ન હોય શય ન હોય અમદ ન હોય' - એ લીટી આપીને તેણે શેર પૂરો કરવાનું આહવાન મો આઝાદને આપ્યું. મોનાના નાદિરખાનની હુઆઈ પામી ગયા અને તેમણે મઝન પછી મઝનની શરૂઆત કરી આ અરસામા જ તેઓ આઝાદ નામથી જાણીતા બન્યા.

એ જમાનામા સર સૈયદ અહમદના લખાણોની બધી બહોળી અમર તારના મુસ્લીમ વાચકો પર હતી સર સૈયદ અહમદ પાશ્ચાત્ય ફેળવણી અને જીવનથી બહુ જ પ્રભાવિત થયા હતા તેમણે લડનથી લખેના તેમના એક પત્રમા લખ્યું છે "અંગ્રેજોની ખોટી ખુશામત કર્યા સિવાય બે કુ સત્ય કહું તો હિંદવાસીઓ, પછી ભલે તેઓ ઉપના વર્ગના હોય કે નીચેના, મોટા વેપારી હોય કે નાના દુકાનદારો, બહુલા હોય કે અમલુને અંગ્રેજ ફેળવણી, સમજના અને વ્યવહારની સાથે સરખાવતા તેઓ એક સુદર માણસ પામે બેંગાળ પ્રાણી જેવા છે, અંગ્રેજોને હિંદવાસીઓને મૂર્ખ પશુઓ કહેવાને અધિકાર છે " સર સૈયદ અહમદના પ્રભાવથી મુસ્લીમ જગત અંગ્રેજો તરફ ધણ દબળું હતું. પરિણામે ટ્રેડિંગથી અનમ, રાજકારણથી અનમ ફક્ત પોતાની મેમની ઉન્નતિ અર્થે અંગ્રેજો તરફ પૂર્ણ વફાદારી દાખવવાનું માનસ મુસ્લીમ ટોમમા ફેળવાતું થયું.

આ અરસામા જ ફક્ત ચોવીસ વર્ષની ઉંમરે ૧૯૧૨ની ૧લી જુને અત્ત હિલાલ (ખીજ) નામનું એક સાપ્તાહિક મો આઝાદે શરૂ કર્યું. ફક્ત ૭ માસના દુકા ગાળામા જ તેણે લોકચામણીને જીતી લીધી અને ઓછોતો આડોડો ૧૧,૦૦૦ ઉપર પહોંચ્યો માત્ર રાજકીય પ્રશ્નો નહિ પરંતુ ધાર્મિક અને સામાજિક જાગૃતિ ઉપર પણ આ પત્રે નીડરતાથી ચર્ચાવાની શરૂઆત કરી. ૧૯૧૩મા અયોધ્યામા મો-વજને લઈને મુમ રાજાનોએ દુલ્હન કર્યું. મો આઝાદે તેમને શાન રહેવાની શીખ આપી. તેમનો આ અભિપ્રાય એટલે કે

અક્ષય પડી જતો હતો કે તેમના ખામ મિત્ર હકીમ અજમરખાન પણ તેમના-
થી જુદા પડ્યા.

૧૯૧૩માં જોલ હન્ડિયા મુસ્લીમ લીગની વાર્ષિક બેઠક લખનૌમાં મળી
ત્યારે લીગના બંધારણમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. ખ્રિસ્ત તરફ વફાદારી બતા-
વવી અને મુસલમાનોના હક્કો મેળવવા એવી મતલબની એક કક્ષમના બદલે
યોગ્ય સ્વાયત સત્તા મેળવવી એ અર્થની કક્ષમ ઉમેરાઈ. આમાં 'યોગ્ય' એ
શબ્દની સામે મી. આઝાદે પોતાનો સખ્ત વિરોધ દર્શાવ્યો. તેમણે જાહેર કહ્યું
કે લીગના બંધારણમાં વફાદારી વિષે કોઈ પણ જાનનો ઉલ્લેખ ન હોવો
જોઈએ. પરિણામે તેમની સામે ઘણા આક્ષેપો થયા અને સરકારે તેમનું પત્ર
બંધ કરીને તેમને નજરેફ દુર્ગા. આમ છતાં આ કાળમાં પણ આઝાદના વાચન
અને લેખનમાં ભગ ન પડ્યો. એમણે ત્યારે તમકીરા નામનું પુસ્તક લખ્યું.
એમાં તેમના જીવનની સ્મૃતિઓ ગૂંથાઈ હતી આ પુસ્તક તેની લાક્ષણિક
શૈલીનું સુંદર ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે આખું પુસ્તક એક જ બેઝે વાચવાની
છબી થાય એકું છે અને તો પણ એમ કહેવાય છે કે એમાં મૌનાના સાહેમ-
નું હુપણ અથવા અહમ આપણને ખૂબે એવો એક પણ પ્રેમગ નથી.

૧૯૨૦માં મી. આઝાદ ગાંધીજી સાથે પરિચયમાં આવ્યા. ગાંધીજીએ
તેમના ઉપર અમીટ અસર કરી અને હિંદુ-મુસ્લીમ એકઠા વિરેના તેમના
વિચારો વધુ દૃઢ બન્યા.

અવહિવાસમાં ૧૯૧૪ની ફકી નવેમ્બરે તેમણે લખ્યું છે. " મને લાગે
છે કે વારંવાર ચેતવણી આપ્યા છતાં જો આપણી પરિસ્થિતિ આવી જ રહે-
વાની હોય તો વખત જતા એમ બનવું નવાઈભર્યું નથી કે ફરેક મુમયમાન
મસ્જિદમાં જવા માટે પણ ખ્રિસ્તી સરકારની રજા માગમે, એટલું જ નહિ
પણ અગ્રાન, નમાજ અને રોઝા માટે પણ આવી જાનની રજાની
જરૂરિયાત રહેશે. ઉપરાંત, ફર શુક્રવારે નીમનારની ટોચ ઉપર બેઠો બેઠો
ખતીય સીમવાથી આવનાર રજાના તારની રાહ જોશે અને પંડી જ કપમાં
પડવાનું શરૂ કરશે. " સરકારે 'અવહિવાસ' બંધ કરાવ્યા પછી મી. આઝાદે
૧૯૧૫માં 'અક્ષયવાગ' નામનું પત્ર તેમણે શરૂ કર્યું. આ બંને પત્રો એક
રીતે તો એક બીજાના પૂરક હતા અવહિવાસનું કાપ લોકોનો બૌદ્ધિક ઉત્કર્ષ
કરવાનો અને તેમના બૌદ્ધિક સંબંધો પરત્વે માર્ગદર્શન આપવાનું હતું.
ત્યારે 'અક્ષયવાગ' લોકોનો નૈતિક ઉત્કર્ષ સાચવવાનું અને એમની નીતિ

વિષયક કલ્પનાને મહારવાના ઉદ્દેશ્યથી પ્રાર્થ કર્યું હતું. આ બંને પત્રો આગ્રહ સાહેબના સર્જનશીલ વ્યક્તિત્વને અને વિચારસીલ લેખકત્વને ઓળખવા માટે ધણું મદદરૂપ નીવડ્યાં છે.

મો. આગ્રહનો નીચર અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી સ્વભાવ તેમનાં લખાણોમાં ઠેકઠેકાણે મળી આવે છે. તેમણે ધણી વાર ભારપૂર્વક કહ્યું છે કે સ્વાતંત્ર્ય જ બધા પ્રયોનો સાચો ઉદ્દેશ છે, જિંદગી અને મવાજ પસંદા દેશદાક મધ્યે - એક વાર માંધીછ પણ- કહેતા કે દિલ્લી જનતા હલુમુધી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા અને ભોગવવા માટે લાયક નથી. મોઝાના સાહેબનો આની સામે જવાબ હતો: “આવી મૂર્ખા સ્ત્રીએ મે ક્યારેય સાંભળી નથી. મને એક જૂની કહેવત યાદ આવે છે કે જે આણખને તરતાં આવડતું ન હોય તેણે ક્યારેય પાણીમાં પડતું જ નહીં. જો દેશને સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે આ રીતે જ રાહ જોવાની હોય તો તો તે અનંતકાળ સુધી રાહ જ જોયા કરશે. પેલા તરવાનું ન જાણનાર જેમ એને પણ પાણીમાં પડતા ચોકવાને કાઢ અર્થ નથી.”

બીજી એક જગ્યાએ ૧૯૧૪માં તેમણે કહ્યું કે “તમે મારી સામે લુઓ. હું તમારામાંનો જ એક છું. તમારી જેમ હું પણ માનું છું કે આપણા માટે કાં તો સ્વાતંત્ર્ય અથવા તો મૃત્યુ એ જ સિવાય ત્રીજો કોઈ માર્ગ નથી.” ગાંધીજીને આગ્રહ સાહેબના આ લાક્ષણિક સ્વભાવે આશ્ચર્ય અને દુઃક સમજાયા આગ્રહ તેમના નિકટવર્તી વર્તુલોમાં સમાયા એટલું જ નહીં પણ વખત જતાં ૧૯૨૩માં ફક્ત ૩૫ વર્ષની નાની વયમાં તેમણે કેન્સરનું પ્રમુખપદ પણ સંભાળ્યું. ત્યારપછી રાજકારણ એ જ તેમનું જીવનકાર્ય થઈ પડ્યું. પરિણામે તેમનાં સાહિત્ય જીવનને ઘણો મેઘો ઇટકો પડ્યો.

એક ચક્રવર્તી, પત્રકાર અને વિશિષ્ટ મૌલિક લેખક ઉપરાંત તેઓ સુંદર ભાષાંતરકાર પણ છે. તેમણે કરેલું કુશનતુ ભાષાંતર આ વાતનું ઉદાહરણ છે. સામાન્ય મુશ્કેલી જનતા બંધે મો આગ્રહના ગમ્મટીય સામાજિક અને વાક્યમિત્ર જીવનથી અગમ્ય હોય, છતાં, તેમણે કુશળે ચરીફનું ઉદ્દેશ ભાષાંતર કરીને સામાન્યમાં સામાન્ય ધર્મપ્રેમી મુમત્ઝમાનની ભાવનાને ટૂંકી તીધી છે. આ પુસ્તક ઉર્દૂની એક શ્રેષ્ઠ અને ચિરંજીવ કૃતિ તરીકે સ્થાન પામ્યું છે અને આ પુસ્તકની એક વિશિષ્ટ તેમજ નવાઈની વાત તો એ કે આનું અર્પણ એક અમદ્યા સુમારની સ્મૃતિને કરવામાં આવ્યું છે. એ સુમાર ઠેક કદ-દારથી કવેશ સુધી પો આલીને આગ્રહ સાહેબને મળવા આવ્યો હતો. કારણ

માત્ર એટલું જ કે કુરાને શરીફનો કેટલીક આવાતોનો સાચો અર્થ તે તેમની પાસેથી જાણવા ઈચ્છતો હતો.

તઝકીરા- આઝાદની કહાની -ઉપરાંત તજ્જીમનુવ કુરાન માટે હું ઉપર લીધી ગયો, ખિટીશ મસ્કારે ખીજા પુસ્તકને જન્મ કરી તેની બધી પ્રતોનો નાશ કર્યો પણ ' ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન 'નાં નાટ્ય થયેલી હાથપ્રત અંગે કાતાકિલને બનેલું તેમ મો. આઝાદે પોતાની સ્મૃતિમાથી તેનું ફરી પ્રકાશન કર્યું. આ ઉપરાંત યુએબલીર (હંદખનો બાર) નામનું ઉર્દૂ પુસ્તક તેમણે લખ્યું છે જે ઉર્દૂ સાહિત્યમાં ખૂબ જાણીતું રચાન બોમ્બે છે. કેરવાને ખસાલ નામના પુસ્તકમાં તેમના કેટલાક પત્રોનો સંગ્રહ છે.

પેલા પ્રખ્યાત કવિ-ચિત્રકાર ફેગાસની વાત છે. એક વાર તેના મિત્ર મેલાન પાસે તેણે ફરિયાદ કરી કે ' મારી પાસે હતમ વિચારો પુષ્કળ છે પણ તે કપારે મ કવિતારૂપે બહાર નહીં આવી શકે. ' મેલાને જવાબ આપેલો ' કાબ્ય એ ફક્ત સુદર વિચારોથી નથી લખાવું, તે તો ચખ્છી સખાય છે ' એટલે કે માત્ર કવિહૃદય હોય એટલું જ પૂરું નથી પરંતુ માથેસાય કવિ-પ્રતિભા પણ હોવી આવશ્યક છે.

આઝાદ સાહેબની પ્રતિભા ખરેખર વખાણવા જેવી હતી તેઓ સાચા અર્થમાં જ ' અત્યુભ કલામ ' હતા. એમના વિચારો વિવિધપક્ષી હતા અને એ વિચારોનો સુદર સમન્વય એમના લખાણોમાં થયો છે. દરેક વિચાર સ્પષ્ટ અને નક્કર રૂપે જણાઈ આવે છે છતાં ખીજાથી તેને અબગ પાડવો શક્ય નથી, તેમના બૌદ્ધિક સ્તરને સમજવા માટે એમના પત્રો જ બમ છે. આ પત્રો સેખકની શૈલી અને લાગણીને જ અભિવ્યક્ત નહોતા કરતા; પરંતુ એમાં સબધિત વિષયોનું જીંડું દર્શન પણ હતું. તેમના મોટા બાગના પત્રો નાટ્યાત્મક અભિવ્યક્તિથી ભરેલા હ. દરેક પત્ર એક આગવું ચિત્ર દોરે છે જેમકે મોતી નામની ચકલી કે નહેરુ, કે સેવદ અહમદ અને માથેમાય જાણેઅજાણે કેટલાક તાર્કિક રત્યો પણ પૂરા પાડે છે.

મો આઝાદના લખાણો એમના જમાના ઉપર એક અખીટ છાપ પાડી ગયા છે દેશપ્રિમાન અને આદર્શપ્રિયુષ વચણ તેમના લખાણમાં ફેરફાર જણાઈ આવે છે તેમની બહોળી વિચારદષ્ટિ અસહિવાચમાં જોવામાં આવે છે અને અવજવાગમાં તેમની ઊંડી વિચારશક્તિનો પરિચય થાય છે. તઝકીરા

તેમની લાક્ષણિક શૈલી સમજાવે છે અને કુરાનનું બાષાંતર તેા સાક્ષર આગ્રહનું એક જીવનચિત્ર જ બનું કરે છે. તત્કાલીન રૂસિયાની ભગ્યતિનેા અમામ કરવા માટે તેમનું સમગ્ર સાહિત્ય ધબ્બી મદદ કરી ચુકે તેમ છે* ।

* આ લેખ માટે મુખ્ય આધાર ૨૮ મહાકવિસાહ્યે લખેલા અંગ્રેજ રચિત્રો તથા સાહિત્ય અકાદમીના 'ઇન્ડિયન લિટરેચર'ના બીજા અંકનો લેવાયો છે.

કાન્ત રાવળ

‘આજની વ્યક્તિ - નિકોલાઈ ગોગોલ’

જીવનનાં બીજા ક્ષેત્રોની જેમ સાહિત્યમાં પણ તકવાદીપણું - ના, જેના કરતા પ્રસંગનિષ્ઠતા યજ્ઞ વધુ યોગ્ય છે. -કેટલું વ્યાપ્ત બન્યું છે તેના પુરાવો આ નોંધ છે. રશિયાનેા એક યુગપ્રવર્તક એવો સાહિત્યિક નિકોલાઈ વાસિલીવીચ ગોગોલ [Nikolai Vasilyevich Gogol] આજે સમજના વહેણમાં પાછો લોકરુચિમાં ઉભરાયો છે. કોઈ સમજ કે સર્જન સાથે આપણા જમાનાનું એકાદ વર્ષ તાલ મેળવે -અર્થશતાબ્દિ, ચંત્રાબ્દિ કે એવા જ કોઈ સંબંધથી -ત્યારે આપણે જાગીએ છીએ અને પછી પેલા વિશિષ્ટ લેખક માટે ‘વા’ તેા કૃતિ માટે લેખન કરીએ છીએ. ગોગોલની ૧૫૦મી જન્મશતાબ્દિ માર્ચની ૨૦મીએ ઉજવાઈ મઈ, આ તકનો લાભ ધણાએ લીધો અને હવે હું પણ લઉં છું.

અત્યારે એક આશ્વાસન મારે માટે ધણું છે કે ‘માનસી’ના કોઈ વાચક રશિયન નહીં હોય; નહીં તેા ગોગોલ જેવા અસામાન્ય પ્રતિભાશીલ સાહિત્યિક માટે લખવાનું ધારિત્ય હું ના બતાવના. વધુમા એ પણ કહું કે આ મેં ‘લખ્યું’ નથી, પણ સંકલિત કર્યું છે. મારે પ્રાંજલ રીતે જણાવવું નોંધ્યે કે હું માત્ર સંકલક છું.

અને અહીં ગોગોલની પ્રતિભાનું વિવેચન પણ હું આપતો નથી. આ તેા માત્ર ઇતિહાસ છે, અલગત વ્યક્તિનો.

ગોગોલનો જન્મ આંજયી દોહસો વર્ષ પહેલાં ૧૮૦૯ના માર્ચની ૨૦ મીએ રશિયાના એક પરંગણા કુદેનમાં થયો હતો. તેના મામનું નામ બોલ્ડી.

અને તેનું મૃત્યુ ૧૮૫૨માં ફેબ્રુઆરી મહીનામાં થયું. કહેવાય છે ત્યારે તેને કોઈ ધાર્મિક વાસ્તવમાંથી ઉન્માદ થયો હતો.

ગેગોલ આવ્યો અને ગયો; પણ એના જીવનના ૪૩ વર્ષોએ રશિયાને થયું આપ્યું.

૧૮૩૦ સુધી રશિયાના સાહિત્યમાં કવિતા વધુ હતી. પણ ત્યારબાદ એટલે કે ગેગોલની પહેલી વાર્તા on the Eve of St. John's Day [આ અક્રમાં વાર્તાનો અનુવાદ છપાયો છે.] પ્રમિદ્ધ થઈ તે અસ્થામાં જ રશિયન ગદ્યને (સ્થસ્તા સાપડી. ગેગોલની વાર્તાએ રશિયન સાહિત્ય પર એક અમીટ અસર કરી છે. એના પુરોગામી ગદ્યનેખંડોમાં એ. ઇન્નાર્કસોવ (૧૭૬૬); નારકેની (૧૮૧૪), ઈવાન વિત્રીગીન (૧૮૨૯)નો લેખક ટી. બુલ્ગેરીન એમ ઝીગોસ્કીન આદિના નામ આપી શકાય.

પણ રશિયાનો વાસ્તવવાદ સાહિત્યમાં લાવવાનું કામ તો કહું પુશ્કીને (૧૭૬૬-૧૮૩૭ અને લાર્મોન્કોવે (૧૮૧૪-૧૮૪૧) ગેગોલ ઉપર પુશ્કીનની ધણી અસર હતી તેની બે જોડ કૃતિઓ. The Revizor (૧૮૩૬) અને The Dead Souls (૧૮૪૨)નું કલ્પ સચવનાર પુશ્કીન જ હતો.

ગેગોલની કૃતિઓમાં Evening on a Farm near Dikanka, Margorod, Arabesques, The Revizor*, The Greatcoat અને The Dead Souls એટલી ખામ કરીને વધુ જાણીતી છે.

ગેગોલની શૈલી વિશિષ્ટ પ્રકારની છે, તેના પાત્રોની વ્યક્તિત્વોમાં પૂર્ણ લાગે છે, તેમનામાં ચેતન છે અને તેમના વ્યવહારમાં એક પ્રકારનું સામ-જન્ય જોવા મળે છે, બાપા પણ અનકારપ્રચુર અને પ્રનાહી છે.

તેની જ રીતે તેની કૃતિઓના હાર્દમાં જઈએ તો રશિયન વાસ્તવવાદ ત્યાં વ્યાપ્ત થયેલે દેખાશે પણ તેની શૃતિ 'અદ્ભૂત-રમ્ય પ્રિય' એટલે કે Romantic હોવાથી તે જો જુએ છે, સામજી છે કે અનુભવે છે તેને વધારી ને-ક્યારેક તો વાચકને ખટકે તેટલા પ્રમાણમાં પણ-મૂકે છે છતાં તેમાં પણ પ્રવાહનો અવરોધ થતો નથી, તેમ વાચક પણ ક્યાંય મૂર્ચ્છા જતો નથી.

* આ પુસ્તકના અનુવાદ ઘણી ભાષાઓમાં થયા છે. ગુજરાતીમાં મો બુખાર્ય-વાગાનુ 'અમલદાર સાહેબ', મરાઠીમાં શ્રી પુ. લ. દેસાઈએ 'અમલદાર', અને અંગ્રેજીમાં The Inspector General એમાં જ છે.

ગોગોલની બીજી પથ્થુ એક વિશિષ્ટતા છે કે તેને પોતાની તુટિઓની બગાડ ખાતર હતી તેથી તેની પ્રતિમા અને પ્રકૃતિ વચ્ચે દરમિયા સમર્પ ચાલ્યા કરતો અને આ જ વસ્તુ તેને ઉપે લઈ જનાર નિવડી

બમ ! વધુ કંઈ લખવાનું રહેતું નહીં. ગોગોલની કૃતિઓ મેં વાંચી નથી, તેથી અધિકારપૂર્ણ સૈવિધી તેનું વિવેચન કરવા હું સમર્થ નથી.

તેના જીવન અંગેની સામન્ય મહિતી એટલે કે તે ક્યા ઉછર્યો, ક્યા બંધાયો, ક્યા રહ્યો અને ક્યા મૃત્યુ પામ્યો હવાઈ મેં આપી નથી એ બધું ધણી જગ્યાએ છપાયું છે. The Illustrated Weekly of Indiaને ૨૨મી માર્ચ ૧૯૨૦ના એક જોવાથી તે અંગેની જિજ્ઞાસા સંતોષી શકાશે.

એટલે હવે વધુ લખવાનું નિરર્થક છે. ગોગોલના જીવન માટે અને તેના સાહિત્ય માટે બધું કંઈ થઈ એનું એક અંગ્રેજ વિવેચકનું અવતરણ આપીને હું અટકીશ અવતરણ અંગ્રેજીમાં જ આપું છું.

"The author (એટલે કે ગોગોલ) displays in his incredibly sharp eye for all that is ugly and vulgar' Behind the tedium of our petty existence he sees, as it were, the presence of some transcendental. Evil power, which wants to drown all life in vulgarity and drabness. Gogol's art became a fight with this power which he felt, not only the surrounding world, but also in himself. Hence he attacked it all the more fiercely through his vindictive 'realism' and through his cruel laughter"

૨૧૨૬ હવે

જીવનની ગતિ તેમ જ પ્રગતિ બંને માટે ખરું જોના મૂર્તિપૂજન નેહરું જ મૂર્તિનું ખડા પથ્થુ આવશ્યક છે. વ્યક્તિના જીવનમાં અગર તે સમગ્ર સમાજમાં જીવનમાં કાળ મોટે ભાગે આ મૂર્તિખડનનું કાર્ય કરતો હોય છે. કોઈ કોઈ વાર કાળથી પથ્થુ આગળ લેડવાની શક્તિ ધરાવના દ્રશ્યો અગર વિચારકો આ કાર્ય કરે છે.

[સુવર્ણ રથ]

વિ. સ. ખાંડકર.

વા સ રિ કા

મું બાઈ સરકાર પ્રત્યે ઉપકારની લાગણી દર્શાવીને આ વખતે શરૂઆત કરવી એ યોગ્ય મણાય 'હાનાવાલ કવિની જીવનદષ્ટિ' એ બ્યાખ્યાન-અધિકારને એ સરકારે આપેલી સગીન રકમના પારિતોષિકનો આ ઉપયોગ છે એ તો સમજશે

મારું ઠીકી પહેલું વખાણું ચક્રાચાર્ય - જયન્તી વિરેનું, પદ્યમાં છે તે, સાંતાદિક 'ગુજરાતી' માં ૧૯૧૯ના ઉનાળામાં બપોરું હતું. એ રીતે, લેખક અને તન્ની અને સાસ્કારિક કાર્યકર તરિકિ આળીમ વર્ષ આ ઉનાળે પૂરા થયા વિધોપામના તથા સાહિત્યસેવાની આ ચાળીસીના છેના દ્વકામાં (૧૯૪૯થી હમણા લગી) દેશનાં પ્રમુખીય રાજ્યતત્ત્વોમાંની, આ વિષયને પ્રાગુત એરી, સૌરાષ્ટ્ર સરકાર, દિલ્લીની કેન્દ્ર સરકાર તથા હવે મુખ્યાધ પ્રદેશ - રાજ્યની સરકાર-ત્રણેએ જુદી જુદી રીતે, યથાપ્રમગ, લાંડા ને ઉપમાવન્ત મહાવપૂર્વક મારા નમ્ર કાર્યની દર કરી છે એ હકીકત નોધતા,-વળી આ પારિતોષિક જાહેર થતા જે જે સ્વજનો-રેનેહીઓએ ખુશાલી દર્શાવી છે તેમને મનને પણ આભારપૂર્વક યાદ કરી, મરકરોમાના જે જે મિત્રો-મુરખ્ખાઓ, સજ્જનોએ, શુણ્યતાપૂર્વક સહયતા આપી-અપાવી છે, તે સર્વનો માર્શી છુ-છુ ને હમેશ રહીશ એમ કહેતા, આનન્દ થાય છે

નવા જે માનસસંજ્ઞાન. એમાના એકનું નામ છે ગત શતકનું માહિત્ય, ખીજનું, સૌરાષ્ટ્રના મન્ત્રીશ્વર પહેલામાં ઈ ત. ૧૮૫૦થી શરૂ થતા ગુજરાતી સાહિત્યના એક સૈકાથી પણ કાઠક મોટા કલખડના દેશ્વાક અઓ પર ન્યૂનાધિક વિસ્તારથી દષ્ટિપાત કર્યો છે મરોધનવિવેચનાત્મક એ બ્યાખ્યાનદાહી જગતપ્રકાશ દેખએ ભારતીય વિવાજબન્ન દ્વારા ક્યારે ? જુનાઈ કે આગરકમા, થોડી વધુ વીગત જનેની, આવના અ કે

૧૯૫૫ના આગરકમા, " મમા ઝોમ "ના નામે દિલ્હિ-બ્રિટનમાં મઠ પેદી લગી સુવિખ્યાત પુસ્તકોત્તર ગૌરીશંકર ઉલ્લસકર ઓગ્રના જન્મને દોઢસો વર્ષ પૂરા થયા ત્યારે (ભાવનગર સિવાય) અન્યત્ર તેમ જ મુખ્યાધ

રહિયો પરથી મુદ્દાં એ પ્રસંગ ઉઠવાવાનું તમે કહેલાંકે યાદ હશે. એમનું નવેસર સંશિષ્ત ચરિત્ર લખવાનું કાર્ય, સ્મારકભડોળના મુખ્ય વિસ્તૃત-મદ્દાશય, ગંગાભાર્તસાહેબના પ્રપૌત્ર થીયુત મોતીભાઈ દરિભાઈ વિજયચંદ્ર એમના તથા એમના માનવંત મલાદકાર માગ સ્નેહી નાટ્યપદ્ધિ (ડોક્ટર) રમણલાલ ઠ. યાંત્રિકે એવેનું. એ 'સૌરાષ્ટ્રનો મન્ત્રીશ્વર' પણ ઉપકાની નેમ છપાવા માંડ્યું છે ને એ-અઢી મામમાં પ્રમટ થશે.

નૂનના-નવા શબ્દો : ઉપાધિ ઘણીની ન હોય ત્યારે 'ડોક્ટર'નું 'પદ્ધિ' કરવું એ તો, લેટિનના પદ્ધતિપદ્ધિ પાશ્વિપૂર્વક અગાઉ એક વાર (Doceo = 'હું શીખવું છું') અર્થનું જ હતું. આને એની પૂર્તિરૂપે 'હોવાનું' કે એવા પિત્ર-વેશ્વર્ય રોકેરોને હવે, આપણી ભાષાએને મળતો સરકૂતનો લાભ સર્જને, પ્રત્યેકને વિષય આગળ લેડીને, ઉપરના નમૂનાની નેમ આમ આમ લખવા માંડવામાં ઓચિત્ત મળ્યાનું નેઈએ છતિદાસ-પદ્ધિ 'ઓ. જી. સાહેબરા; પત્રકારત્વપદ્ધિ ૨. ૩ માર્ચલ; વિદ્યાનપદ્ધિ ૭. ૬. વેદ કે ન. મૂ. શાહ. આમના પહેલો શબ્દ પહેલી વાર આખો લખી, પછી સંક્ષેપે લખવાનું : ઈ. પં., ૧૫. પં., વિ. ૫. વગેરે.

ભાષાનું સ્વદેશી : આ વિષય એટલે કે માનુભાષા બોલીએ-લખીએ ત્યારે એમાં વિશુદ્ધિ બદલે સ્વાભાવિકતા હોવી નેઈએ જ એવો આશય ધરીને કરવાની ચર્ચાએનો વિષય એ બરાબર સમજે-વિચારે તો આખરે જતા તો પ્રજાના સ્વમાનનો તથા સરકારશુદ્ધિનો વિષય છે-આ ભાષાસપત્તિને ઘટી રાખ્યા વિના વાપરવાનો છે. આ કારણે તેની પર સ્વિસ્તરે લેખ કે લેખમાળા કોઈક વાર લખવી છે. એ બની શકે ત્યાં સગી આ તમારા નવા ભણતરની પાઠ્યા પગલી તરીકે, તમે કહેક આત્મપરીક્ષાની દૃષ્ટિએ આટલું-તો પેાતે પેાતાને પૂછવું એમ વનિવુ છુ : “મારે father છે કે બાપ મા તો પિતા ?” “મારે mother છે કે માલી મા વહુ મા તો ધરવાળી ?”

(મગજ એવું વર્ધ ગયું છે કે એની આગ-ગાડી અમુક પાટે ચઢી એટલે પાટો સહેજે બદલાતો નથી, સજ્જ આત્મારૂપી સાધવાળાના અભાવે, તેથી, લખાવું છું.)

ધરવાળીની વાત કરતા, એવીએમાંની અમુક-અમુક આ તરફની સર્વિજેથી યાદ આવે છે, જેણીએએ કદી અજેળની નિશાએ બેસી, એની

“ પારી પર ધૂળ ” સરખી નાંખી નથી ને છતાં, પોતપોતાના બઈ કે પાપ કે વરની બોધચાલમાંથી ઉઠાવી લીધેલ લગ્ન પોતાનાં ચોખ્ખાં શુભરાતી વાક્યોમાં, પોતે આંગ્ર-મોહરથી પાપ નહિ પણ મોટું કોઈ ગંગા-સ્નાન જેવું પુણ્ય કરતી હોય તેમ, આમ ઠેમવી દે છે-ઠેમવે જ ભાવ છે :

“ હાથ રે મા ! હ એકશિડંતે તો એવો થઈ ઓ કે એની વાત સામળીને જ મને તો જાણે હાટ-ખટકે થઈ આજ્યો, ને મને વત કહેતા’તા એણે વાસે હાથ ફેરવી ધીરજ ને। આપી હોત તો મારી કડિયલ સીરિયમ થઈ જાન. ”

બંગાળની ભાષા સક્તિ ન્યારે પણ આણુ સામળી છું ત્યારે મને વરો પહેરાવું સર નારાયણ ચંદાવરકરેનું એક ભાષણ યાદ આવે છે. પોતાના બંગાળના પ્રવાસની એ પ્રમુખે વાતો કરતા એણે, બંગાળી સ્ત્રીઓ બંગાળીમા વાત કરતી હોય ત્યારે એમા અગ્રેષ્ઠ શબ્દો હોતા નથી એ હકીકત મહુડી ઓનાઓનું પાન ખેંચ્યું હતું.

આજની બંગાળણી પણ એવી જ માનભાષામક્ત હોતે ! કે ના, શુભરાતણીની જેમ ભાષા-વટાણે કરીને વટવેવી મજારીઓ બની ગઈ હશે ?

આકરા પણ ધર્મવિધવા આવા શબ્દો જાણીમૂઝીને જ વાપરે છું — શાથી જે, સ્વરાબ્યના ખારમા વર્ષમા તો માત્ર માગે નહિ તમો મર્યાદા પણ જે બવાધર્મ હોવો ધટે, આ દેશના પ્રત્યેક નાગરિક તથા નાગરિક એ આપણા જે પ્રકૃતિમિદ્ધ ભાષાકુલની પરપરાના તત્ત્વશ્ર-સ્વરૂપને પરભાષાની મોહમયી પ્રમાદમહિરા પધે જ રાખવાની ઉપર કહી તેટલી હદ સુધીની બૂરી લતને છોડીને, સુરક્ષવાના છે, તેની બાનતમા આપણી મોની હોવી જોઈ એ તે મારી કાઢી નહિ પણ પરિપક્વ વાગણી આ પ્રકારની કે (ભાષાન્તર, નહાનાવાવનુ; અમુક સ્થળે સહભોગિત ફેરફાર કર્યાનું તો અમનશે) :

સ્વભાષા હજી હમ ખમીયે સુખ ? વાચક !

કુવનારો કર્યા દેખ, ભાષાદોહનું પાતક,

મોહમૂહિત હોવાના એ કે તે પેખતા નથી

ભાવાભાષી નારા પામે સરકારે સનાતન,
 ભાવાના ધર્મનારી રે! આજુ વતે અધર્મના.
 અધર્મે પેના પાપ દુરાચારી કુલસીઓ,
 ત્રીઓ દુષ્ટ યત્તા બધો! જામે ત્રિ વલસકર.

યાદ રાખજો ભરામર, કે અડો આજે મે જે ટીમળાણુ વડોડયા છે તે અગ્રેજના અગ્રેજ તરીકે બહુવા સામે હરગેજ નથી, તેમ એ ભાષા એની ખરી જરૂર હોય ત્યાં ને ત્યારે સળંગપણે વક્રપારબધી વાક્યાન્ત પર્યાન્ત બોલવા-લખવા મામે પણુ નથી. તમારો પણુ કોઈક દુરાડો થશે તે મારો વિરોધ, કંઈ વિરોધ, તો છે ને રહેવાનો છે તે ગુજરાતી, બંગાળી, હિંદી વગેરે ચોદેચોભા જે નાહકની વર્ણસકરતા અણુાય છે ને જે બેઠાટ, બેઠામપણે વધતી જ નામ છે—તેની સામે છે અને યા મારે? એટલ. મારે કે ઉપર આપ્યો છે તેવા દાખવામા એનું બનતું હોય છે કે જે દારિદ્ર્ય હિન્દી ભાષાઓમા છે નહિ, તેને જાણે પરાણે જગત પાસે પ્રદર્શિત કરીએ છીએ આ શુ કુદ ગુનામી નથી? આ તે શુ નજીવુ પાપ છે કે એની કામે ધર્મમુદ ન જગાવવું, ન બતાવવું?

વિનોદકાન્તની ગુફ્તેગો

આ તમાર પ્રયોગવાદીઓ કવિઓ-બવિઓ પણુ કેટલાં દુર્ભાગી છે કે હુ ખીણુ કાઈક વાચતો હોઉં ત્યાં એમને જ આમાનીથી કપવા-ફૂવા જેવું કાક મોઢ છરો, કોઢ જ્વો-અણુધારી જખાએથી મળી આવે છે આવું અને ત્યારે તો મારે, આવા સહેજે સાપડેન મદ્દભાખ્યનો ઉપદાગ વાચકોની રમટલિતે ચીમળાતી અગમવવા, અને કમને કમને જ રહો

એ લકાત અનાયાસે એવી રીતે મળ્યો કે છેક મેટ્રિકના દિવસોથી માનીતા નિમન્ધ-રાગીઓ લો અવિગ તથા એએવી ૧૦૦મો મવત્સરી આ વર્ષે (નવે ડિસે મા) છે તેથી એવના કયા કયા ગારી પાસેના મોટા નિમન્ધમગ્ધમા છે એ જોવા પાના ફેરવવા માણા ત્યાં તો નજરે પડ્યો અમરિકા નિમન્ધી જોન ખરેખરો (૧૮૩૭-૧૮૨૧) 'મિટ્સ ઓફ ક્રિટિનિઝમ' એના મે વાનેના ભાગમા તેણે પોતાના સમયના ગાદ્યારિષા કવિઓ વિષે ક્યું છે It is not so much that they have something to say, as that they are filled with a desire to say something.

આ દેશના આત્મક્રુનિક, કવિતામાત્રના સત્તાનાશનિક, લવિઓના મગજ પથુ એવી સિપ્સના મરજથી પિડાતા માલૂમ પડ્યા છે, અને તે એટલે સુધી કે ૧૯મી મેની રાતે રેડિયો પર આકાશવાસી ધૂમપ્તિ તથા પાનાળવાસી વાસુકિ વચ્ચે, સાપ્રતકાલીન લેખન વિષે આછી શી ઝપાઝપી બોલી ત્યારે આ બીજા, જે પહેલા 'નિશીથ'ના સુક્રવિ હતા તે હવે ગુજરાતના લવિરાજપદે જેમણે પોતે ડિસે 'પાઝ'માં પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરી લીધો છે, તેમણે ઈંગિતથી જાણે એમ જ કહી નાખ્યું કે વ્યાસ-વાત્સીકિએ પણ પોતાના કાળે માટે પોતાના સમકાલીન જીવનમાધી વસ્તુ લીધેલ, એટલે, અમે એવી જ રીતે અમારી પ્રયોગવાદ્યોને તમારી મમક્ષા મુજરા કરતી રજૂ કરીએ છીએ તે બધી કૃતિઓને તમારે નાનકડા નવા મહાભારત ને રામાયણ તરીકે મૂળે મોઝે સ્વીકારી લેવી જ લેવી આ સાબળ્યા પછી (તમારી વાત તમે જાણો) હું તો આવતા 'સસ્કૃતિ'માં કોષ્ટક પ્રેતાત્મક વિદ્યાવાણાની મહત્ત્વી સાબિત કરાવેલું એવું વાચવાની વાટ જોઈ બેસે છું કે રૉનર્ડ ફોર્સ્ટ પૂર્વજન્મના મહર્ષિ વ્યાસ હતાં અને ટી. એસ. પ્રસિધ્ધ, વાલિયો બીન.

રેડિયો પર જ એપ્રિલના બરાબલા સહિત્યમેળામાં બીજી ટ્રટ્યુક સાડુ હતું તેમ આ પણ હવે "નવી" કવિતાની અભિવ્યક્તિના ટૂંક રોને, વધુ તો મમણે કૌ શ્રોતાઓને, વિષ્ણુભાર્ગવે આ વિષયનું પોતાનું અસલ દષ્ટિ બિન્દુ (જોવ્યા નાગરાજ વાસુકિ-એમની જતના કુદરતી કુશલ ગણના અભાવે—આ વિષયને દોઢેક વર્ષ પર હસેના સારી પેઠે પણ વિરત્તિ એ નિજ સાધુતાના પ્રભાવે એ ઝરના અમી કરી લાઈ કરી એક વાર વધારે દદતથી અને વિશદતાથી. પ્રયોગવાદી કવિતામાં લય નથી, કવ્યા નહિ એ છે હુનર વગેરે સમજાવ્યું. ઉમાશકરે પ્રયોગવાદીઓના પરપરિતો (કે ફરફરિતો, જે હોય તે) સારા બેસ હોવા વિષે વિભૂતાપૂર્વક ચર્ચારા શરૂ કર્યા, અને આ લવિ-લોકોને નવા લાઈવા વડીય જ્યોતીન્દ્રે (જાણે " જીવ મનોપ્રભા " રાખી), મમ મોટા ફલીન દેખાડે કરતા એવું એવું કહ્યું જે મિશ્ન-સન્ધ્યા હોય સેનાન બીજેવજેમની વાદ છટના આવા લક્ષણવનું અને તો લામ્યુ .

" To make the worse appear the better reason. "

(તે હિં જે સુણાયુ ને જેવું સમજાયુ તેના આધારે થયેલ ઉપલા કામચલાઉ વખાણ-વખોડ, બનેને, એ સભાપત્રે જાપેલા વાચકીય પછી ફેર-વિચારવાની ખારી સ્વતંત્ર્ય કાવચ છે એવું, જરા, ન જુલિયે છા)

જતા જતાં એક-દોઢ વાન એાર ફરી લઈ. વવિવાનું કવિવાની 'ગોધમાં' (કમાઈક) કે 'ચિરકુમારી', ગાયકુન્દ જેવાં નિભાવી એવા ભોમ કંચન-કથીરમ લાભોનું છાયાપદ પદન માગ વવિના મુખે થતુ માનનીએ ત્યારે એ છેક ખોટી જ મની નથી, પણ એ મમારંજનોઓ 'ગાય ત્યારે? ત્યારે તે તેણીઓ એવી દેખ વ છે જેવું પાકિસ્તાન નકશા પર જનામ ત્રીણને દેખાયું હતું - *moth eaten, ragged*; અને 'કુમાર' પણ આ "પણ માસ્તરે અગર લઈ ફરે છે ગુણી મુઝરી બોડવાનું ફરે છે" - વાળા નવા ફિકામા, દયા લાભે-લોભે મળ્યું હશે — જાને.

ફૂલ અને પથ્થર

તત્રીથી માનસી : 'માનસી' (મનુ.-માર્થ 'પદ')ની વાસરિકાએ 'માહકન'નું 'દુશ્મી' અને 'આમિન'નું 'મમાડી' ફરી સ્વભાવાની સમર્થિ નો સરળ માર્ગ બતાવ્યો તે જ ન 'માનસી'ને અભિનનન થયે છે. હવે અન્ય અગ્રેષ્ઠ સમ્પ્રદાયો એ જ પ્રમાણે 'નિકાલ' ક્યાં મદ 'નિકાલ'નો પદ 'નિકાલ' મરવાનું 'માનસી' હાથ ધરશે એવી અચા રાખુ છું કારણ અગ્રેષ્ઠ પત્રી ફારસી, ફારસી પત્રી અરબી, એમ ઉત્તરોત્તર વિદેશી શબ્દોને તિનાજનિ આપવાનું 'માનસી'ના 'ભાષાવિગુહિ પ્રેમી' તત્રી મિત્ર અન્ય કોણ હાથ ધરી શકે ?

આમ વિદેશી શબ્દોનો સ્વદેશી ભાષામ થી અપૂર્ણ નિકાલ થવા બા' આપણી સ્વદેશી ભાષા ખરેખર કંઈ ? — સસ્તું ? પ્રાકૃત કે અન્ય કોઈ ? — તે મહેનદારથી જડી બાવજી અને તેનો પસ આપને જ મળશે તે આનન્દનો વિષય છે.

(મુગ તા ૨૫-૩ ૫૮)

નિ. આપનો હોશિક બક્ષી

[ચર્ચાપત્રે માટેના અમારા કાલની મથાળા હેઠળ ઉપનુ મુદ્રાધી છાપીએ હીએ. (ખાસ પુસ્તક એટલા માટે કે બ્યવહારે લેખક નથી તેવા માનવ્ય ચર્ચાપત્રીએ વાસરિકાકાના વિધાને, શરે સકલસ પદ સમર્થિયો સર્વેવા જેવો સક્રિય રસ ચર્ચાવા લખાણમાં લીધો છે.—તત્રી (વિ.)]

હવે વાસરિકાવાળો તમે કે મારા એ વિભાગનાં જખાણ પહેનાપુરુષ-એકવચની હોવાથી, એમાના વિચારોને ત્રેમાસિકની પગનીતિ અનુસાર

માની શેવાયા એ ચોચ થયુ નથી અચપિત્રમાની મુદ્દાની વાતનો ફેરલોક
ગણિે તો આ વખતના એ વિભાગમાથી સર્વ વાચકોને આપોઆપ, અમુક
અશે તો, મળશે. એ સિવાય હજુ કેટલુક સિદ્ધાન્તદષ્ટાન્તપૂર્વક મારે કહેવાનુ
છે એની તક લઈશુ છેલુ એટલુ કે બિનચેજ ભાષાઓની વાત ચર્ચાપત્રમા
ક તો અન્યુત (કેમ કે મૂળ નોધ અચેજ શબ્દો અગે જ હતી),
પણ એની ચર્ચાએ રચનાભાવે મુક્તવચી પડે છ વિ. ક. વે

મંદિર-પુરા

૧ ૮૦મો છે આ અક એલુ એશીપણુ યાને વિશેષતા ને કાર્ધ
ખરેખર ૧૧૦૦ ચર્ધ શબ્દ છ તે વાચનાર જોઈ શકશે જોરો ને કમર કરશે
એવી આશા છે

૨. એ કદરને દરેક વાચનાર શક્ય તેટલા વધુ માહક મેળવી સક્રિય
માને એમ હચ્છીએ છીએ માહક વધતા ત્રેમાસિકને પૈમા મળશે એ લાભ
તો મુકાબને ગીણુ હવે ગણીએ છીએ મુખ્ય લાભ થશે તે આ અનોકાની
ધણી જાતની મહેનતથી, ભારે ખોટથી પૂરા પડતા અ વાર્ષિક સેક્રો પાનાના
શિષ્ટ વાચનનો લભ સેનાર વધે તેટલુ વડુ સાર્થકથ બખકો તથા અન્ય
કાર્યકરોના શ્રમ ને સમય ને દ્રવ્યના બચતુ થશે.

૩ વિશેષ મહદના ર ૧૦-૧૦ આ ને મહદરથો તરફથી મળ્યા છે
એ સામાર રીકારીએ છીએ (૧) રા રા નોદનાલ મો આચુદવાળા,
(૨) " એક ખન્ડુ '

૪ શ્રવણ-સ્વીકાર : (૧) રવ કવિ ખનરદરના પત્રો આ અક માટે
અમારી વિનતિ પરથી મોકનનાર રા મૂળજભાર્જના તથા રવ કપિનભાર્જના
બ્લોક માટે ભાવનગર સમાચારના આભારી છીએ (૨) જુનાઈ-સપ્ટે.
' ૫૮ના તથા આ અકના પૂઠાના સુશેબન અહીના પ્રચિદ ચિત્રકાર
રા સોમાતાલ સાહના માયાશુ સહકારને આભારી છે (૩) ' આપણા
જવ દર ' એ ક્રમિક પ્રકાશન માટે મૂળ પુસ્તક મેળવવામા રા નવીનચન્દ્ર
ર મહેતા તથા રા સુવક્રમાર મા દેસાર્ધએ કરેના મદદ માટે ખતેનો
ઉપકાર માનીએ છીએ —(વિ ક વે ૧૨૫-૫-૫૬)

મં જૂષા દિવ્ય શ્રુતિ

[શ્રી અરવિન્દાચિન 'હેલ્થ કાન્પે' માધી, અનુવાદક રમણીકાન્ત]

મો નાદ ને મો સાદ બનિયા, માદ તારો જો હવે;
 સગીત ને વળી મેધમર્મન ને વિદગનાં ફૂળો,
 નિજ દેહ ને નિજ હૃદયે સકલ ખનિ જીવનનો,
 મૃદુ હૃદય માનુષ વાણીની, મગધુષ્ટ એના ચપ્પનો,
 સાગરનજી વળી અદ્ભુત વિરાટ હૃદયી ઉદયન,
 ને વિગિલિ વાતાવરણમાંદિ વિમાનનો ધૂ ધૂ ધ્વનિ,
 રણશિશુ મોટનુ ફેંદું વેગનુ પૃથ્વી પ્રતિ,
 ને યત્રનો મરહુઈશો ધર્મરૂ ધ્વનિ ને બ્યોમના,
 વાયુમખનિવન ધુમ્મટે દુરત ને અતાતના
 કે માદો ને જન્મધિપ-મોના અને રસિમાનિત
 દેગાનશ્રી સ્મરિને જગવતી જૂગથાના ચીસ કે,
 આ મો હવે તારા જ અદ્ભુત સર ને વિપયો બન્યાં.
 સવાદિના છૂપી પ્રવેશી અન્ધ ઉરમાં પ્રજવે,
 ને મો બને મોર્મથી પંખિપુષ્પ, જ હે એટલે.

જ્ઞાનાસાગર-જયન્તી નિમિત્તે

[રાજ્યની જમાસ તથા વજને દિને ચૂલી પડે (તા. ૯-૧૦ એપ્રિલ) અમ']
 બાદમા જ્ઞાનાસાગર કવિની દરમી જન્મતી રૂઝી સેને ઉજવાઈ, એના જ્ઞાન વાત્સલ્યે
 છાપામાં વાવ્યા છે. ને પ્રસંગ નિમિત્તે અહીં બે અવરજી આપીએ છીએ, પહેલું,
 પ્રા અ મ રાવરો નવમી તારીએ આપેલ વાર્ષિક વ્યાખ્યાનમાધી 'પ્રસાદ' દિનિક્કા
 નવા રાસ કએલા મુસપાલિ સાદિલ્લેપ (જર અને પ્રસ્થા 'માધી (૧૭-૪-૫૬)
 છે, બીજું, ' નમોવાણી ' એ (૧-૧૫ એપ્રિલ ૧૯૫૦) પુનર્પ્રદિત, ૧૯૪૦ના કવિ-
 વ્યાખ્યાનમાધી, સુવિદ્યાલ ધર્મ-સાહિત્ય-દિલ્હી નમુના વરોડે, મધ્યથી નવુ આપીને,
 આપ્યું છે. — છંદો]

૧. “ બાળ ન્હાનલની આળવીતરાઈ ”

ન્હાનાલાલ નાના હતા ત્યારે જ્યારે તોફાની હતા, પારકી લાઈએ વહેરી લાવે, નિશાળે જવાનું કહીને જતી-આવતી ટ્રેન જોવા બેઠી જાય ! કિંદ્રેનો તો નાનપણથી જ રસ, એટલે માત્રે જન્મવાના સમયે પણ કિંદ્રે જોવા દોડ્યા જાય ! લગ્ન થયા પછી પણ, એ જન્માનામાં, પોતાની પત્નીનું નામ હર્ષ ‘ માણેક ’ ‘ માણેક ’ કરી ઠેક ઉપરે માળથી જુઓ પાડે !

૨. ‘ સમગ્રયા જેને રસ-શણગાર ’

ગુજરાતનું જૂનામાં જૂનું સાહિત્ય ને જૂનામાં જૂની કવિતા તે જૈન સાહિત્ય ને જૈન કવિતા. જૈનોના સ્વર્ગીય સાહિત્યાચાર્ય ને કાવ્યાચાર્ય તે શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વર. જૈન સરિઓએ સંસ્કૃતમાં કાવ્યો રચ્યા છે પણ એમની પ્રધાન ભાષા તે અપભ્રંશ ગુજરાતી ભાષા સાપ્રદાયિકપણાને કારણે અને આ ભાષાસીમાને કારણે જૈન સાહિત્ય ને કવિતા એમના ગુણુપ્રમાણુમા પ્રવર્તવા જોઈએ એથી સપ્રદાય બહાર ઓછા પ્રવર્ત્યા છે જૈન જન્મતની ગુજરાતની પરમ સેવા તે ગુજરાતના રાજવંશોની રાજસેવા; તેમ જૈન કવિતા ને સાહિત્યની ગુજરાતની પરમ સેવા. હેમચન્દ્રાચાર્યનું ક્યાત્રય કાવ્ય, મેરુતુ ગા. ચાર્યના પ્રમુખચિન્તામણિ અને અન્ય અનેક પ્રમુખો ને રાસાઓમાં ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ બરેલો છે કરીશ્વર દ્વપતરામે ગુજરાત-શાહિવાવાડમાં ધૂમીને એ પ્રમુખો ને રાસાઓ શોધ્યા, સંગ્રહ્યા, પોતે ભણી ફારબસ સાહેબને બણ વ્યા, ને એ ઉપરથી ફારબસે રાસમાળા લખી. હેલ્વા ૮૪ વર્ષોમાં રામપ્રમુખોનું એવું મીણુ ઇતિહાસ-સંશોધન થયું નથી અને બીજી રાસમાળા નખાઈ નથી ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સજીવન રાખ્યો છે એ જૈન સાહિત્યની ને જૈન કવિતાની ગુજરાતની પરમ સેવા.

પાદલિતસરિ, શિષ્યશુસરિ, હેમચન્દ્રાચાર્ય, મેરુતુ ગા.ચાર્ય, હીરવિજય સરિ, યશોવિજયજી ને વીરવિજયજી, કોઈ પણ ધર્મ ગૌરવવતો થાય એવી એ જૈનાચાર્યોની ગુજરાતના સંસ્કૃતારરૂપ નામાવલિ છે

૧. અમેરિકામાં ભારત

[મત્રવિદ્યારો લ મહેતા 'લાલન' સમાચાર' ૧૪-૩-૫૬]

ભારત અને અમેરિકાનો સબ્ધ મનુષ્યથી શરૂ થયો છે. ભારતની ગોષ્ઠ કરવા નીકળેના કોનગમે અમેરિકાની ગોષ્ઠ કરી ત્યાંના વનનીઓને તેણે ઈન્ડિયન નામ આપ્યું, અને તેથી ભારતના ઈન્ડિયન અને અમેરિકાના ઈન્ડિયન ગ્રંથો વચ્ચે ત્યાં સુચવાડો ઊભો થાય છે, અને તેથી આપણા માટે ત્યાં ઇતિહાસ શરૂ નો ઉપયોગ થાય છે ખરો જોના નો અમેરિકાના પર્વતોના ચિખરોના જે વિનય ક્ષત્રા વગેરે ભાન્ટીન નામો છે તે ઉપરથી જણાવ કે કે મનુષ્યની પહેના બાગીચ મસ્તૂતિ અમેરિકામાં પહોંચી ગઈ હતી વળી આપણા તત્ત્વજ્ઞાનની પણ અમેરિકન જીવન ઉપર ધણી અસર થવા પામી છે.

એમાં સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશની ધણી રેગી અમર પડી છે રામ કૃષ્ણ મિત્રના ત્યાં ૧૧ મેટ્રો છે ત્યાં આલસ દક્ષમની વગેરે વિનાનોએ અભ્યાસ કર્યો છે જ્ઞાનજ્ઞ બહેના ભારતના જાનિમરીઓનું આગમન અમેરિકામાં થયું હતું અને તેઓ અમેરિકાના નાગરિક બન્યા હતા, તે પૈકી દિક્ષીપ, સોધી વગેરે ત્યાંની ટ્રેડિસમાં પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાયા હતા શ્રી લાન્ડ લાન્ડનગાર શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને શ્રીમતી સુગેન્દ્રીનાથકુમારે પણ અમેરિકાની મુલાકાત લીધી હતી શાંખિને ત્યાં કાયમી વતવાટ છે અને તેઓના ત્યાં યુરુલાગ પણ છે ભારતની સ્વાતંત્ર્યની લડાઈમાં મરણ થયા માટે અમેરિકામાં અમિતિઓ સ્થાપી હતી આ અમિતિઓમાં શ્રી મિથ અને શ્રી કૃષ્ણનાન શ્રીમરાણીના કાળો છે.

૨. એપ્રિલ-તેમુર પણ સરકારી

[મત્રવિદ્યારો લ મહેતા 'પ્રસંગ' ૧૪-૩-૫૦]

આજે દુનિયામાં શાન છે, પરંતુ તે બેચેન શાનિ છે બધા દેશો સાથે જીવે છે પરંતુ બધા બેચેન છે બધા દેશોમાં શાનિ છે પરંતુ તે શાનિ અરમ-પરમના મેળને લઈને નહિ પરંતુ અચ્છુકના પરસા ભરને લઈને છે દુનિયામાં જોવા દેશો છે કે જેમને લગ્નગી મરોમાં વિચાર નથી સુદેષ મા ઈન્ડિયન, જ્ઞાનમાં અણુ સુદના દેવેયારો ગમે તીવ રોયર્ની લાગણી છે દિરાલીમાં નાગાસાની ઉપર થયેલ અચ્છુ-બોમ્બ ગ, જેંગીકખાન અને તેમુર જેવા હતારાએ પણ સરકારી હતા એમ બતાવે છે !

● જો હાલ તે તે પદના અર્થ ના બદલાવથી કોઈ બ. — સત્રી

ત્રિવિદ્ય ને ભારતવર્ષ

[મહેન્દ્ર મેઘાણીના 'ત્રિવેદના ગીતશ્રાવ્ય']

[પ્રાચીન નામે, 'સ્વર્ગ' અર્થના ત્રિવિદ્ય યાને] ત્રિવેદ અને ભારત વર્ષોના સબધો ઘણા પ્રાચીન છે. ઈસુની છઠી સદીના અતમા સ્ત્રોત-ત્સેન નામના ત્રિવેદી રાજા મોટી ફેજ લઈને હાલના મિહાડ અને આસામ સુરી ધસી આવેગ એમ કહેવાય છે તેના પુત્ર સ્ત્રોત-ત્સેન ગાંધો હર્ષ વર્ધનના સમકાલીન હતા, ને ત્રિવેદના એ સૌથી મહાન રાજા ગણાયા છે. એ રાજાએ ચીનની રાજકુવરી માથે લગ્ન કર્યા તેને પરિણામે બૌદ્ધ ધર્મને ત્રિવેદમાં પ્રવેશ થયો એની આ પુસ્તકમાં આપેલી હકીકતને ભારતીય વિદ્વાનો નું મમર્થન પણ મળે છે. ત્રિવેદી બાપા માટે દર્દ ત્રિધિની બોજના એ રાજાએ એક મહાળીને પ્રશ્નીર સુધી મોકલેલી સાતમી સદીથી તો અવાર-નવાર ભારતના ખાસ કરીને નંગાળના, પડિતોને ત્રિવેદના નિમ ત્રણે મળતા એ બધાની અમર ત્રિવેદી ક્યા ઉપર પડેની તે આજે પણ મોઢી શકાય છે

હારચર્યનક ભેગ, ને નિર્ધરક

[વિભયગાય-કૃત 'સાહિત્યદગ્ધ' (૧૯૩૫), પ. ૧૩૦]

ખડુ છે કે હળુ પણ કેળવાયેના ને સરકારી મનાતા ઘણા યુગરાતીઓ વાતચીતમાં સ્વમાપાનો ઉપયોગ સગર્વ કરતા શીખ્યા નથી, છૂટકા શુદ્ધ ને માડુ યુગરાતી બોલવાના યત્નો ભેદએ તેટલા થતા નથી, કોર્ટ-દરબારની બાપા હળુ પારકી જ છે, આપણા વાક્યો બહુધા અગ્રેજીમાં જ વિચારાધતે બહાર પડે છે ને આપણી બોલીમાં અગ્રેજીનો નિરથેક ને હારચર્યનક ભેગ હળુ ઘણો છે

સૌન્દર્યલહરનો અવતારક

(અક ઝોટો, ડિ. ૫૮)

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પાકા	ગૂલ	સુધારો
૧૫૫,	૨૫	મયા	મયા
૧૦૭	૭	નળકલિ	નવકલિ
૧૫૮	૩	પ્રાનિની	પ્રાસિની
૧૫૯	૧	'કુસુમવાળા'	'કુસુમબાળા'
"	૫	આસો	આ સો

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	બૂલ	મુધારો
"	૭	એક	એ
૧૬૦	૧	તાર	હોય
"	૧૩	વિજળતી	ખિજવતી
૧૬૨	૩	સ્વચ્છની	સ્વચ્છની
"	હેલેથી ત્રીજી	ધનિક	ધાર્મિક
૧૬૩	૧૦	પડી પડીને	પડીને
"	૧૩	બે	આ બે
"	હેલી	અને	તો હજી પણ
૧૬૪	૧	પણ	તોપણ
"	૧૧	બંગનાની	બંગનાના
"	૧૩	ગોરબના	ગોરબના
"	હેલેથી ત્રીજી	સરળ	સરળ
"	હેલી	જાણીએ છીએ	જાણીએ

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

૧. કાર્યવહી : સને ૧૯૫૫ [ગુજરાત સાહિત્યમંચ, અમદાવાદ શ. ૨)]
૨. અધ્યક્ષાળના સાહિત્યપ્રકારો : ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા,
[એન. એમ ત્રિપાઠી પ્રા. મુંબઈ શ. ૮)]
૩. સાહિત્યની પાંખે : શ્રી અંબાલાલ પુરાણી
[પચિત્ર પ્રકાશન મંદિર, હામરેક શ. ૬)]
૪. સાહિત્યમુખા : ડૉ. જનાર્દન પંડ્યા,
[જનાર્દન ચં. પંડ્યા, મુંબઈ શ. ૨૧]
૫. પ્રકૃષ્ટિ : શ્રી ભોમીલાલ જ. સહિયરા,
[ગુર્જર અન્ધરેલ કાર્યોદય, અમદાવાદ શ. ૫૧]
૬. મેંહીનાં પાન : શ્રી અવિનાશ બ્યાસ
[એન. એમ ત્રિપાઠી પ્રા. વિઃ મુંબઈ શ. ૪]
૭. વચ્ચરી : શ્રી રમણ કોહરી
[લોગ એન્ડ કંપની, મુંબઈ શ. ૨)]
૮. ભાવકરિ-કૃત તથા ચાન્કા તથા ચાન્કામાસવાદ :
અનુવાદ-શ્રી તનમનીચંકર શિવ
[શ્રી શિવ, મુંબઈ]

વાહ રે મુસારિ !

નથી કૃષ્ણ હ, નથી હં રાધા,
 નથી આ જીવનપ્રોતની આયા.
 ચન્દ્ર સુરજ ને ખૂરી રૂપાળી
 રાય ને રંકની મિત્ર ભુપાળી
 વચ્ચે મધ્યવર્ગીય નિંદાળી
 અંત્ર અદારે વાંકાંવાળી.
 સુરજ, ચન્દ્ર ને તારાની લીલા,
 કીલ્કી ધરતી ચારુ શીલા,
 પણ અમારી નિંદાળી સારી
 દિવસ રાત્રું જાન ભૂલીને
 પેદાને આકુલિ પુષતી ન્યારે,
 સરી જતી આ સુંદરતાના
 અંશને ના કહિ પામતી ત્યારે.
 નિંદાળીતુ સારું વિશ્વ અમારું
 અદાર ફૂંદાળી યોલ્લી સમારું
 નગ્ન બાળકોની તાંડવલીલા
 બીધરા જંથરાં ગણોની બીલા,
 રોજ અસંત, રોજની પીડા,
 આડોળપાડોળ, કુરૂપ સીલા,
 નિંદાળી ધમત્રે પ્રાણ ધમાચે.
 દુઃખની આગમાં થાસતું પંખી
 પિજરના સડુ બંધન તોડી
 ખૂરી કરે ન્યારે આયતી લીલા,
 વિશ શાન્તિને પામતા ત્યારે;
 કેવી બનો પ્રભુ માયા આ તારી ?
 લીલા તારી, પીડા અમારો.
 વાહ રે મુસારિ ! વાહ રે મુસારિ !

હે અ પા ઢ !

[રમણ કેહાતી : ' વલ્લરી ' : પૃ. ૧૪]

મારે હૈયે રમણપડમાં જે દટાયો પડ્યોતો,
ને જે આજે દ્રવી જઈ અરે આત્મને વીંજવે છે,
સુક્તિ પહેલાં કદી અનુમવે ચોગીનેા મસ્ત આત્મા,
જે જાગેલો હિમગિરિ જતાં ધર્મના આર્દ્ર હૈયે,
એવો જાહા તિમિર ધન શો શાન્ત થેરો વિપાદ
વર્ષાના આ પ્રથમ દિવસે તે- જગાવ્યો અપાદ !

પહાણા જેવું જડ થઈ ગયું કારમા કે પ્રકારે
હૈયું મારું ત્યહિં ઉભની મૂક તાટરચ્ચવૃત્તિ :
ઓઠાસીન્યે પશુ જ વસિયું મોત ધીયું ધીયું હા !
એથી સારી અગધડી ભલે આવતી મૃત્યુતિમિ,
ને એથી તો જબકી ઉઠિયા પ્રાણ તારી ધપાડે,
આત્મા રચ્યો રસિક મનનો આંધુનાં નીર વાટે.

તાટરચ્ચે ના મતી જવુ ગમે, એથી તો હો વિપાદ :
આ હૈયાની લગવ ફરીથી મૂક વીણા અપાદ !

‘પ્રભાત’ આન્ડ વનસ્પતિ
“કિરણુ” આન્ડ રીફાઈન્ડ શીંગતેલ
એસિડ ઓઇલ

તથા

ડી-ઓઈલ્ડ શીંગખોળ
વગેરે.

બનાવનાર

ધી ભાવનગર વેજટેબલ ઓઇક્ટસ લી.

બંદર રોડ

ભાવનગર

THE NEW
JEHANGIR VAKIL MILLS CO. LTD.
BHAVNAGAR

manufacturers of:

DHOTIES ☞ ☞ SAREES
☞ BACKFILLED LONGCLOTH ☞

Resist and Aniline Prints

► Sanforised Dyed Poplins ◄
MERCERISED BLEACHED & DYED MULLS

Managing Agents :—

M/S. Mangaldas Jeysingbhai
Sons Private Ltd.

Darabshaw B. Cursetjee's Sons

Steamship Agents, Stevedores and Dubashes.

**Darabshaw House, Ballard Road,
BOMBAY. 1.**

**ALSO AT
CALCUTTA, BHAVNAGAR, BEDIBUNDER,
NAVLAKHI AND KANDLA.**

Tankship Agents To Standard Vacuum Oil Company

**AND
CALTEX (INDIA) LIMITED AT KANDLA.**

**Sea Transport Contractors To
Messrs Caltex (India) Ltd.
AT KANDLA, NAVLAKHI AND CALCUTTA.**

સાહિત્યરસિકોની સેવામાં

ગોવર્ધન સાહિત્ય

સાક્ષરજીવન અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનું દ્વિતીય-નવી આવૃત્તિ પહેલી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી આપેલા અભ્યાસપૂર્ણ પ્રવચન સાથે	૩-૭૫
દયારામનો અક્ષરદેહ અને નવલસામની જીવનકથા (નવી આવૃત્તિ)	૩-૦૦
Classical Poets of Gujarat (નવી આવૃત્તિ)	૧-૦૦
Scrap Book Vol. VII ગોવર્ધનસામની નેત્રપોથીના ૩૫માં આત્મકથા-સંપાદક ડૉ. કાન્તિલાલ જી. પંજા.	૨-૦૦
ગોવર્ધન શતાબ્દીઅન્ય : શ્રી. હર્ષેન્દ્ર પંજા સંપાદિત અધ્યયનો, અંગ્રેજીઓ અને જીવનરેખા સમિત્ર	૬-૨૫
ગોવર્ધનસમુદ્ધન : સાલવારી અને સમકાલીન ડૉ. કાન્તિલાલ જી. પંજા સંકલિત	૦-૫૦
* * *	
મધ્યકાળના સાહિત્યપ્રકાશ : ડૉ. અન્નકાન્ત મહેતાનો મહાનિર્બંધ	૮-૦૦
અર્વાચીન ચિંતનાત્મક ગદ્ય : શ્રી. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	૩-૦૦
ભગવાન પુદ્ગલ : શ્રી ધર્માનંદ દોસઝીનો પ્રભાવશૂન ગ્રંથ	૫-૦૦
મુક્તજીવન : શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિનો ચિંતનગ્રંથ	૪-૦૦
શિક્ષણ અને જીવનરહસ્ય : શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિની વિશિષ્ટ વિચારણા	૨-૦૦
રસગન્ધા : શ્રી ન્હાનાલાલ કવિની દર્શનપ્રસાદી વિવરણ સાથે	૭-૦૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રાઇવેટ લિ.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

For Modern

and Efficient
Textile Machinery
(INDIAN & FOREIGN)

Please Consult
ASSOCIATED TEXTILE ENGINEERS
43, Forbes Street
BOMBAY.

ઋગ્વેદકાળનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ

મા. ડાહ્યારાય રં. માંકડ

જેવા સમર્થ વિદાને વખાણેલું 'વિજયરાયનું' પુસ્તક (૨. ૨)

નાજીક સવારી

એ જ કર્તાની સોથી લોકપ્રિય કૃતિ - નિબન્ધકાઓ :

મનોહર રૂપરંગ એ એની વિશેષતા છે.

: રૂપિયા દોઢ :

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિં-મુંબઈ ૨

હિન્દુસ્થાનની ભૂમિ પર

હિન્દુસ્થાનના રસ્તાઓ

માટે બનાવેલી

ઉત્તમ પ્રકારના ફિનિશ અને
સુધારાવધારા સાથે હાલમાં મળતી

હિન્દ સાયકલો

અગાઉ કરતા સારી ક્વોલિટીની છે
રીઈન્ફોર્સ કરેલ ફ્રેમ્સ અને ફ્રેમ
સાયકલને હિન્દના રસ્તાઓ માટે
વધારે અનુકૂળ બનાવે છે.

બનાવનારાઓ :—

હિન્દ સાયકલ્સ લિમિટેડ

દરેક જગ્યાએ મળે છે.

શ્રી અંબાલાલ પુરાણીનાં

ચિંતનશીલ પુસ્તકોની શ્રેણી

૧. સમિત્પાણિ (ચિંતનાત્મક લેખો)	૫-૦૦
૨. ઈશ્વેન્દ્રની સંસ્કારયાત્રા	૫-૦૦
૩. દર્પણના ટુકડા (લાંબી સળંગ વાર્તા)	૩-૦૦
૪. પથિકની વાતો (ટૂંકી વાર્તાઓ)	૩-૦૦
૫. ઉપનિષદની વાતો	૧-૦૦
૬. પૂજ્યોત્તમના પ્રકાશમાં (શ્રી માતાજીની છત્રી સાથે)	૫-૦૦
૭. સાહિત્યની પાંખે	૬-૦૦
૮. પત્રોની પ્રસાદી	૨-૫૦

ઉપરાંત, સાવિત્રીજીન્નન, કલામંદિર, ચિંતનની
રૂપરેખા, સંયમ ને ભક્તિમાર્ગ (ત્રીજી આવૃત્તિ)
દરેક પુસ્તક પાકા પૂઠામાં, નેકેટ સાથે, આ પુસ્તકો
સોંવામાં મેળવવા, રા. પચીસ આગળથી ભરી
રા. પચાસનાં પુસ્તકો મેળવવા સાડ લખો :-

પથિક પ્રકાશન મંદિર—ઉમરેઠ

ધી માસ્ટર સિલ્ક મિલ્સ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ

પો. ઓ. ન. ૩ લાખનગર

સૌરાષ્ટ્રની અગ્રગણ્ય સિલ્ક મિલની સુંદર, આકર્ષક
અને રંગબેરંગી જાત જોવી કે—

- ગોલ્ડ સિલ્ક
- એસેટટ ફાઇબર
- ખાસ,
- પરમેટો,
- જેકાર્ડ
- સાટીન,
- સ્લીવ લાઇનિંગ વગેરે

માસ્ટર ફેબ્રિક્સ વાપરવાનો આગ્રહ રાખો।
આ બધી જગ્યાએ મળે છે અને વાપરવામાં પણ ટકાઉ છે.
મેનેજિંગ ડિરેક્ટર :

રમણિકલાલ ભોગીલાલ શાહ

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—says EMERSON

"May have greater Weight than labour of all the men-
animals and engines for a Century"

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result in medicine; it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition the Medical Materia the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh light on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference book

Free on Request.

ROY & COMPANY

PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world-renowned Homoeopathic pharmacists
and publishers of Philadelphia, U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.